

Матеріали восьми
Петлюрівських читань

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПОЛТАВСЬКА ЕПАРХІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ПОЛТАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ ОБ'ЄДНАННЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
«ПРОСВІТА» ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**Матеріали восьми
Петлюрівських читань**

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

7

П 52 *Полтавська Петлюряна*. Число 7. Матеріали восьмих Петлюрських читань, проведених у Полтаві 23 травня 2006 року — Полтава, 2009. — 200 с. — ін. (Половине управління інформаційної та внутрішньої політики Полтавської обласної державної адміністрації. Державний архів Полтавської області, Полтавська єпархія Української православної церкви Київського Патріархату, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка).

ISBN 978-966-8270-22-2

Редколегія:

Єпископ Полтавський та Кременчуцький Федір (Бубнік)

Асадчев В.М.

Білоус Г.П., *заслужений працівник культури України*

Білоусько О.А., *заслужений вчитель України*

Верстюк В.Ф., *доктор історичних наук*

Дениско Г.І.

Кульчинський М.Г.

Мокляк В.О.

Пустовгар О.М.

Пустовіт Т.П.

Реверук В.Я., *кандидат історичних наук*

Ротач П.П.

Соловей С.А.

Степовик Д.В., *доктор богословських наук, доктор філософії,*

доктор мистецтвознавства, професор, академік

Ханко В.М., *заслужений працівник культури України*

Шевченко О. (США).

*За загальною редакцією
Миколи Кульчинського та Тараса Пустовіта.*

*Видано за сприяння Головного управління інформаційної
та внутрішньої політики Полтавської обласної
державної адміністрації
згідно з Планом випуску соціально значущих видань.*

© Колектив авторів, 2009.
© Упорядкування Тараса Пустовіта, 2009.
© ТОВ «РІК», 2009.

ISBN 978-966-8270-22-2

Майже два десятиліття національно свідомо інтелігенція міста Полтави ініціює заходи на пошанування пам'яті славетного земляка Симона Васильовича Петлюри (1879-1926). На першому етапі (ще за радянщини) полтавці починали із напівзаборонених зібрань, відспівування панахид священниками УАПЦ, піших маніфестацій до обійстя Петлюр. І хоча тоді вкрай не вистачало об'єктивної, неупередженої інформації про чільних провідників Української революції, більше підказувала інтуїція: Петлюра — славетний державний та політичний діяч України, бо за більшовиків у 1919-1920-х роках саме він уважався ворогом за ч. 1.

Узявши на Полтавщині ініціативу в дослідженнях постаті С. Петлюри та доби Української революції, обласне товариство «Просвіта ім. Т. Шевченка» намагалося водночас популяризувати ім'я славетного державника серед краян шляхом проведення наукових конференцій (читань), вечорів пам'яті, відповідних публікацій. І сьогодні нам приємно усвідомлювати, що Полтава тут стала поряд з відомими науковими центрами України.

Неодноразово піднімалося питання перед Полтавською міською радою щодо перейменування однієї з центральних вулиць Полтави (приміром вул. Артема) на ім'я Петлюри, встановлення на його честь меморіальної дошки та пам'ятника. Але по-справжньому державницькими і наступальними стали спільні дії полтавської інтелігенції та органів виконавчої влади від 2006 року, коли на чолі облдержадміністрації став патріот і професіонал В.М.Асадчев. Відтоді усі державницькі та національні свята стали провадитися з відвіданням святих для полтавців місць та покладанням квітів біля меморіальної дошки С.В.Петлюри.

Проте в умовах політично заангажованого міського керівництва та хворого пострадянського суспільства реалізувати вдавалося далеко не все. Але й те, що вдавалося, робилося скорше не завдяки, а всупереч політиці, яку сповідували (і сповідують) очільники «духовної столиці України».

Найбільш помітною політикою подвійних стандартів Полтавської міської ради проявилася під час встановлення пам'ятного знаку Симону Петлюрі біля приміщення облдержадміністрації (23.05.2007), коли вже наступного після відкриття дня (неймовірна оперативність — ред.) Інспекція державного архітектурно-будівельного контролю Полтавської

міськради винесла облдержадміністрації припис про знесення каменя з аргументацією, що його було встановлено без погодження з міською владою. Водночас за підписом полтавського міського голови А.Матковського до Октябрського райсуду надійшов позов із вимогою визнати незаконними дії керівництва облдержадміністрації, яке без дозволу міської ради встановило на території міста пам'ятний знак. Розпочалася кількамісячна судова тяганина, яка нічого, крім шкоди самій же владі та загально-національній справі, не принесла.

Але це лише один бік медалі. Імпульси міського керівництва відразу відчували різні антиукраїнські проімперські сили, які не забарилися упродовж останнього часу здійснити цілу низку провокацій (облити пам'ятний знак червоною фарбою) та безпрецедентних нападів у ЗМІ з метою дискредитації постаті Петлюри. А однієї глибокої ночі пам'ятний знак вагою кілька тонн просто зник.

Як не сумно це констатувати, але постать Верки Сердючки виявилася набагато зрозумілішою полтавському меру, ніж постать людини, що поклала своє життя заради України.

Петлюра і Полтава — невід'ємні. Тут він народився, зростав, мужнів, тут він почав осмислювати неспрості процеси, які відбувалися у тогочасному суспільстві. У Полтаві, на думку багатьох дослідників, у світогляді Петлюри відбувалися складні трансформації, коли поряд із класовими ідеалами постали ідеали національні, тут формувалася майбутній державний і політичний діяч. Згодом саме у Полтаві більшовики репресували сестер покійного вже Голови Директорії УНР, Головного отамана військ УНР лише за те, що перебували у родинних стосунках із Симоном Петлюрою і носили вишиванки.

Симон Петлюра загинув тільки фізично. Його ідеї українці намагаються відродити. Його дух і сьогодні витає над Парижем, Києвом, Полтавою, витає скрізь, де мешкають українці. І пам'ять про нього має бути обов'язково увічнена, і передовсім у милій його серцю Полтаві.

Уважаємо, що з думкою патріотичної, національно свідомої громадськості слід рахуватися. І місцевій владі — насамперед, якщо вона хоче називатися українською владою. Пам'ятники мають символізувати ідеї свободи, визволення, незалежності. А символи гноблення, насильства, беззаконня мають бути знесені та перенесені до музею тоталітаризму.

Ми — на своїй землі, і нас наснажує пам'ять борців, які віддали своє життя за свободу й незалежність України. Це найдорожче, що у нас є. За нами правда.

*Микола Кульчинський,
Тарас Пустовіт.*

НА МОГИЛІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Скидаю шапку, наслухаю тиш,
Дивлюся в небеса на білі хмари,
Полтаву чую, хоч навкруг — Париж,
Полтаву, де співають яничари.
Там під крильми двоголового орла
Збираються перевертні співучі,
А співи правовірного хакла
Отруйні, як вишивані онучі.
Є вже народ, та нації нема,
Держава є, але нема Вітчизни.
Є храм — перебудована тюрма —
Де б'ють поклони богу московизни.
Я знаю, Симоне, що ти не спиш,
І не заснеш в чужій землі ніколи.
Вставай та одягайся в злотну спиж,
Вертайся на прабатьківські околиці!
Вертайся в Київ! Там твої віки!
Твої прийдешні болі й перемоги.
З твоєї там залізної руки
Зійдуть нові козацькі полки,
А покручі впадуть тобі під ноги.

Париж 17.X.2008.

Дмитро Павличко

ПОЛТАВСЬКІ ШТРИХИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ВІД 1902 РОКУ

ЩЕ донедавна серед науковців була прийнята думка, що полтавська доба життя і діяльності Головного отамана військ УНР, голови Директорії Симона Петлюри (1879-1926) закінчилася в 1902 році, коли бунтівний семінарист, уникаючи переслідувань, вимушений був залишити рідне місто. Шлях його тоді проліг на Кубань до Катеринодара, а згодом — до Києва, Львова, Петербурга та Москви.

Сьогодні, коли все більше архівних джерел потрапляє до наукового обігу, можна з упевненістю сказати, що й після 1902 року С.Петлюра не поривав зв'язків із домівкою, а коли випадала нагода, то й навідувався до Полтави, зокрема у 1903, 1904, 1907, 1916 рр. Упродовж років він уважно відстежував місцеві культурно-політичні події, дописував до полтавських часописів, підтримував листовні відносини із земляками до того часу, доки це було можливо.

На підставі доступних нам матеріалів спробуємо окреслити ці полтавські епізоди в біографії славетного державника України після 1902 року.

Відомо, що С.Петлюра з юних літ виявляв неабиякі гуманітарні здібності у найрізноманітніших сферах, а згодом зарекомендував себе як здібний літературознавець, публіцист, театральний критик, історик і теоретик сценічної культури. На думку дослідників, саме Полтава, де наприкінці XIX ст. ще витав дух Котляревського, спричинила у Петлюри потяг до осмислення національного театального мистецтва та здобуттів її корифеїв М.Кропивницького, М.Старицького, І.Тобілевича, М.Заньковецької.

Уже перебуваючи під постійним наглядом поліції на Кубані, Петлюра уважно відстежував політичні та культурно-просвітницькі події, що відбувалися у Полтаві, в тому числі заходи з увічнення пам'яті Івана Котляревського. Він дуже хотів наприкінці серпня 1903 року прибути на відкриття пам'ятника засновникові новітньої української літератури, побути в рідній для себе стихії, поспілкуватися з провідними українськими письменниками і митцями. Але не сталося. Не маючи змоги приїхати до рідного міста, Петлюра надсилає до Полтави

вітальну телеграму такого змісту: «Поділяю світлі почуття тих, що зібрались на національне свято, до інших прилучаю і свій голос; покладемо свої знання, всі свої сили на будівлю народного добробуту, будемо ціле життя невтомно працювати, тоді тільки не словами, а ділами й оживе Україна».

Ці слова не були поодинокими. До творчості Котляревського він ставиться з особливим пієтетом і використовує будь-яку можливість пошанувати пам'ять поета. Упродовж кількох років у «Літературно-Науковому Вістнику» Симон Васильович друкує цілу низку довідково-популяризаційних інформацій: «Пам'ятник І.П.Котляревському в Полтаві» (1902), «Школа ім. Котляревського в Полтаві» (1904), «В справі музею ім. Котляревського в Полтаві», «Музей ім. Котляревського в Полтаві», «Міська комісія ім. Котляревського в Полтаві» (1905). У цей період у віснику народної освіти та медицини в Полтавщині в цифрах» (1902), «Нова часопись» [Полтавщина] (1905), «Постанова Полтавського земства» [щодо необхідності викладання української мови в народних школах Полтавської губернії] (1905).

Хоча тепер Петлюра відвідує Полтаву епізодично, саме рідне місто, на нашу думку, вперше публічно благословляє його до активної політичної праці. Сталося це 20 січня 1907 року, коли в приміщенні Полтавської міської управи відбулося зібрання виборців до Державної думи від різних політичних сил. На цьому зібранні довгу промову й виголосив Симон Петлюра українською мовою. Як зазначав тоді часопис «Рада»: «На думку оратора, полтавські виборщики до своїх виборних мусять ставити крім загально-політичних домагань і домагання національні. Життя націй в Росії ненормальне, дякуючи цьому воно часто проривається в таких хворих і тяжких ексцесах, як от єврейські погроми, як національна ворожнеча між ріжними народами... Зупиняючись спеціально надукраїнським питанням, д. Петлюра виясняє коротко, через що тільки політична автономія України може розв'язати це питання більш і менш в бажаному для української нації напрямку». На цьому зібранні за участю Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) й було утворено блок «лівих та трудових» виборщиків до Державної думи, провідниками якого тоді стали Симон Петлюра, Іван Стещенко, Володимир Дорошенко.

На думку петлюрознавців, саме від цього моменту почався процес зближення Петлюри з українськими ліберальними колами, що означало перетворення його на загальнонаціонального політичного діяча. У цей період у світогляді Петлюри відбуваються складні трансформації, коли поряд з класовими ідеалами все помітніше місце займають ідеали

національні, і сприяли такому повороту справи глибоке козацьке коріння роду Петлюр та християнські традиції, що плекалися в родині і по лінії батька, і по лінії матері. Не випадково один із сучасних дослідників (О.Климчук) сміливо називає Петлюру людиною «традиційно-полтавської ґрунтовності».

Посилення репресій щодо українського руху в процесі спаду революційних настроїв і поширення реакції змусили Петлюру залишити Київ і Україну. Від 1909 року він перебуває у Москві, де редагує журнал «Украинская жизнь» (від 1912 року), який фактично став єдиним українським громадсько-політичним часописом у дореволюційній Росії.

Петлюра-видавець прагне, щоб на сторінках журналу його мила Наддніпрянина була представлена постійно і якнайкраще перед російським читачем. Тому й запрошує до співпраці свого давнього приятеля з Полтави, депутата І Державної думи Павла Чижевського. Враховуючи політичні симпатії останнього, приходимо до висновку, що саме Чижевський надсилає до журналу цілу низку інформацій про діяльність національних культурно-просвітніх інституцій краю, як то: Товариства «Боян», українського клубу, музично-драматичного гуртка. Журнал «Украинская жизнь» на своїх шпальтах також друкує повідомлення про проведення у Полтаві вечорів пам'яті Т.Шевченка, М.Лисенка, І.Котляревського; оприлюднює відкритий лист П. Чижевського на захист української мови.

Взагалі, серед кореспондентів Симона Васильовича, зокрема у 1917-1918 роках, знаходимо прізвища досить відомих полтавських діячів культури Левка Падалки, Прокопа Понятенка, Івана Рудичева, Володимира Пархоменка, Володимира Шемета та ін. Дехто з них на правах давньої дружби тепер звертається до Петлюри за підтримкою і таки знаходить її.

Прикладом тут може слугувати лист колишнього полтавця, історика церкви Володимира Пархоменка. На час написання листа (19.11.1917) Володимир обіймає посаду директора гімназії у м.Каневі. Однак життя у провінції не складається, і він звертається до Симона Петлюри за допомогою — віднайти посаду у м. Києві. Резолюція Петлюри на листі до І.М.Стешенка (генерального секретаря освіти УНР — Т.П.) досить промовиста: «Іване Матвійовичу, Пархоменко — мій товариш і скінчив духовну академію магістром по церковній історії, містив свої праці в «Київській старині». Гадаю, що йому слід допомогти...»

Незважаючи на стрімкий кар'єрний злет Симона Петлюри у 1917-1919 роках, його рідня (батьки і сестри) продовжували жити досить скромно у Полтаві по вул. Загородній, 20. Про це,

зокрема, свідчать кілька листів рідних до Симона Васильовича та його дружини Ольги Опанасівни.

Від 1917 року, вже обіймаючи високі державницькі посади в уряді УНР, Симон Васильович не завжди має час для спілкування з рідними. Тому зрозумілим нам видається більш матері, Ольги Олексіївни Петлюри, яка давно не мала ніякої вісточки від своїх синів — Симона та Олександра. Разом з тим ця проста літня жінка вже тоді чудово усвідомлювала вагомість тої справи, яку робив Симон. Під час його ув'язнення в період гетьманату (а це період від липня до листопада 1918 року) Ольга Петлюра у своєму листі визначала так свою позицію: «не піклуйтеся в цей час за мною, бо Симон все ж таки сидить [у в'язниці], що дуже шкодить для благополуччя загального». Ця фраза яскраво свідчить про її національну та громадянську свідомість й водночас не применшує материнських почуттів. Взагалі, полтавці уважно відстежували політичні події, а сусіди казали з повагою навздогін Ользі Олексіївні Петлюрі: «міністрова мати пішла».

Цікавий ще один штрих: лист Ольги Олексіївни Петлюри вражає логікою викладу та чистотою мови, що на тлі того часу було явищем доволі незвичним.

Децю іншого змісту лист від сестри Симона Петлюри Мар'яни Василівни та зятя Івана Скрипника. Подружжя Скрипників тут більше стурбоване долею свого сина Степана (майбутнього Патріарха Київського і Всєї України Мстислава), який, не закінчивши навіть Полтавської чоловічої гімназії №1, за прикладом свого відомого дядька вирішує послужити вільній та соборній Україні. З листа Івана Скрипника стає зрозуміло, що хлопець, знехтувавши думкою батьків, самовільно тікає з тихої провінційної Полтави і записується в українське військо до полку ім. Костя Гордієнка. Тож, зважаючи на вік Степана, і просять вони допомоги у Симона Петлюри.

Контакти Петлюри із рідними та земляками тривали до 1919 року включно, практично до повної окупації краю більшовиками. Навіть у далеко не найкращі для себе часи Симон Васильович та Ольга Опанасівни намагалися допомогти рідним, у тому числі матеріально. Проте незабаром підтримувати будь-які стосунки стало просто неможливо і небезпечно, оскільки більшовицька влада намагалася викоринити все, що було пов'язане з іменем визначного державника України. Тож повне знищення представників родини Петлюри у Полтаві було лише справою часу.

ПОДВИЖНИЦТВО ІВАНА ФРАНКА В ОЦІНЦІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

*Слово його [Франка] б'є, як батіг,
і очищає, як каяття.*

***

*...Франко вірить... у невичерпні сили
української нації.*

Симон ПЕТЛЮРА

М И сьогодні злочинно мало знаємо про Симона Петлюру. В українській незалежній державі, за яку віддав своє життя цей видатний син нашого народу, офіційна влада ще й досі не визначила свого ставлення до нього. Вона, по суті, боїться згадувати його ім'я, не кажучи вже про гідне відзначення пам'яті того, спадкоємцем котрого били державного керма волею історії опинилася сама». — слушно зауважував наприкінці ХХ століття упорядник третього тому книги «Симон Петлюра. Статті, листи, документи» історик Володимир Сергійчук. Ситуація майже не змінилася на восьмому році століття ХХІ. Не знайшла належного поцінування публіцистично-літературознавча спадщина вдумливого дослідника українського літературного процесу справжньої, а не прихованої, не завуальованої, не перекрученої української історії, колишнього Голови Директорії та Головного отамана військ Української Народної Республіки, одного з основоположників сучасної української державності. Вона ще чекає свого часу.

Публіцистично-літературознавчі праці Петлюри тематично багатогранні, інформативно насичені, художньо довершені. Велику цінність становлять науково-публіцистичні розвідки, у яких характеризується творчість видатних українських письменників, талановитих діячів нашої самобутньої культури. Це, зокрема, праці про «Тараса Шевченка — «геніального мужика-поета», твори якого «наскрізь пройняті духом протесту, духом борні, ідеєю радісного страждання за щастя всіх поневолених страдалців землі» [2: 71], «геніального виразника сподівань і

таємних ідеалів рідного йому народу» [2: 79], патріота, який зміцнив українське суспільство, виправдав його і «вивів на широкі, відкриті та правильні шляхи» [2: 81] («До драми Шевченкового життя», 1912 рік, «Вчіться у Шевченка», 1908 рік), праці про Івана Карпенка-Карого — «справжнього талановитого письменника, справжнього драматурга і артиста», який «покинув після себе помітні сліди в українському драматичному письменстві і на українській сцені» [2: 12] («Пам'яті Івана Тобілевича [Карпенка-Карого]», 1907 рік), праці про Марію Заньковецьку — «першу величину української сцени» [2: 28], «геніальний талант ... многогранний» [2: 31], «одну з тих нечисленних сил світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій місії театру» [2: 33], «могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені» [2: 35], «свідому активну українку» [2: 44], «найкращу артистку», «найбільшу і найталановитішу красу української сцени», мисткиню, яка «уміє заразити глядача своєю грою» [2: 42], «примушує його страждати, радуватися, сумувати, сміятися сміхом веселим» [2: 68] («До ювілею М.К. Заньковецької», 1907 рік, «Ювілей М.К. Заньковецької», 1908 рік), праці про Михайла Коцюбинського — «одного з кращих митців нашого рідного слова», «співця краси, шукача правди і творця естетичних цінностей» [2: 86] («Пам'яті Коцюбинського», 1913 рік).

У пропонованій статті робиться спроба осмислити оцінку Симоном Петлюрою подвижництва одного з найгеніальніших українських письменників, найталановитіших будівничих української державності, котрого наш сучасник Дмитро Павличко назвав «предтечею вільної України», «творцем прагматичної системи конкретних завдань, од вирішення яких залежатиме життя й сила нашої національної ідеї» [1, № 17: 1], — Івана Франка. Цю оцінку подано в праці «І. Франко — поет національної честі» (див.: [2: 89-108]). Її написано 1913 року й надруковано російською мовою в науково-літературному та громадсько-політичному часопису «Украинская жизнь» [№№ 5-6], що видавався в 1912-1917 рр. у Москві. Переклад здійснено І. Борисовою. Одним із редакторів журналу був Симон Петлюра.

На зорі віку ХХ поетична творчість, прозовий доробок, літературознавча й громадська діяльність Франка тільки-но починали досліджуватися. Петлюра поставив за мету «вписати кілька сторінок в ювілейну літературу і притягти читачеву увагу до одного моменту в різноманітній, щодо змісту, поетовій творчості», на його думку, «моменту особливо цінного з громадсько-національного погляду. Це момент національної честі і національної гідності» [2: 92]. Він висловив цікаві

міркування, що стосуються означених та інших важливих моментів, пов'язаних із минулим, сучасним йому і майбутнім нашої України, отже, виконав те нелегке і вельми важливе завдання, яке накреслив перед собою. Прикро тільки, що слово Симона Петлюри, котре не втратило своєї актуальності й нині (у багатьох проявах навіть посилено її), було відлучене не лише від франкознавців, а й від усіх українців радянської України. Для багатьох і сьогодні він є жовтоблакитником, буржуазним націоналістом, зрадником, ворогом українського народу, служачою світового імперіалізму. Тих, хто не сповідував соціалістично-комуністичну ідеологію, протестував проти советської системи, обороняв понівечені людські права, називали петлюрівцями. Часи змінилися, і в добу суверенності ми йдемо на пораду до Симона Петлюри, який стає для нас символом нескореності й вічності українського духу, незламності в боротьбі за державну незалежність, повертаємо в український культурний простір його спадщину.

Франкознавцям є що взяти з духовної скарбниці Петлюри. У статті, про яку йде мова, перед нами постає Франко в різних іпостасях: як поет, як патріот, як учений, як геній, котрий критично й об'єктивно оцінює минуле власного народу, розмірковує над його сьогоденням, сповненим болем й тривоги, заглядає «у таємні глибини сердешні, де кують будучину», наближає щасливе українське майбуття. Автор розкриває душевні переживання не просто людини-творця, не просто найяскравішого письменника, а народного месії, який «пройшов довгий шлях праці, боротьби й літературного подвижництва» [2: 84], проводиря, «неспокійного, рвучкого, не позбавленого гострих ухилів і різкості внаслідок пристрасного темпераменту», неперевершеного митця слова, літературне письмо в якого «здебільшого яскраве, рельєфне, позбавлене шаблону, завжди пристрасне» [2: 89]. Симон Петлюра робить акцент на тому, що Франко-письменник — особистість неординарна, позаяк він досить часто відхиляється від утрадиційненого в суспільстві літературно-мистецького шляху, прямує своєю дорогою й шукає однодумців, закликає приєднуватися до себе окремих людей, які понад усе цінують честь та справедливість, і весь народ. Люд вірить йому і твердо ступає по второваній письменником-месією, письменником-проводирем стежі. Франко, як і його попередник Шевченко, вважає себе дитям свого народу, сином своєї згорьованої України. Обох їх, твердить Петлюра, хвилювали одні й ті самі проблеми:

*За що боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами*

*Московські ребра?? —
запитус Тарас Шевченко в «братів незрячих».*

Чи мало ще в путах ми стогнали?

Мало ще самі себе ми жерли?

Чи ще мало нас у ликах гнали?

Чи ще мало ми одинцем мерли? —

звертається Франко із докором і боєм до «раси», яка не мала «навіть доброго розгону», і водночас запевняє, що треба «розповідати і пробуджувати сором у нащадків, якщо у них зосталась ще хоч крапля незіпсованої крові» [2: 105]. Шевченка і Франка об'єднує те, що вони були «поетами-творцями» національної ідеї, що обидва плекали національний ідеал. «Якщо у Шевченка була глибока віра в незужитковані сили рідного народу, в те, що історія його, хоч наче й перервана, все ж ще не закінчена і скаже своє слово; якщо Шевченко був сильний як поетичний висловник рідного народу саме цією захоплюючою вірою, то у Франковій поезії ми бачимо перехід віри в певність, у переконаність у тому, в що вірило попереднє покоління», — такого висновку доходить Петлюра [2: 102]. Шевченко справді ж лише запевняє, що

Розкуються незабаром

Заковані люди,

Настане суд, заговорять

І Дніпро, і гори! —

а Франко з певністю твердить, що рідний край уже пробудився:

Обриваються звільна всі пута,

Що в'язали нас з давнім життям,

З давніх брудів і думка розкута,

Ожнемо, брати, ожнемо!

Пробудився, та, як засвідчить пізніше історія, не на повну силу. І виправдання цього в тому, що «відродження — справа складна й довготривала, «вчорашній раб» сьогодні не зробиться вільною людиною, вибух та бунтарство — це не свідомо боротьба з обміркованою метою й розумною організацією її, «край рабів» лише поступово можуть заселити вільні володарі його» [2: 103]. Сказано образно, а головне — точно й пророче, бо «край рабів» до того, як почне підніматися з колін через сто літ, переживе стадію яничарства, манкуртства, послабить дознемоги свої етнозахисні механізми.

Порівнюючи подвижництво Франка і Шевченка, Петлюра робить акцент на одній досить цікавій деталі: обидва генії не дочекалися «святої правди ні від кого», тобто їхні, як тепер стало модно говорити, месиджа не почув простий люд, не заворушився на їхні заклики «кайдани рвати», «вражою злою кров'ю волю

окроплити», «кувати ясну зброю замість пуг», «ступати до бою нового». Ненимовно сумно було Кобзареві, що

*Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашто:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь, —
А ради їду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені було аж серце мліло, —
Мій Боже милий! Як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово муре: щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..*

«Каменяр-чорнороб», який звертається до народу голосом «ковалів»:

*Ходіть, люди, з хат, із поля!
Тут кусться краща доля,
Ходіть, люди, порану, —
Вибивайтеся з туману!*

також журиться, що його клич загубився десь у північній. Симон Петлюра зауважує, що Іванові Франку болить інертність, покійність народу, але з його вуст не зривається слово докору до людей, змучених життям. Поет свідомий, що «їм треба заспокоїтись, заснути, щоб хоч уві сні забути про важкий робочий день, який тягнеться вже сотні років» [2: 94]. Франко, продовжує свою думку Петлюра, хоче стати над сплячим й охороняти його недовгий сон, благає природу не порушувати супокою:

*Нехай люд потомлений
Хоч трохи відпочине,
Нехай та згорблена спина
Ярмо важке скине.
Хай він, що був волом весь вік,
Робив, немов машина,
Почує в собі дух живий,
Пізна, що він людина.*

Велегранність Франкового хисту виявляється і в тому, що він, як і багато інших поетів, котрі творили літературу до і після нього, змальовує образ Батьківщини-Матері, яка «згорне ... до

себе всі діти теплою рукою...», яка прощає своїх чад, бере їх під своє надійне крило:

*Діти ж мої, діти нещасливі,
Блудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услужі
Свій вік коротати.*

«... Нам здається, що це діється в наші дні, — читаємо в статті Симона Петлюри, — що їх можна найкраще назвати днями покаяння, днями посиленої праці на користь батьківщини для тих, що працюють, намагаючись надолужити час, витрачений в поневіряннях «в сусід на услужі» і без користі для рідного краю» [2: 104]. А ми, хто живе в суверенній самостійній Україні, певні того, що все відбувається сьогодні. Нам, мабуть, як ніколи, потрібні «дні покаяння, дні посиленої праці» для єднання України, для формування держави, для збереження незалежності, для утвердження національної ідеї, для народження потужної української політичної нації і для багатьох невідкладних українських справ, без розв'язання яких про наш поступ не може бути і мови.

Симон Петлюра цілком справедливо зауважує, що «національний каменяр» висловлює якісь хвилинні докори й обвинувачення. Це, скоріше, «ознаки настрою, що ніяк не надається до узагальнення», «порив одчаю» [2: 97]. Франко розуміє, що люд мовчить тому, що убогий, що століттями перебуває в тяжкій неволі:

*О, бідна расо, що такий твій плід
Слабий! Хвалиться ним нема резону.
Та й швидко ж той твій метеор поблід.
Не мавши навіть доброго розгону!*

Він ні на мить не вагається в тому, що «расі» потрібен месія. Щоб аргументувати цю думку, Петлюра переходить до побіжного, але вельми доречного і щільного аналізу «Мойсея», називаючи твір «однією з ... найдосконаліших поем», що «замикає коло... творчості» [2: 98] Франка. Герой цієї поеми, лебединої пісні митця,

*Все, що мав у житті <...>, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї,
З неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю спровадив рабів
Із тіснин передмур'я.*

Образ раба Франко дає в чудовому переспіві трагічної пісні вавилонських в'язнів «На риках вавилонських тамо сідохом і

плакахом». «Недаремне, певно, поетична увага його спинилася на далекій від нас ... події з життя єврейського народу... Давно вже померлий раб-полонений у Вавилоні воскрес і прийняв образ народу, з якого походить поет. Поет не говорить цього. Та ми, — твердить Симон Петлюра, — відчуваємо недоговорене, ми і підставляємо аналогію [це методи дослідження, якими користується автор статті. — М.С.] ...образ вавилонського в'язня... схожий до української сучасності! З невірних уст летиться ця, викликана насильством, пісня. Це ж бо пісня ганьби, пісня сорому й безсилля... пісня летиться і з уст талановитого Франка. Раб знає «пісню стару»: «я рабом народивсь, — та рабом і помру»... Можна жалувати раба і співчувати йому; можна пояснити риси рабської психології в пізніших вільних поколіннях, але жити з ними, але завжди бути серед них і разом з ними йти до спільної мети — неможливо... Мені самому здається, що до такого висновку не раз приводила Франка зболіла поетова свідомість, — резюмує автор статті і додає: — ...Занадто вірить він [Франко. — М.С.] у невичерпні сили української нації. Він знає, що невірничі риси в рідному народі, хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки мусять колись поступитися перед своїм антиподом» [2: 98-99]. Ця точка зору, побудована на оригінальних компаративних засадах, не викликає жодного сумніву, вона лише потребує розвитку, приміром, такого, який подає Дмитро Павличко у статті «Заповідь пророка» [1], закликаючи нас «вчитатися у Франкове звернення до народу і побачити, що той народ нагадує паралітика на роздорожку не тому, що він просто жебрак, а тому, що потоптана його мова й пісня, тому що він раб, тому що його історія — його довга боротьба за свободу — виявилась невдалою, надаремною...» [1, № 16: 7]. Розмірковування Петлюри про «нашого єдиного і вічного Мойсея — Івана Франка» [1, № 17: 7], оприлюднені на початку ХХ століття, збігаються з роздумами Дмитра Павличка, які він висловив трохи не через сотню літ. Осягнувши розумом пройдений українським народом шлях, бачачи на власні очі його нелегке сьогодення, сприймаючи все це серцем, мимоволі замислюєшся над тим, коли, нарешті, ми знайдемо відповідь на поставлені Франком питання:

Народе мій, замучений, розбитий...

[...]

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?
Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоем*

*Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?
Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?
Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців?*

[...]

*Задарма в слові твому іскряться
І сила й м'якість, дотеп і потуга
І все, чим може вгору дух піднятися?
Задарма в пісні твоїй летиться туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і вітри світляна смуга?*

Симон Петлюра не залишив поза своєю дослідницькою увагою й інші патріотичні сторінки творчості Франка, зокрема, лірику «Сідоголовому» («Ти, брате, любиш Русь...»), яка увійшла до збірки «Мій Ізмарагд». За його переконанням, поява вірша — це намагання зірвати маску лицемірства з людей, які клянуться в любові до України, хоч насправді байдужі до неї. Іван Франко «визначає чистий зміст і неспідувні мотиви високого почуття справжнього щирого патріотизму» [2: 100], який сповнює все його єство. Цю думку автор потверджує такими Франковими рядками:

*Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!
Рви серце в мні, бліда журо-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучастя, —
Не покидай мене, гриже-гадко!*

Звернімося ще й до таких, на наш погляд, винятково актуальних для суцільних українців слів: «Не буде помилки, коли риси патріотизму, що їх висловив Франко, визнати за характерні де в чому і для деяких груп сучасного нам українського суспільства» [2: 101]. У ці групи нині об'єднуються окремі народні депутати, що люблять не «Україну-Русь», а «князів, гетьманів, панування» в ній, різношерсті партійці, для котрих патріотизм — «празнична одежина», державні й місцеві князьки, яких приваблює «Україна-Русь», «як хліб і кусень сала», «як ...добре пиво», «як дім, воли, корови». У зв'язку з цим виникає ще й таке питання: коли ж нам болітиме Русі відвічне страждання?, коли ж вона стане кривавою раною в серці нашому? Петлюра, послуговуючись власним уже згадуваним методом дослідження — «підставляючи свою аналогію», «договорюючи те, що не сказав

письменник», запевняє, що у громадсько-політичних проповідях Франко викриває ворогів двох типів: 1) реального, який був колись й укрмлював наш народ, який є нині й не приховує своїх ненависницьких намірів, діє цинічно й відверто, і 2) того, що затаївся в душі українського народу, «в здавен понівеченому історією національному «я», який ще небезпечніший, ніж перший» [2: 101]. Цей ворог і після здобуття Україною незалежності на зламі другого та третього тисячоліть пропонує нам федералізацію суспільства, подвійне громадянство, відвертає нас від Європи і тягне в єдиний економічний простір, точніше, в імперію, з цупких обіймів якої ми тільки-но вирвалися, одбирає в українців мову, готує один по одному закони про захист і без того потужної на наших теренах іноземної мови. Отже, усім заблуканим у духовних тенетах треба читати Петлюру і Франка, які навернуть їх на правильну путь, допоможуть пригадати, чіткі батьків вони діти. Хто пізнає мудре слово цих двох українських достойників, той «не зажмуриць очей на хибі і від'ємні риси народного життя, а навпаки, здобуде цінну «протиотруту» від національної зарозумілості» [2: 91].

Дослідник Петлюра виводить формулу життя Івана Франка: він — «каменярь», а «каменярь» — це «формула праці, служіння для дітяч і співця в умовах українського життя» [2: 95]. Франко, не маючи підтримки з боку тих, кому вірно й чесно служити, «п'ядь за п'яддю» довбає скелю, намагаючись оточити себе «каменярами» відродження, не лише проголошує «нові шляхи», які ведуть до державності й самостійності, а й стає «каменярем-чорноробом», що «...відвойовує доступ до «великої дороги» і перемагає безліч перешкод до неї» [2: 90]. Уже було сказано, що його слово натрапляло на страшні перепони, умирало, «не долітаючи до слуху тих, до кого воно спрямоване», що його діяння, пов'язані з творенням культурної й громадської міцї рідного народу, свідомо й несвідомо гальмувалися і що він «не бачить ані слідів, ані розуміння своєї праці» [2: 90]. Та це все не здеформувало поетову свідомість, він брався за чорну, виснажливу роботу, обов'язково доводив її до кінця, а потім розпочинав інший, ще виснажливіший, але не менш важливий труд. Це життєве кредо особливо імponує Петлюрі, бо й він жив не задля себе, а в ім'я інших, дбав про них щиро й вірно, сподівався на взаємну віддачу, працював увесь свій вік, не покладаючи рук.

Основна думка, яку обстоює Петлюра, характеризуючи самовіддану діяльність Івана Франка, спрямовану на досягнення високої мети, та, що Франко-поет невіддільний від народу, він є його слугою та проводирем і водночас стоїть над людом, бо

бачить перед собою не лише день сьогоднішній, а й день прийдешній. Він наближає «розвидняючийся день». Як творець майбуття, Франко «затаює горе і ховає ті особисті страждання, що їх гірку чашу він мусить випити, бо їх підносить йому його ж рідний народ» [2: 90]. Водночас Петлюра наголошує на тому, що поетичний герой Франка органічно пов'язаний із ним самим, а його поезія цінна не тільки «як матеріал, що характеризує поетову душу, яка так чутливо реагує, не тільки як аразки сумної лірики з глибоким психологічним змістом, але і... як історичний документ», котрий «дасть зрозуміти ті переживання, які випали на долю кращих і найдіяльніших представників українського суспільства, що належали до Франкового покоління» [2: 96]. Поетова пісня, зазначає дослідник, зливається «з піснею народу, і мелодія їхня буде та сама, що проходить лейтмотивом через усю «музику» народного життя» [2: 92]. Франкова поезія сумна й весела. Не може вона бути тільки радісною, бо життя народу, якому вірно і ревно служить Франко-поет, сповнене «недолі, задуми тяжкої», «ясраве в минулому й понуре в сучасному». Письменник усім своїм художнім світом репрезентує істину, що чим «чутливіший співець», чим «витонченіша поетична вдача його, тим сильніше ми відчуваємо вплив народності на зміст його творчості, тим глибше пройде цей первень у лабораторію, що творить художні образи й слова. Це — «закон, его же не преїдеши», і Франкова творчість ще раз стверджує внутрішню силу «закону» [2: 92]. Висловлене заматерієм літературознавцем Петлюрою твердження переконливе й аргументоване. Справді, за цим «законом» можна визначати «народність творчості» будь-якого митця слова, значення його доробку для народу, ідеї, погляди котрого він покликаний сповідувати. Симон Петлюра, характеризуючи значення і місце І. Франка в літературному процесі, вдається до побіжних, але досить-таки вагомих літературознавчих коментарів. Письменник Франко, твердить він, привертає до себе всіх нас передусім глибиною творчості, а вже потім художньою формою. Що ж до останньої, то на ній «лежить печаті справжнього таланту і відбиток гетевської «милости Божої» [2: 91]. Поезія Франка, читаємо далі, до того ж, відповідає вимогам, які ставляться до прекрасного, і «одночас набуває виховавчих рис», від поета «багато береш, багато чого вчишся і багато чим себе збагачуєш» [Там само]. Симон Петлюра виокремлює ще одну досить важливу для Франкової творчості рису — його залюбленість в українську історію, оригінальне й правдиве художнє відображення її і зупиняється на характеристичні поєми «Іван Вишенський». Заслуга митця в тому, що він «створив чудову поему про обов'язок, про любов і жертвенність в ім'я цієї любові, що заповів «Розіп'ятий», яку

визначає пустельник» [2: 107]. Цей фрагмент дослідження завершується покликанням на сповнені глибокого змісту слова з поеми:

*О Розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищій:
свого ближнього любити,
За рідню життя віддати!
О Розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені прощати
у безодні мук розпуки,
у зневір'я глибини!
Дай мені братів любити
і для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
на світ любий, рідний край!*

Важливо звернути увагу ще на одну глибоку думку Петлори: Франко для нього — поет «національного сорому, та не того, що спалахне востаннє й згасне в чаді дальшого занепаду, а того, що революціонує свідомість, змушує глибоко заглинути у власну душу і розгоряється в полум'я відродження» [2: 108]. Услід за великим державотворцем, який, не шкодуючи свого життя, виборював нашу самостійність, соборність, суверенність, повторимо, що «Франкова поезія, мов хміль, хвилює і збуджує... [національні — М.С.] сили і, мов іскра, підпалює почуття національної свідомості. В цьому полягає велетенське значення «дару», що його приніс поет генієві народу, в цьому лежить одна з численних заслуг співиця, що проспівав нам бадьюру пісню про гордість і честь народу» [Там само].

Збулася мрія Петлори: про Франка, який «сорок літ мов коваль... клепає... серця і сумління» народу, «сорок літ трудився... Щоб з рабів зробити народ», написано сотні книг, до його спадщини прикутий розум і душа громадських діячів-патріотів, літературознавців, філософів, критиків і теоретиків літератури. Попереду ще велика дослідницька робота. Радісно з того, що франкознавці повертаються до інтелектуальних, художньо вишуканих праць Симона Петлори, який любив літературу, жив нею, доводив, що українське красне письменство вартє щонайвищого поцінування й заслуговує на вічне духовне життя.

Л і т е р а т у р а

1. Павличко Дмитро. Заповіть пророка: Сучасні акценти у поемі Івана Франка «Мойсей» // *Літературна Україна: Газета письменників України*. — 2006. — № 16 (5154). 27 квітня. — С. 1, 7; № 17 (5155). 11 травня. — С. 7.

2. Петлора Симон. Статті / Упорядник та автор передмови О. Кизимук. — К.: Дніпро, 1993. — 341 с.

Валерій РЕКРУТ (Вінниця)

СИМОН ПЕТЛОРА І КООПЕРАЦІЯ ПОДІЛЛЯ: ДОВІРА, ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ, ПІДТРИМКА ТА СПІВПРАЦЯ (ДОБА ДИРЕКТОРІЇ УНР)

*...Один лиш Ти, як дуб дїброви.
Безстрашно, сміливо стояв
І сонця ясного чекав,
І незалежності, і слави.
Тепер зійшло воно над нами,
Щезає темна, дика лава.
Народ вславляється синами,
Але Тобі — найбільша Слава!
Слава! Слава!*

Ведіон'

У ЛІТОПИСІ боротьби українського народу за свою самостійність, територіальну цілісність і державність Українська революція 1917-1921 років та діяльність Директорії Української Народної Республіки займають почесне місце і залишаються об'єктом вивчення сучасних поколінь дослідників. «Воїном духу та честі», який в часи національних лихоліть, розпачу й зневіри початку ХХ ст. очолив свій народ і став провідником національно-визвольних змагань, безумовно, є Симон Васильович Петлора³.

На жаль, сучасне покоління громадян ще досить мало знає про його неординарну особистість, ще донині піддається потужній ідеологічній обробці щодо світогляду і осмислення українських національних вартостей і по-різному тлумачить історичні події тих років. Ще менше історичної правди відомо про минуле українського кооперативного руху, який став економічною опорою у діяльності Директорії УНР та знаходив особливу прихильність С. Петлори. Кооперація відповідала йому взаємністю, адже недаремно один із особливо войовничих більшовиків Д. Мануйльський стверджував: «Вона є й понині одночасно і політичною агентурою, і, що важніше, економічною основою петлюрівщини. Без підтримки кооперативів Петлора давно вимушений був би відмовитися від своїх... спроб оволодіти Україною»⁴.

Метою нашої публікації є висвітлення маловідомих подій з діяльності кооперації в добу перебування Директорії УНР на теренах Поділля, виділення особливостей економічної співпраці кооперативних установ і урядових структур у 1919 – 1920 рр. та визначення ролі і місця подільських кооперативних діячів у вищих органах влади УНР.

Необхідно зазначити, що спроби уряду гетьмана П.Скоропадського повернути землі і маєтки колишнім заможним власникам викликали протидію селянства, а утиски кооперативних товариств і установ змусили ці потужні сили об'єднатися у боротьбі проти Гетьманату. Центром усіх опозиційних сил став політичний блок Український національний союз (далі: УНС), який з вересня 1918 р. очолював В. К. Винниченко⁴. Філія цього союзу існувала з жовтня 1918 р. і у Вінниці. До її складу увійшли селянська спілка, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, міська учительська спілка, «Просвіта», повітове земство, повітова шкільна рада, повітова учительська спілка, Подільський Союз-Банк і Вінницький союз споживачів товариств. Президію Вінницької філії УНС очолював О.Базилевич, її членами також були Ю. Щириця, В. Мачушенко, П. Відьбіда та П. Журавель (крім Ю.Щириці — усі кооператори)⁵.

У Вінниці перехід влади від Гетьманату до адміністрації Директорії відбувся безкровним шляхом. Завдяки консолідованим діям політичних сил і кооперативної громадськості Вінниччина стала першим краєм в Україні (19 листопада 1918 р.), який очистився від гетьманської влади. Такі обставини сприяли переїзду сюди наприкінці листопада членів Директорії для організації подальшої боротьби за встановлення нової влади у Києві. Поруч із Директорією, як свідчить В.Винниченко, «з перших днів повстання функціонувала у Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих державними справами без виразних конституційних прав і обов'язків: це був примітивний дорадчий орган Директорії в усіх справах державно-адміністративного життя. З виїздом Директорії з Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих автоматично припинила свою діяльність»⁶. Активну участь у діяльності цього тимчасового органу Директорії брав подолянин Петро Порфирович Відьбіда — член Центральної Ради, відомий український кооператор, голова правління Подільського Союз-банку. Так, на засіданні Ради комісарів 20.12.1918 р. в присутності президента Директорії В. К. Винниченка та її членів С.В. Петлюри, Ф.П. Швеця і О. А. Андрійвського керуючий міністерством фінансів П. Відьбіда доповідав про зловживання у сфері фінансів попереднього уряду. Зокрема, доповідач

наголосив на виявлених матеріалах про «продаж німцями за 160 млн. крб. гетьманському уряду військового майна через консорціум банків, виявлені зловживання з приводу прийому фальшивих грошей»⁷. Згодом, 30.01.1919 р., його призначають керуючим Міністерства фінансів в уряді В. Чехівського («на час відсутності по службовим справам пана міністра фінансів»)⁸. За короткий період роботи в зазначеному уряді П. Відьбіда зумів фінансово зміцнити кооперативні установи шляхом проведення 04.02.1919 р. «Закону про видачу довгострокових позичок центральному кооперативним установам на фінансування української промисловості», яким кооперативним організаціям на розвиток власного виробництва виділялися 286 млн. грн. на пільгових умовах (на 13 років під 6% річних з погашенням позики з 5-го року користування)⁹.

Як бачимо, кооперативний рух Поділля і його провідники палко підтримали Директорію і активно долучилися до економічної співпраці з урядовими структурами фактично вдруге народженої Української Народної Республіки.

Агресивна антиукраїнська політика Росії призвела до того, що в січні 1919 року під потужним натиском більшовицьких військових формувань виникла неминучість втрати Києва, що змусило Директорію і уряд УНР залишити місто і 2 лютого 1919 р. переїхати до Вінниці¹⁰.

У добу Директорії УНР Поділля стало територією активних вивольних змагань, а міста Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець-Подільський — тимчасовими центрами перебування швидкоплинних урядів республіки. У житті Симона Петлюри Вінниця відіграла важливу роль. Тут після відбуття В.Винниченка за кордон (11 лютого 1919 р.) він фактично став головою Директорії і згодом неодноразово відвідував це місто, яке принаймні двічі носило статус тимчасової столиці УНР (в лютому — березні 1919 р. і травні — червні 1920 р.)¹¹.

Необхідно зазначити, що об'єктивні і суб'єктивні реалії боротьби українського війська проти численних більшовицьких, «добровольческих» та інших противників української державності призвели до того, що навесні 1919 року УНР втратила майже всю територію. Тому говорити про ефективну економічну підтримку Директорії з боку українських кооперативних центрів, зокрема Центрального Українського Кооперативного Комітету (ЦУКК), «Дніпросоюзу», «Українбанку», «Централу», «Книго-спілки», «Страховою» та інших на той час було б перебільшенням. Вони практично були ізольовані від Поділля та Західної України і несли тягар нищівних пограбувань від більшовиків, «добровольців» та різного роду отаманщини.

У цій ситуації саме подільська кооперація взяла на себе величезні завдання у сфері забезпечення українського війська стратегічними ресурсами пально-мастильних матеріалів, військової амуніції, продуктами харчування та організувала постачання вкрай необхідних товарів для торговельного обслуговування населення.

На початок 1919 р. на Поділлі діяло 2313 споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілках та володіли близько 32 млн. крб. коштів. Загальний товарообіг їх у 1918 р. складав близько 100 млн. карбованців. Кредитна кооперація налічувала 3 союзи, які склалися із 334 товариств, збірний баланс яких складав понад 25 млн. крб., кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. карбованців¹².

Загалом у Наддніпрянській Україні за чисельністю подільська кооперація (2326 організованих у спілки товариств) поступалася лише полтавцям (2559 товариств) і займала близько 17% від загальної кількості¹³.

Економічна криза внаслідок ізоляції та повної руїни народного господарства змусила С. Петлюру через уряд УНР звернутися з пропозиціями до подільських кооператорів і виділити значні суми для проведення експортно-імпортних операцій та організації постачання хліба, фуражу, забезпечення інших потреб української армії. Уже в лютому 1919 р. уряд надав кооператорам позику на суму 2 млн. крб. на розвиток власних підприємств¹⁴. Згодом, 15 липня 1919 року, міністр фінансів УНР Б. Мартос (давній товариш С. Петлюри і видатний кооператор) затвердив розпорядження про виділення 20 млн. гривень позики Подільському Союзу-банку для закупівлі за кордоном дефіцитних товарів¹⁵. У свою чергу керівництво союзу розгорнуло мережу своїх філій, зокрема в Гайсині, Могилеві-Подільському, Кам'янці-Подільському, Богополі, Проскуріві для проведення заготівельно-постачальницьких операцій на замовлення військового відомства та місцевих кооператорів. Зусиллями подільських кооператорів було закуплено у Відні 10000 пар черевиків військового зразка та 4000 пар цивільного взуття¹⁶. Незважаючи на прохолодні, а іноді ворожі стосунки із сусідньою Румунією, за сприяння К. Мацієвича при безпосередній участі П. Відибіди кооператори закупили там через фірму «Марморощ банк та Персіс і К^о» 170 т мастил, 50 т бензину та на 2 млн. (100 тис. п/м) мануфактури¹⁷. До того часу в лютому-березні 1919 р. подільські кооператори на підставі попередньої домовленості між головою Директорії С. Петлюрою і Диктатором Західної Облaсті УНР Є. Петрушевичем закупили 34 цистерни нафти, 100 вагонів лісоматеріалів, газу та інших товарів. Але непослідовні дії військового керівництва й інших урядових осіб ЗОУНР

перешкодили повністю виконати цей контракт¹⁸. Пограбування нафти і лісоматеріалів довершили поляки, які стрімким наступом у липні 1919 р. захопили територію Галичини.

На звернення подільських кооператорів до уряду про відшкодування втрачених коштів у розмірі 5 млн. грн. за особистим втручанням С. Петлюри Міністерство Народного Господарства УНР прийняло закон, за яким було проведено часткової відшкодування:

«Асигнувати Подільському Союзу-банку кредитових товариств під фірмою «Союз-банк» 3106589 гривень в формі безповоротної допомоги як відшкодування втрат, понесених Союз-банком від загибелі через військові події закуплених ним товарів»¹⁹.

Прикладом прояву справжньої турботи С. Петлюри про видатних діячів Української революції може слугувати доля українського письменника, кооперативного діяча, фундатора українського кооперативного руху на Волині, першого голови правління Подільського союзу кредитних товариств, одного із засновників Українбанку Дмитра Васильовича Марковича.

У роки Української революції він присвятив своє життя боротьбі за волю українського народу, брав активну участь у роботі органів Центральної Ради, служив у сенаті та судових інституціях Гетьманату, де ефективно захищав кооперативну власність і окремих кооперативних діячів від посягань гетьманської влади П. Скоропадського. Після проголошення Директорії і призначення уряду В. Чехівського на засіданні від 10.01.1919 р. Рада Народних Міністрів ухвалила кандидатуру Д. Марковича на посаду «найвищого судді» і він приступив до виконання державних справ²⁰.

Неспроможність соціалістичного уряду В. Чехівського навести лад у країні спонукала до його швидкої відставки. Наказом від 31 січня 1919 р. (Ч. 115) Директорія прийняла демісію уряду і доручила Сергієві Остапенку «скласти нову Раду Міністрів Української Народної Республіки»²¹.

До складу новоствореного уряду С. Остапенка запросили Д. Марковича. На засіданні Директорії УНР під головуванням С. Петлюри 13.02.1919 р. Дмитра Васильовича затвердили керуючим справами міністерства юстиції Кабінету Народних Міністрів УНР²². Уже 16 лютого на засіданні Директорії було ухвалено постанову про призначення Д. Марковича «заступником голови в засідання Ради Народних Міністрів», і він активно взявся до законотворчої діяльності та впорядкування правових засад громадянського суспільства²³.

Критична ситуація з постачанням продуктів харчування і забезпеченням війська необхідним озброєнням змусила

С.Петлюру прийняти рішення про створення надзвичайних торговельно-фінансових місій для налагодження контактів з іншими країнами світу. Згідно із Законом «Про посилку до Франції, Бельгії та Італії надзвичайних торговельно-фінансових місій», Д. Маркович був включений до складу урядової делегації для поїздки в Італію²⁴. На початку березня 1919 року делегація прибула до Одеси для оформлення візових процедур у французьких властей. Загалом, французи бачили себе повними господарями і бажали взяти під своє загальне керування як фінанси, так і залізницю і т. ін. Вони не визнавали влади Директорії, пропонували влаштування так званої «української зони», зокрема висунули безапеляційну вимогу відставки С.Петлюри й О.Андрійського. Але під тиском червоних військ отамана Григор'єва французькі і грецькі війська змушені були вантажитися на кораблі і спішно покинути місто. Частина місій УНР залишила Одесу, а Д.Маркович разом із ще одним членом делегації потрапив у полон. Майже 7 місяців перебував він у контрольованій більшовиками, а згодом денікінцями Одесі, піддавався арештам і допитам. За сприятливих обставин йому вдалося глухими степовими дорогами на найманих конях вирватись із страшних поневірянь та повернутись до Вінниці. Після повернення з полону Д.Маркович за станом здоров'я вирішив відійти від активної державницької діяльності. Наприкінці жовтня 1919 року він звернувся з листом до нового міністра юстиції УНР А.Лівицького з проханням призначити йому пенсію. Подана А.Лівицьким доповідна записка була розглянута 7 листопада 1919 р. особисто С.Петлюрою, і було ухвалене безпрецедентне на той час рішення (витяг з оригіналу):

ПОСТАНОВА

Про призначення нагороди бувшому Надвищому Судді і письменнику Дмитру Васильовичу Марковичу.

1. Призначити бувшому Надвищому Судді, письменнику Дмитру Васильовичу Марковичу з огляду на його корисну довголітню працю на ниві державній, громадській та літературній, замість належної йому по закону пенсії нагороду в розмірі трьохсот (300000) тисяч гривень.

2. Зазначену суму асигнувати з коштів Державної Скарбниці в розпорядження Міністра Юстиції²⁵.

Повертаючись до подій березня 1919 р., необхідно зазначити, що складна ситуація на фронті змусила Директорію залишити 6 березня Вінницю і переїхати до Жмеринки, а згодом — до Проскурова (12 березня). Після захоплення 18 березня Вінниці прибулі більшовики чинили масові грабницькі дії. За короткий термін перебування на Поділлі «визволителі» встигли досить відчутно пограбувати кооперативні установи

Поділля. Так, за уточненими даними, станом на серпень 1919 р. шкода, завдана лише кооперативному Союз-банку, складала понад 10 млн. карбованців²⁶.

Найстрашнішим злочиним більшовиків стали численні жертви серед мирного населення та кооператорів зокрема. Їх провина полягала в тому, що вони не дозволили «реквізирувати» значної суми коштів (10 млн. крб. готівки) із каси, і тому Сорокінський каральний загін у ніч з 9 на 10 червня разом з іншими громадянами Вінниці без суду і слідства розстріляв 7 кооператорів-працівників Союз-банку²⁷. Наведені факти спростовують широко розповсюджену радянську міфологію про визвольну місію більшовицьких загонів. Це була відверта загарбницька агресія проти молоді Української Народної Республіки.

Не відставали від своїх попередників-більшовиків і прихильники «єдиної неделимої», які у другій половині 1919 р. потіснили червоні війська і захопили значну частину території України. У цих неоднозначних умовах кооператори і торговельні фірми також зазнали значних втрат. Так, за домовленістю між Подільським Союз-банком і австрійською фірмою «Oesterriechische Export — A — G» остання мала поставити 15 вагонів дефіцитних товарів до Вінниці, але дорогою вони були вшент пограбовані «добровольцями»²⁸.

Сумнозвісні «добровольці» не забули подупити в Проскуріві вагон повідла, який заготовив Кам'янець-Подільський «Господарсоюз», і тим поставили тамтешніх кооператорів на межу банкрутства²⁹. За повідомленням відомого кооператора Іполита Зборовського, «добровольці» пограбували Бершадську спілку споживчих товариств, а голову правління С. Шмирка і головного бухгалтера А. Дабіжа без суду і слідства розстріляли на станції Красносілка³⁰.

Необхідно зазначити, що і в складних політичних та економічних умовах діяльність кооперативних союзів і їх організацій на Поділлі продовжувала носити цілком системний характер і мала чітко сплановану стратегічну і тактичну лінію, узгоджену між усіма напрямками кооперативного руху і спрямовану на економічну підтримку Директорії УНР. На закупівлю різних гостродефіцитних товарів (сізь, мануфактура і т. п.) лише одним Союз-банком було витрачено до 35 млн. крб. Додатково в жовтні 1919 р. кооператори придбали у сусідньої Румунії мануфактури на 50 млн. грн., 20 вагонів солі вартістю 15,2 млн. грн. З Чехії придбали для потреб населення 5 тис. плугів селянського типу, 2 тис. січкарень, через Австрію закупили за кордоном 10 тис. плугів, 3 тис. культиваторів, значну кількість сівалок, січкарень тощо. Для потреб

товарообміну та харчування війська подільські кооператори заготовили 350 тис. пудів збіжжя, 50 тис. п. картоплі, 3 тис. п. квасолі, 2 тис. п. цибулі, 10 тис. п. квашених огірків, 10 тис. п. помідра, 20 тис. п. сушених фруктів, 5 тис. п. меду і т. ін.²¹.

За відсутності практичного зв'язку з всеукраїнськими кооперативними центрами подоляни за підтримки Директорії у другій половині 1919 р. створили власний крайовий кооперативний центр «Рада Трьох». Він виник за ініціативою Олександра Корнійовича Мицюка — українського державного та кооперативного діяча, міністра внутрішніх справ в уряді УНР під головуванням В. Чехівського, члена правління «Централу»²². Після відставки уряду в січні 1919 року О.К. Мицюк прибув на Поділля і розпочав плідну роботу з організаційних питань кооперації, започаткував Вінницький та Кам'янецький «Господарсоюзи»²³. Ідея створення власного кооперативного центру знайшла підтримку С. Петлюри і схвально сприймалася кооператорами краю. Зокрема, 6 вересня 1919 р. у Вінниці відбулася нарада представників політичних, громадських і кооперативних організацій за участі голови Директорії, високих посадовців Ради Міністрів, в тому числі радника міністра народного господарства О. Мицюка²⁴. Учасники наради обговорили з Головним Отаманом питання створення економічного потенціалу і консолідації сил у боротьбі проти ворогів української державності.

За ініціативою О. Мицюка та за підтримки урядових структур УНР у Вінниці 29-30 вересня 1919 року відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). Форум започаткував «Раду Трьох» як координаційний кооперативний центр із представників трьох основних напрямків діяльності кооперації та ухвалив рішення про утворення Подільського Крайового Кооперативного комітету. Також зібрання обрало О. Мицюка товаришем Міністра народного господарства УНР²⁵.

Разом з тим, катастрофічні обставини осені 1919 р. змусили С. Петлюру перейти від організації єдиних фронтів до запровадження партизанської боротьби в тилу ворогів. З тим виникла й нагальна потреба забезпечення українського війська теплим одягом, продуктами харчування і всім необхідним до такої боротьби.

Голова Директорії звернувся до українського народу із закликом до мобілізації вояків в українське військо та до поповнення запасів зброї і набоїв для армії. Водночас Головний Отаман відвідав райони бойових дій та намагався знайти контакти з представниками іноземних держав для надання допомоги в організації оборони УНР. Так, 19 вересня разом

представниками американської місії США і румунським полковником голова Директорії відвідав м. Гайсин, де зустрівся з військовим гарнізоном та численними представниками селенства, міських жителів і кооперативної громадськості повіту. У супроводі національного хору (керівник д. Середюк), у виконанні якого звучав гімн «Ще не вмерла Україна...», високих гостей вітали повітовий комісар Максимчук, голова повітової народної управи Лисоволик, голова міської управи Осовський, представник від єврейського населення Гернер та інші. Слова глибокої поваги і шани до Головного Отамана звучали у промові, яку виголосив повітовий комісар (витяг з оригіналу):

«Славний могутній п. Головний Отамане всіх Українських військ і Голова Високої Директорії УНР! Гайсинський повіт, той повіт, який на чолі з виконавчим комітетом перший звільнив свою територію від московських комуністів, північних варварів, ще в ті часи, коли з Наддніпрянської України залишилась невелика прикордонна смуга і коли здавалось, що надія на визволення з під московського ярма є тільки мрія. — цей повіт має за велику честь в особі Повітового Комісара вітати нашого Українського Гарібальді на своїй території. Гайсинський повіт вклоняється перед величезною працею, боротьбою, яку проводив і проводить п. Головний Отаман і Голова Високої Директорії на користь України, не дивлячись на те, що часто в боротьбі залишався майже сам. Селянство та робітництво повіту вірять, що недалеко той час, коли Україна, під керуванням славного Отамана всіх наших військ і Голови Високої Директорії, буде звільнена від ворогів. Слава! Слава! Слава...»²⁶.

Аналогічного змісту здривити і слова глибокої довіри та надії звучали у виступах інших представників громадськості, на що С. Петлюра зазначив, що «боротьба ще не закінчена і що прийдеться ще провадити не тільки з червоними, а й з чорними імперіалістами... і вірять, що в новій боротьбі сей повіт також дасть допомогу, яка від нього вимагається».

Іноземні гості були вражені величним прийомом, зокрема, румунський полковник зазначив, що «румунський народ і уряд дуже гарно відносяться до Українського народу й уряду й допомагатимуть йому в боротьбі за визволення»²⁷.

Необхідно зазначити, що кооператори Поділля надзвичайно активно відгукнулися на звернення Голови Директорії С.Петлюри щодо надання матеріальної допомоги українському війську. Так, на нараді представників державних, громадських, кооперативних і інших установ м. Вінниці 6 жовтня 1919 р. під головуванням Й. І. Лозинського кооператори виявили ініціативу, аргументовано переконали присутніх, що ця справа підсилює тільки кооперативним установам²⁸. Нарада

ухвалила рішення доручити справу виробництва і заготівель необхідних для армії речей та продуктів харчування кооперативним організаціям, що сприйнялися кооператорами Поділля як надзвичайно важливе завдання і було успішно виконане. Тому без перебільшення можна сказати, що у славному переможному Першому Зимовому поході українського війська (1919 — 1920 рр.) є вагома частка плідної праці кооператорів Поділля.

В умовах налагодження спільної україно-польської боротьби проти більшовицької Червоної армії зусиллями кооператорів реалізувався підписаний за дорученням С.Петлюри 7 жовтня 1919 р. договір між Польщею і Директорією про товарообмін у досить значних обсягах. Так, УНР поставляла 300 тис. п. пшениці, 300 тис. п. цукру, 200 тис. п. жита в обмін на 160 тис. п. солі, 52 тис. п. гасу, 15 тис. п. бензину, 300 тис. аршинів сукна, 120 тис. аршинів матерії та інші акрай важливі матеріальні ресурси. Крім того, Польща доплачувала 83,5 млн. гривень і дозволила пропустити через свою територію товарів із Західної Європи на 8,5 млн. гривень³⁸.

Кооператори Поділля, незважаючи на ізоляцію від Великої України, намагалися налагодити торговельні зв'язки з іншими країнами світу. Так, на засіданні «Ради Трьох» 24 березня 1920 р. голова Союз-банку П. Відибіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліна, Варшави та інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з «Одуксом» — центром української кооперації за межами України³⁹.

Початок спільних польсько-українських військових дій приніс певні успішні наслідки. 27-28 квітня 1920 року була звільнена від більшовиків Вінниця, яка фактично стала столицею України і до якої із травня 1920 року за наказом С.Петлюри мусили переїхати міністерства та центральні установи УНР⁴¹. 5 травня 1920 року Вінницю відвідав С.Петлюра, якого щиро вітали багатолюдний мітинг та різні релігійні і політичні громади міста. 16 травня 1920 року м. Вінниця і значна кількість населення губернії прийняли вперше за історію УНР з візитом главу іноземної держави. Ним був керівник відновленої Польщі маршал Юзеф Пілсудський, який прибув у місто і провів переговори із Симоном Петлюрою⁴². У Вінниці Ю. Пілсудського у Білому залі міської управи вітали представники Української національної ради (Маслов), Вінницької повітової народної управи (Богуславський), «Мацежі шкільної польської» (ксьонз Яросевич), Українського літературно-наукового товариства (Островський), польської громади (В. Плібовський), Польської соціалістичної партії

(В. Скаржинський), української кооперації (В. Коваль) та інших громад міста⁴³. У відповідь маршал Ю. Пілсудський виголосив, що «польський нарід несе ту волю, котру сам здобув собі. Він ще більше радий, коли представники сейму Українського з представниками сейму Польського закріплять узні братерства ще більше ніж зараз»⁴⁴. Зі словами «Хай живе вільна Україна і Польша!» Ю. Пілсудський закінчив свою промову і в той же день вибув з Вінниці⁴⁵.

На жаль, невдачі воєнних операцій у зв'язку з відмовою польської сторони боротися проти більшовицької армії призвели до втрати відвоєнованих територій і викликали чергову кризу у визвольній боротьбі, яка спонукала С. Петлюру вдатися до відставки уряду УНР і шукати будь-які шляхи для продовження боротьби проти більшовицької Росії.

Необхідно звернути увагу на надзвичайно важливий аспект економічної діяльності Директорії, який, по великому рахунку, мав вирішальне значення, але не був вирішений до кінця. Мова йде про запровадження української валюти як єдиного засобу розрахунків на території УНР.

Відомо, що ще на початку літа 1919 р. фінансова система УНР була повністю розбалансована дезорганізацією виробництва та фактичною відсутністю податкової системи. Ситуацію погіршувало те, що поряд з грошовими знаками УНР в Україні продовжували обіг паперові гроші, випущені царським, тимчасовим і радянським урядами, та «гуляли» на ринку німецькі, австрійські, румунські, польські та інші грошові знаки. Галопуючі темпи інфляції погіршувала валютна диверсія білогвардійців, які захопили кліше на українські гроші і в Одесі в необмеженій кількості друкували грошові знаки номіналом 50 карбованців⁴⁶. Спроби подільського кооператора Г. Супруна і відомого українського кооперативного діяча С. Бородаєвського повернути у Вінницю літографічні камені не вдалися, і тому денікінці продовжували наводняти ринок українськими «лопатками» (так називалися серед народу ці купюри)⁴⁷. Запроваджена за ініціативою Б. Мартоса у січні-лютому 1919 р. грошова реформа УНР зміцнила українську валюту, але економічні реалії УНР змусили Директорію зробити грошові емісії основним джерелом фінансових ресурсів. У такій ситуації кооперативні установи Поділля якнайкраще прислужилися для зміцнення української валюти. Зокрема, через систему кооперації вилучалися інші грошові знаки, всі кооперативні заклади проводили торговельні, заготівельні і вкладові операції переважно за українські гроші тощо. Для зміцнення української валюти кооперативні установи реалізовували населенню спирт (800 крб. за відро), а кошти повертали у державну скарбницю

для подальшого використання⁴⁸. Такими організованими діями кооператори Поділля змогли на деякий час дещо стабілізувати українські гроші. Але катастрофічні воєнні події не змогли втримати шалену інфляцію, і тому основним джерелом вирішення платоспроможності урядів УНР став «друкарський верстат», тобто грошові емісії у величезних обсягах.

Після провалу польсько-українського наступу проти більшовизму у червні 1920 р. для проведення подальшої боротьби питання коштів набуло першочергового значення. Тому С.Петлюра звернувся до найавторитетнішого на Поділлі кооператора П. Відибіди з проханням зайнятися фінансовим забезпеченням діяльності УНР. Так, на засіданні Ради Народних Міністрів 29.06.1920 р. у м. Кам'янець-Подільському П.Відибіду затверджують на посаді товариша міністра фінансів⁴⁹. Під час наступної евакуації уряду в м. Станіслав (нині Івано-Франківськ), а згодом у м. Тернопіль (Польща) на засіданні Ради Народних Міністрів розглядалися питання про позику польського уряду в розмірі 500 млн. польських марок для забезпечення потреб Дієвої армії УНР та прийнято надзвичайно важливе рішення щодо власних українських грошей. Рада ухвалила «відправити П.Відибіду до Варшави в справі улаштування експедиції заготовлення державних паперів», тобто йому доручили негайно організувати виготовлення української валюти⁵⁰. Після повернення П.Відибіди з відрядження 02.08.1920 р. уряд призначив його керуючим Міністерства фінансів, а 12.08.1920 р. ухвалив запропонований ним законопроект щодо друку українських грошей, що, за спогадами М.Платишак, стало авторизацією емісії кредитних білетів 50 і 1000 гривень⁵¹.

Спроба уряду УНР використати будь-які можливості у боротьбі проти більшовизму наприкінці вересня 1920 р. призвела до переговорів «з російськими колами антибільшовицького напрямку, а також в справі пертрактації з генералом П. Врангелем»⁵². Уряд переїхав з м. Тарнова в м. Станіслав, а згодом до м. Кам'янець-Подільського. Там 12.11.1920 р. новий уряд під керівництвом А. Лівичього затвердив законопроект про відкриття в Кам'янець-Подільському філії експедиції заготівлі державних паперів⁵³. Але стрімкий наступ Червоної Армії створив загрозу захоплення державної скарбниці, тому на засіданні уряду 16 листопада в м. Гусятині після доповіді П.Відибіди було вирішено негайно вивезти державну скарбницю, Державний банк і експедицію державних паперів на територію Польщі⁵⁴. Надзвичайними зусиллями українським кооператорам-урядовцям вдалося вивезти «разом 188 скринь з грішми і кілька з архівами» до Польщі і таким чином

зберегти фінансові ресурси для подальшого фінансування урядових структур і військових формувань⁵⁵.

Без сумніву, висока довіра, взаєморозуміння, підтримка та співпраця голови Директорії С.Петлюри з кооперативними установами Поділля є визнанням бездоганної репутації, високого професіоналізму, чесності і порядності подільської кооперації та її діячів.

Таким чином, в добу Директорії Української Народної Республіки кооперація Поділля проявила себе цілісною національно свідомою економічною силою, яка разом із українським народом боролася за незалежність України. Недаремно на початку 30-х років ХХ ст. голова Вукоопспілки В.М.Михайлик (перекопаний більшовик і наступний Генеральний прокурор та Народний комісар юстиції України), закликаючи до знищення «класових ворогів», називав УНР «контрреволюцією і шкідницькою організацією» і визнавав, що вона «мала матеріальну підтримку від кооперації, матеріальна база кооперації була за базу шкідницьких організацій і людський склад цієї контрреволюції вербувався з кооперації»⁵⁶.

В умовах економічної ізоляції та воєнних дій кооператори спромоглися створити цілісну систему управління напрямками кооперативного руху та забезпечити консолідацію зусиль на вирішення стратегічних завдань визвольної боротьби. Кооперативний центр «Рада Трьох» виступив потужним провідником ідеології Української революції та організатором кооперативної праці у всіх галузях діяльності кооперації. Саме завдячуючи згуртованості кооперативних союзів і окремих установ вдалося, в межах можливого, налагодити матеріально-технічне забезпечення військових формувань та знизити дефіцит товарів для населення.

Потужний кадровий потенціал кооперації забезпечував чітке функціонування кооперативних установ, відстоював кооперативні принципи у стосунках з владою та з представниками іноземних держав і брав безпосередню участь в діяльності урядових структур УНР.

Впродовж визвольної боротьби Директорії УНР у 1919-1920 роках кооперація Поділля до кінця залишилася вірною ідеєю державної незалежності України і не втратила звання істинно народної організації.

Примітки

1. Слава // *Хмель*. — Вінниця. — 1920. — № 25.
2. Завальнюк К. В. Воїн духу та честі // *Вінницькі відомості*. — 2001. — № 20.
3. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 153.
4. В. Литвин. Україна: доба війни і революцій (1914-1920). — Київ, 2003. — С. 282.
5. К. Завальнюк. Життя в ім'я України. — Вінниця, 2005. — С. 26.
6. Там само. — С. 27.
7. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі: ЦДАВО України): Ф. — 1065. — Оп. 1. — Сп. 15. — Арк. 11.
8. Там само. — Сп. 14. — Арк. 72.
9. *Вістник Державних Законів УНР*. — Вип. 10. — 20. 02. 1919.
10. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX — початок XX ст.) — Вінниця: ПП Балюк, 2006. — С. 219.
11. Завальнюк К. В. Воїн духу та честі // *Вінницькі відомості*. — 2001. — № 20.
12. Кооперація на Поділлі // *Життя Поділля*. — 1919. — № 33.
13. Українська кооперація // *Життя Поділля*. — 1919. — № 106.
14. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). — Ф. Р. — 988. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 35.
15. Там само. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 26.
16. Там само. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 73.
17. Там само. — Спр. 5. — Арк. 13.
18. Там само. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 22.
19. Там само. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 74.
20. ЦДАВО України: Ф. — 1065. — Оп. 1. — Сп. 14. — Арк. 43 — 46 зп.
21. *Вісник Української Народної Республіки*. — 1919. — № 10.
22. ЦДАВО України: Ф. — 1092. — Оп. 6. — Сп. 2. — Арк. 10 — 11.
23. Там же. — Арк. 13.
24. А. К. Лисий, О. Г. Лойко. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому — березні 1919 р. // *Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Збірник наукових праць*. — К., 1999. — С. 201 — 207.
25. ЦДАВО України: Ф. — 2208. — Оп. 2. — Сп. 21. — Арк. 7.
26. ДАВО. — Ф. Р. — 988. — Спр. 13. — Арк. 35 зп.
27. Там само. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1.
28. Там само. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 8 зп.
29. *Наш Шлях*. — 1919. — № 18.
30. ДАВО — Ф. Р. — 6023. — Оп. 4. — Спр. 20751. — Арк. 9.
31. Кооперативне життя // *Україна*. — 1919. — № 34.
32. В. Подолян, В. Рекрут, Йоанн Волошинівський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). — Вінниця, 2005. — С. 309.
33. *Шлях*. — 1919. 30 вересня.

34. Завальнюк К. В. Воїн духу та честі // *Вінницькі відомості*. — 2001. — № 20.
35. ДАВО. — Ф. Р. — 140. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 49 зп.
36. Головний Отаман в м. Гайсині // *Народна думка*. — 1919. — № 13.
37. Там само.
38. ДАВО. — Ф. Р. — 988. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 3 зп.
39. Торговельний договір з Польщею // *Шлях*. — 1919. — № 45.
40. З кооперативного життя // *Наш Шлях*. — 1920. — № 65.
41. К. Завальнюк. Життя в ім'я України. — Вінниця, 2005. — С. 25.
42. *Наш шлях*. — 1920, травень.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Камінецька доба). — Камінець-Подільський: Аксіома. — С. 126.
47. Мартос Б., Зозуля Я. *Гроші Української держави*. — Мюнхен, 1972. — С. 20.
48. Там само. — С. 25.
49. ЦДАВО України: Ф. — 1429. — Оп. 2. — Сп. 53. — Арк. 50.
50. Там само. — Арк. 81.
51. Пятиншак М. *Державні гроші України 1917-1920 рр.* — Київ: Кіт, 1973. — С. 180.
52. ЦДАВО України: Ф. — 1429. — Оп. 2. — Сп. 53. — Арк. 125.
53. Там само. Ф. — 1065. — Оп. 2. — Сп. 9. — Арк. 62.
54. Там само. — Арк. 67.
55. Пятиншак М. *Державні гроші України 1917-1920 рр.* — С. 180.
56. Михайлик М. В. Про роботу споживчої кооперації на селі // *Кооперативне будівництво*. — 1933. — № 3.

**«РЕДАКЦІЄЮ ЗРОБЛЕНО ЗАХОДИ
ПРИТЯГТИ ДО УЧАСТИ В ВИДАННІ
ВСІ ВИЗНАЧНІ СИЛИ ЛІТЕРАТУРНІ
УКРАЇНСЬКІ БЕЗ ОГЛЯДУ
НА ПАРТІЙНІСТЬ»**

(Листи Симона Петлюри до Андрія Ніковського)

ОСТАННІМ часом усе більше джерел про Головного отамана військ УНР, голову Директорії УНР Симона Петлюру (1879-1926) потрапляє у відночі дослідників. Причому документи стосуються різних періодів його життя (полтавського, кубанського, київського, московського, паризького та ін.), а відтак вони дають можливість петлюрознавцям об'єктивніше окреслити як саму постать Петлюри, так і його оточення.

Симон Васильович Петлюра більш відомий загальною як видавничий діяч-самотворець, політичний та військовий діяч. Автім, він був також досить відомим видавцем, редактором, журналістом, освіченим і глибоко ґрунтованим критиком, який написав понад сотню статей, розвідок, заміток і рецензій з приводу різноманітних культурно-мистецьких подій початку ХХст.

Обставини життя змушували Симона Петлюру постійно змінювати своє місце проживання, тож у 1911 р. він залишає Петербург і перебирається до Москви. Від 1912 до 1916 р. С.Петлюра спільно з О. Саліковським редагує журнал «Украинская жизнь» (м.Москва), значення якого, особливо після 1914 р., коли були ліквідовані всі українські видання, в історії політичної і культурної думки України важко переоцінити. Метою його створення було ознайомлення російських читачів з українським культурним надбанням та піднесення української національної свідомості.

В одному з листів С. Петлюри до А.Ніковського знаходимо цікаві рядки про те, що редакція від самого початку намагається «притягти до участі в виданні всі визначні сили літературні українські без огляду на партійність». Певною мірою редакції це зробити вдалося, бо незабаром це був уже солідний науково-теоретичний орган українства, який зміг об'єднати навколо себе кращі інтелектуальні сили України. У журналі, зокрема, друкувалися М. Грушевський, В. Винниченко, А. Ніковський, С.Сфремов, М. Могиланський, О. і С. Русови, Д. Донцов, А.Новицький, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лозинський,

Я.Чепига, Ор. Левницький, В. Липинський і багато ін., а з росіян М. Гурький, А. Луначарський, А. Погодін та ін.

Наведені документи яскраво свідчать, у яких умовах доводилося працювати видавцям і редакторам: скільки потрібно було зусиль, винахідливості, енергії, терпіння, а іноді й приниження, щоб знайти кошти для наступної книжки; яка тематика, на думку редакторів, була актуальною для російського читача, та ін.

Уважаємо, що листи Симона Петлюри до Андрія Ніковського заповнять ще одну прогалину в дослідженні московського періоду життя та діяльності нашого славетного земляка.

Листи Симона Петлюри до Андрія Ніковського

№1.

Москва

28.11.1911 р.

Шановний Андрій Васильович [1].

Ви певно знаєте про намір української колонії в Москві видавати тут журнал «Украинская Жизнь» [2] — в російській мові — присвячений українському питанню. Майбутній журнал, коли не виникне якихось перешкод з боку уряду, почне виходити з початку 1912 року.

Сподіваючись, що Ви спочуваєте ідеї видання, звертаюсь до Вас од імени редакції «Украинской Жизни» з проханням: 1) дати дозвіл на уміщення Вашого ймення в спискові співробітників і 2) допомогти редакції своєю літературною працею на ті теми з життя Українського, що Ви їх знайдете для себе найбільш цікавими та вартими Вашої уваги.

Редакція буде платити співробітникам: розмір платні такий самий, як і по інших українських виданнях. З огляду на те, що журнал матиме не більше 5-6 друкованих аркушів, статті повинні бути не більшими, як на 7-8 сторінок.

В разі Вашої згоди, прохаю одповісти якомога скоріше, сповістивши разом і про те, чи в спискові співробітників містити Ваше справжнє ймення та прізвище, чи Ваш літературний псевдонім.

Поки — ми не знайшли ще помешкання для редакції, — а тому адресуйте листи на мою адресу: Москва, Лубянская площадь, д. Страхового О-ва «Россія», — «Восточное Общество товарных складов, страхования и транспортированных товаров с выдачею ссуд», С.В.Петлюра

З правдивою пошаною до Вас

[підпис] С.Петлюра

P.S. До Вашої відомості маю подати, що редакцією зроблено заходи притягти до участі в виданні всі визначні сили літературні українські без огляду на партійність, бо й журнал буде безпартійний.

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.1-1а зв. Оригінал.

№2.

Москва

05.12.1911 р.

У відповідь на листа Вашого від 2 XII ц.р. маю перш усього скласти Вам подяку за активне спочуття до справи видання «Української Життя».

Вашу пропозицію щодо статті про «Холмське питання» редакція вітає і чекатиме статті — крайній термін — 20.XII. Це питання — актуальне і ми якраз клопотались до кого б звернутись з відповідним проханням. Ну та вишло, що «на ловца и зверь бежит», бо звертатись до А.Погодіна [3] в цій справі зовсім не випадало: аджеж, наскільки пригадується, він тримається погляду на Холмщину [4] такого, з яким українські погодитись не можуть*. — Щодо дописів та звісток хронікарського змісту — поки зачекайте: ми ще самі не вияснили, як сей одділ буде виглядати. Як вияснимо — сповістю.

Редакція звертається до Вас з проханням: піти до Вл. Жаботинського [5], закликати його до співробітництва в «Українській Життя», попрохати його згоди на уміщення в числі співробітників (до речі, подасте тоді його ініціали точні і адресу) і попрохати од нього до близької книжки журналу статті на тему Українсько-Єврейські стосунки. При розмові перекажіть йому технічні умовини та грошові, що торкаються співробітництва. Якщо вас таке прохання наше не утруднить — за виконання його будемо сердечно дякувати. Добре було б, коли б до першої книжки, крім замовленої статті, Ви подали окрему замітку спеціально про заслуги Толмачева в справі приборкання українського життя в Одесі: така замітка була б своєчасною сільветкою — ілюстрацією переведення в життя «адміністративного усмотренія», що — своєю дорогою, — стояло в цілковитій згоді та гармонії з директивами Столипіна [6] в справі українського руху.

Якщо постійно Ви пишете в Одеських часописах на українські теми, то в початку року матимете згоду озватись на статтю Струве [7], що буде уміщена в першій книжці «Русской

мысли» [8] за 1912 рік в відповідь на статтю Українця «К вопросу о самобытной Украинской культуре» [9]. Струве виступає тут «українофілом», себто тримається в українському питанню поглядів Костомарова [10] та Драгоманова [11] (до від'їзду останнього за кордон), а сучасним змаганням українства не спочуває.

З правдивою пошаною до Вас

С.Петлюра

* Коли ж Ви є автором і знаної міні брошури про «Українцев в Холмщине» — тим краще, а для редакції з боку програмового — «приємлемо».

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.3-3зв. Оригінал.

№3.

Москва

17.05.1912 р.

[лист писано на бланкові редакції і контори журн. «Українская Життя»]

Шановний Андрій Васильович,

В справі статті про відношення російської критики до українського письменства: в цілому схема Вашої статті на сю тему в «Світлі» [12] приємлема; бажано лише, щоб переробка її була якомога дальше од перекладу — з причин Вам певно зрозумілих. Здається міні, що варто одзначити такий момент: російська критика в особі корифеїв її 60-х рр. виявляла тут більше чутливості та інтересу до нас, як епігони її слідуючих десятилітів. Щодо другої частини статті, то згоджуючись на той план, який пропонуєте, варто, на мою думку, згадати, що інтерес до української літератури пропадає, обмежуючись здебільшого межами язикознавства, висемком може бути хіба один Пипін [13], тай той часом не додержує послідовництва в своїх погляд на українську літературу (загадайте хоча б брошуру Міхальчука! [14]). Далі характерно: статті про українських письменників, що з'являються по російських журналах, належать українцям з роду: те саме бачити можна із таких виданнів, як історія російської літератури під ред. Овсяннико-Куліковського [15], або історій Росії в XIX в. під ред. Покровського [16], де відповідні статті написано Русовою [17], — або з енциклопедії. Коли іноді росіяне одгукуються, то пишуть в якомусь глумливому тоні: загадайте Южакова [18] з його рецензією на Грінченка [19]. Отсі уваги позволяю собі нагадати в надії, що, як знайдете потрібним,

скористуйтеся ними. Виемки з цього становлять і то останніми часами Овсяннико-Куліковський, Ф. Корш [20] і Львов-Рогачевський [21], В. Краніхвельд [22], що виступали чи то в літературі чи публічно з своїми рефератами про Шевченка. В кожному разі факт ігнорування російською критикою літературною нашої літератури зостається фактом і з цього боку коріфеї 60-х років більше зважали на нас, як літератору ближчих до нас десятиліттів.

Іюньську книжку ми хочемо випустити раніш, отож, на се зважаючи, присилайте першу частину статті заздалегідь. Щодо рецензії на книжку М. Комарова [23] – засилайте. В ній є пропуски, що тичуться звісток про український театр або драму в російській літературі, але «Укр. [анская] Ж. [изнь]» може обмежитись і рецензією в такому вигляді, як Ви пропонуєте. Замітка про виборчі справи в Одесі піде до 5-ї книжки, яку випустити маємо не пізніш 23 числа с/місяця. Рецензію засилайте з таким роцотом, щоб її можна б було пустити до іюньської книжки.

З сердешним привітом

С.Петлюра.

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.8-8зв. Оригінал.

№4.

Москва

02.06.1912 р.

[лист писано на бланкові редакції
і контори журн. «Украинская Жизнь»]

Вельмишановний Андрію Васильовичу, —

Замітку Вашу про українську драматичну літературу редакція одержала. Замітка піде до 6-ї книжки. Будьте певні, що й надалі, все, що пришлете, буду пускати до найближчої книжки журналу, отож не турбуйтеся за долю скриптів. В кожному виемку буду негайно Вас сповіщати, аби порозумілись і уникнути небажаних наслідків, як щодо редакції, так і до Вас. Чи готуєте обіцяну статтю про російську критику і укр. [анскую] літературу? Хотілось би її мати до 7-8 книжки «Укр. [анской] Ж. [изни]», яку маємо випустити, з огляду на літній час і економію, подвійним числом.

З сердешним привітом

С.Петлюра.

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.10. Оригінал.

№5.

Москва

23.04.1913 р.

[лист писано на бланкові редакції
і контори журн. «Украинская Жизнь»]

Вельмишановний Андрію Васильовичу.

Хоч Ви в плані своїх літературних праць статтю «Украинской Жизнь» і ставите аж на останньому місці з огляду «на її становище», але Ви все ж таки пишете. Річ в тім, що ми тут все ж сподіваємось з честю закінчити сей рік видання. То правда, що у нас бувають досить неприємні моменти, зв'язані з виплатами друкарні, яких одкладати ніяк не можна, але всякими потугами, правдами й неправдами викручуємось. Перебути лише літні місяці та весняні, а в осені грошей добудемо з проєктованих вистав, концертів тощо! Отже, маючи се на увазі, дописуйте таки кінець своєї статті та й шліть, щоб, нарешті, узріла вона світ пана-Бога. Недостачі матеріалу наша редакція не відчуває, хіба що от в бібліографічному відділі, але хотілось би давати до чергових чисел матеріал певної якості і більш різноманітний змістом своїм.

Зрештою маєте вільну руку щодо терміну, але особисто заінтересований побачити Ваш скрипт — може не один? — Як мога скорше.

Вітаю ваші виступи на сторінках Л[ітературно] Н[аукового] Вістника [24]. Занадто вже «слабо» в ньому поставлено відділ літературної критики, щоб не вітати свіжих появ на сім полі. Монополія Євшана [25] тут, на мою думку, дуже шкодила, бо сей критик з великою плутаниною в голові: на ідну свіжу думку в якійсь його статті припадає стільки кучерявих, переплутаних, розвинених абсурдних думок, що часом не вистачає навіть сил дочитати статті! Гарно те, що Ви озиваетесь в свій час на такі з'явища, як фейлетон Новицького [26] в «Южной Заре» [27]. Се надає рухливості журналові, який — «все в суд і осужденіе» буде сказано йому — часто-густо за подіями літературного життя послішає в наш вік електрики та автомобілізму так швидко, як сновигали колись чумацькі валки. Щодо Ваших уваг до «Дзвону» [28], то так для них взято вірно. Я, знаєте, все сподіваюсь: мусить таки й «Рада» [29] колись стати живіщим органом, справжньою газетою, замість бути збірником звісток. Як се потрібно для інтенсифікації нашого руху, для поспіху його! Все це — хоч і «не на тему», зачеплено вашим листом, але якось мимоволі виливається на папер. Не дивлячись на те, що приходится редагувати «Украинскую Жизнь», а се наче саме собою припускає

якусь відповідну атмосферу — почуваш страшенну одірваність од національного ґрунту і приголомшуючу часом самотність.

Бажаю Вам всього кращого.

З привітом [підпис] С.Петлюра

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.11-11 зв. Оригінал.

№6.

Москва 07.09.1913 р.

[лист писано на бланкові редакції і контори журн. «Украинская Жизнь»]

Вельмишановний Андрію Васильовичу.

Тільки сьогодні, повернувшись з подорожі по Волзі та Камі, прочитав листа Вашого. Поспішаю з відповіддю, яка одночасно і проханням буде до Вас. Статтю про українські журнали присилайте якомога скоріше: у мене дуже мало матеріалу для чергової (9-ї) книжки, почасти через те, що я виїздив з Москви, почасти через те, що «милі» співробітники «підвели». Отож прохав би Вас поспішати з статтею про журнали і числа до 14-15 прислати. Одночасно сподіваюсь дістати од вас і рецензії на три книжки (історичного змісту — «Тиміш Хмельниченко», «Заклятий козак» і «Борці за правду»). Ті висновки, які напрошуються — я трохи догадуюсь, про що саме річ йде — дуже потрібні. Просто свинство, що наші майстри слова історичного романа, чи повісті не чіпають!

Статтю про Вороного варто мати до 10-ї книжки.

Сповістіть.

Пишу коротко, бо сила праці всякої: і редакційної і службової. Півтора тижні, що протягом їх плавав, боком виходять.

Стискаю руку [підпис] С.Петлюра

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.13-13 зв. Оригінал.

№7.

Москва 10.11.1915 р.

[лист писано на бланкові редакції і контори журн. «Украинская Жизнь»]

Вельмишановний Андрію Васильовичу

Ми довго тут міркували над статтею «Политика отчаянія» і прийшли до того, що краще її не містити. Сер.[гій] Ол.[ександрович] [30] перекаже Вам, через що саме. Оригінал, звичайно, зберігаємо.

Стаття про народню школу в Галичині буде не зайвою, навіть в тому вигляді, який Ви їй маєте надати. Отже присилайте її. Коли вона ще не написана, то крайній строк для неї 1 марта: тоді вона піде до III книжки; відповідний матеріал про Галичину для II книжки вже маємо.

Рецензій на книжки про Галичину я так од Вас і не діждався. Замавив иньшим, перебравши мало не всі, що повиходили з друку. Частина рецензій уміщено в 11-12 кн.; частина піде до I, а иньші до II.

Добре б мати критичні нариси про українських письменників Галичини. Чи не написали б про когось? Майте тільки на увазі, що про Бордуляка [31] і Франка [32] вже замовив.

Чули ми, що кияне мають намір скористуватись дозволом на видання українських журналів і відновлятимуть «Україну» Яригою. Ми тут рішуче висловлюємось проти такої ласки. Краще переждати або видавати наукові збірники десь поза межами компетенції «Кієва» і п.п. Нікольських [33].

Од Буди [34] так і нема ні слуху ні духу. Повідомляю, що крайнім строком для присилання матеріалу, щоб він міг попасти до чергової книжки, є 15 число даного місяця. Тим часом бажаю

Вам всього кращого [підпис] С.Петлюра

P.S. Од Буди, коли він «розгойдається» взятись за хроніку, бажано мати матеріал для II кн. [кн.], бо для першої прийшлося сяк-так поназбирати самому, як і до 11-12.

Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ). Ф.2056, оп.1, спр.1, арк.15-16. Оригінал.

Примітки:

1. Ніковський Андрій Васильович (криптонім і псевдонім: А., А.В., А.Н., В., А-й, Ан.Н., Ан.Яр., А-я Вас-ко, В-ко, А.В-о, Ник.Ков-скій, Н-кий, Ан.Ник-скій, Н-ський, О-о, А.Я-ч, Василько, А.Василько, Приходько, Йосип Стефанович, А.Танаскович, А.Яринович та ін.: 14.10.1885, с. Малий Буялик на Одещині — 1942) — громадський і політичний діяч, літературознавець і публіцист, журналіст.

2. «Украинская Жизнь» — літературно-науковий і загальнополітичний місячник російською мовою, що виходив у Москві (1912-17) під фірмою видавця і адміністратора Я.Шереметинського. Метою журналу було ознайомлення російських читачів з

українським культурним надбаннями та піднесення української національної свідомості. Гол. редактори — О. Саліковський і С. Петлюра; визначні співробітники: М. і С. Грушевські, В. Винниченко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Могиланський, О. і С. Русови, Д. Донцов, А. Новицький, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лозинський, Я. Чепига, Ор. Левинський, В. Липинський і багато ін., а з росіяні М. Горький, А. Дуначарський, А. Погодін й ін. Вступні статті журналу присвячувалися національному питанню, далі подавано перегляд поточних подій на Україні, огляд чужої преси (російської, польської) про українські проблеми, дописи з південно-західної частини України і з Галичини, критичні статті, літературні і мистецькі огляди, бібліографію тощо.

3. Погодін Олександр Львович (1872—1947) — історик літератури, публіцист.

4. Холмщина (Забужжя) — історико-етнічна область, що займає територію на захід від середньої течії Зах. Бугу. Отримала назву від м. Холма (тепер Хелм), заснованого у середині 30-х років XIII ст. галицько-волинським кн. Данилом Галицьким. Після 3-го поділу Речі Посполитої Холмщину приєднали до Австрійської імперії. 1809-1915 — у складі Варшавського герцогства. 1815-1914 — Королівства Польського, яке було частиною Російської імперії. Економічний і соціально-політичний розвиток Холмщини відрізнявся від розвитку Галичини та ін. українських земель. На території Холмщини діяла польська адміністрація, польська мова була урядовою. На пропозиції Холмського братства Державна дума Росії 23.06.1912 року прийняла закон про утворення Холмської губернії, яка охоплювала повіти Люблінської та Седлецької губерній, заселених в основному українцями. Холмська губернія повинна була підпорядковувати-сь безпосередньо Міністерству внутрішніх справ Російської імперії, але закон не був реалізований у зв'язку із початком Першої світової війни.

5. Жаботинський Володимир (Зев) Євгенович (17.10.1880—04.08.1940) — єврейський письменник і публіцист, ідеолог та один із лідерів сіоністського руху. У своїх працях значну увагу приділяв і українському національному питанню, закликав єврейство рахуватися з вимогами та національними потребами українців.

6. Столипін Петро Аркадійович (2[14].4.1862—5[18].9.1911) — російський державний діяч, реформатор. Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, активний захисник самодержавства. У квітні 1906 року призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 року — головою Ради Міністрів. У січні 1910 уряд Столипіна заборонив створення національних (зокрема й українських) товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Антиукраїнська політика Столипіна призвела до закриття низки «Просвіт», припинення видання українських газет, заборони вшанування пам'яті Т.Шевченка.

7. Струве Петро Бернгардович (1870—1944) — економіст, філософ, історик, політик і публіцист

8. «Русская мысль» — щомісячний журнал, який виходив у Москві від 1880 року. Кількість передплатників журналу доходила до 13.000.

9. Стаття Українця «К вопросу о самобытной Украинской культуре». Вірогідно, автором статті є Михальчук Костянтин Петрович, див. примітка № 14

10. Костомаров Микола Іванович (псевдонім: Ієремія Гапка; 4[16].5.1817 — (19).4.1885) — славетний український історик, етнограф та письменник.

11. Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895), громадський і політичний діяч, історик, філософ, фольклорист, публіцист.

12. «Світло» — український педагогічний журнал для сім'ї і школи. Виходив у 1910-1914 рр. у м. Києві. Журнал був першим українським виданням на Східній Україні, що звернув погляди на виховання майбутнього покоління духовно освічених і національно свідомих українців. Друкували твори класиків української літератури, фахові статті, огляди, поради тощо.

13. Пипін Олександр Миколайович (25.03[06.04].1833, Саратов — 26.11[09.12].1904, м. Петербург) — вчений, літературознавець, етнограф, академік Петербурзької АН (1898).

14. Михальчук (Михальчук) Костянтин Петрович (кримтоніми і псевдоніми: К.М., М., Мих. К., С-н М., С-й М., Х-л. Пивовар, Українець, Хохол; 21.12.1840 [02.01.1841], с. Зозулинці, тепер Козятинського р-ну Вінницької обл. — 07. [20].04.1914, м. Київ) — мовознавець та етнограф, громадський діяч, видавець.

15. Овсянко-Куликовський Дмитро Миколайович (23.01 [04.02].1853, маєток Каховка Таврійської губ. — 09.10.1920, Одеса) — історик культури та критик, літературознавець, почесний академік Петербурзької АН (1907).

16. Покровський Михайло Миколайович (17 [29].08.1868, Москва — 10.04.1932, там само) — історик, академік АН СРСР (1929). У тексті мова йде про колективну 9-томну працю «История России в XIX в.»

17. Русова (Линдфорс) Софія Федорівна (кримтоніми і псевдоніми: С.Р. Р-ва С., Р-ова, Баба Нона, Нона С. та ін.; 18.02.1852, с. Олешня, тепер Корюківського р-ну Чернігівської обл. — 05.02.1940, м. Прага, Чехія) — громадська та культурна діячка, педагог, дружина О.Русова.

18. Южаков Сергій Миколайович (17 [29].12.1849, Вознесенськ Херсонської губ. — 29.11 [12.12].1910, Петербург) — російський публіцист і соціолог, від 1898 року працював головним редактором «Большой Энциклопедии».

19. Гринченко Борис Дмитрович (псевдонім Вартовий, В.Чайченко, Б.Вільхівський, Л.Яворенко; 27.11.[10.12]1863, х. Вільховий Яр, тепер Харківський р-н Харківської обл. — 23.04. [06.05].1910, Оспедалетті, Італія; похований у Києві) — письменник, громадський і педагогічний діяч, публіцист, бібліограф, редактор-видавець, фольклорист, мовознавець.

20. Корш Федір Євгенович (1843-1915) — філолог, славіст, академік Петербурзької АН (із 1900)

21. Львов-Рогачевський Василь (псевдо В. Львов, Ното [1874-1930]) — літературознавець. Закінчив Харківську гімназію та університет у Санкт-Петербурзі. Брав участь у революційному

русі, в 1898-1899 вступив у «Союз боротьби за звільнення робітничого класу». Від 1900 до закінчення університету працював у Харкові в РСДРП, наближаючись до меншовиків. У 1917 — відійшов від політичної діяльності, переймаючись лише літературною та викладацькою роботою.

22. Краніхвельд Володимир Борисович (1855-1918). Один із найбільш марксистських критиків «першого призову». Друкувався в «Современном мире», де очолював відділ «Литературные отклики», в «Мире Божьем», «Образовани», «Киевской мысли» та ін.

23. Вірогідно мова про Комарова Михайла Федоровича — українського етнографа, який активно друкувався в «Киевской Старине», галицьких часописах «Діло», «Зоря», «Правда».

24. «Літературно-Науковий вісник» — літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал. Заснований 1898 як продовження видаваного НТШ журналу «Зоря» та редагованого І.Франком журналу «Життя і слово». З 1898 до 1905 — видання НТШ, 1905 — переданий Українсько-руський видавничій спілці. 1906-13 виходив у двох редакціях — київській і львівській (ред. М.Грушевський). 1917-19 — виходив у Києві як видання Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці під редакцією О.Олеса. З 1922 по 1932 видавався у Львові Українською видавничою спілкою. 1933-39 виходив під зміненою назвою «Вісник» (ред. Д.Донцов).

25. Євшан Микола (справжнє прізвище — Федюшка Микола Йосипович; інші криптоніми і псевдоніми: Лебедик, Явір, М.Ф.; 19.05.1889, с. Войнилів, тепер смт Калуського р-ну Івано-Франківської обл. — 23.12.1919, м. Вінниця) — літературний критик, публіцист, громадський діяч.

26. Новицький — постать не встановлена.

27. «Южная Заря» — часопис, що виходив у Катеринославі.

28. «Дзвін» — літературно-науковий, мистецький та громадсько-політичний часопис соціал-демократичного спрямування; видавався щомісячно у Києві 1913-1914 рр.

29. «Рада» — єдина щоденна громадсько-політична газета українською мовою у підросійській Україні. Виходила з 15 (28).09.1906 до 20.07(02.08) 1914 у Києві замість закритої російським урядом газети «Громадська думка». Видавалася на кошти Є. Чикаленка за допомогою матеріальною допомогою В.Симиренка і Л.Жебуньова. Головними редакторами «Ради» були Ф.Матушевський (1906-07), М.Павловський (1907-13), А.Ніковський (1913-14).

30. Єфремов Сергій Олександрович (псевд.: С.Александрович, Волосожар, Княгиня, Тр. Лановий, Липовчанин, С.Охріменко, Сергій Палець, Spektator, Nemo, Scriba та ін.; 06.10.1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії — 31.03.1939, Ярославль) — політичний, громадський і державний діяч, письменник, журналіст, літературознавець, дійсний член ВУАН, віце-президент ВУАН; член Центральної та Малої Рад, заступник голови УЦР, генеральний секретар міжнародних справ. Репресований, звинувачений у керівництві «контрреволюційною Спілкою визволення України» (1929). УПСФ.

31. Бордуляк Тимотей (псевдонім Ветлина) (1863—1936) — український прозаїк і перекладач, співробітник «Зорі» та ін. часописів; після 1914 року не друкувався.

32. Франко Іван Якович (27(за ін. даними 25).08.1856 — 28.05.1916) — видатний український поет, письменник, учений, громадський і культурний діяч.

33. Нікольський — постать не встановлена.

34. Буда Сергій Олексійович (1869—1942) — дослідник історії України, публіцист.

© Вступне слово, публікація листів, примітки:

Олена Єфремова, начальник відділу інформації та використання ЦДАВО України (Київ)

Тарас Пустовіт, заступник директора — начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

СИМОН ПЕТЛЮРА: ПАРОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЧИ ЮДОФОБІЇ?

БУВАТИ на публічних акціях, присвячених Симонові Петлюрі, — річ невдячна. Кожен форум, пов'язаний з його іменем, несе в собі певну передбачуваність. Наперед зрозуміло, що патріотично налаштовані учасники будуть називати Петлюру патріотом, пророком та мудрим керівником, а лівоналаштовані гудитимуть його як «політичного аутсайдера і нереалізованого диктатора». Схоже, обидвом цим сторонам реальний Петлюра не потрібен. Ходить лише про те, що кожна просто демонструє «свою правду».

Та це ще не все. Тривалий час в Україні ми мали силу, яка не хотіла нічого демонструвати. Ідеться про державне керівництво. Влада всіляко уникала оцінок, надаючи «перевагу» іншим сучасникам Петлюри — спочатку Михайлові Грушевському, а згодом навіть такому плутанику і політичному аутсайдеру (але начебто непоганому письменнику), як Володимир Винниченко. Отже, і владі Петлюра був непотрібен.

Нинішня влада Петлюру помічає. У Києві, де так багато з ним пов'язано, днями відкрили пам'ятну дошку. Неподалік від пам'ятника більшовицькому вождю Володимирі Леніну і Михайлові Грушевському. І все це існує паралельно з дошкою та будинком-музеєм Михайла Булгакова. Останній ненавидів саму ідею української державності, а разом з нею і Петлюру, назвав його «знаменитий бухгалтер»¹, а наприкінці оповідання «Києвгород» закликав: «...Пам'ять о Петлюре да сгинет»².

Пам'ять не згинула, хоча, як слушно зауважує у своїй праці «Червоне століття» академік Мирослав Попович, оцінка особистості і політична характеристика Петлюри залишаються «найбільш дражливим питанням історії Української революції»³.

¹ Булгаков М.А. *Мастер и Маргарита. Роман. Рассказы.* — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — С.

² Там само, с. 432.

³ Попович М. *Червоне століття.* — К.: АртЕк, 2005. — С. 207.

Це правда. І не в останню чергу через те, що не знайдено універсального ключа до трактування життя і діяльності Петлюри. Невипадково дотепер немає жодної спроби створити його наукову (не політично забарвлену, — цього наразі вистачає) біографію.

Ключ до Петлюри — у його житті, яке не стояло на місці. Про це дуже добре свого часу написав академік Сергій Єфремов у своєму щоденнику: «Петлюру я знав либонь з 1905 р. Ближче до нього придивився року 1907, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечевського духу — хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неправильні штучки, через які довелося йому одмовити від секретарювання в «Раді»... Потім він зник у Москву. Коли я вступив з ним уже 1912 року в редакцію «Украинской жизни», я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехав свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917–1918 року він був одним з найбільш адумливих і розвинених політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрічався, але кожного разу робив він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі... це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський — пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта — просто дрібні, нікчемні людиці. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть, ще не доросли ми до того, щоб «самим о себе советовати». Як нам колись вибивали очі московські бояре і особисті зусилля не могли загальною нікчемністю подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє... І може трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить»⁴.

Колись поет Булат Окуджава написав: «Не заслужить надежной славы, куда кровь не пролилась». Кров Петлюри пролилася на паризькій вулиці Расіна у тому самому місяці травні, в якому він і народився, але в травні 1926-го. І факт його загибелі разом із загибеллю євреїв під час його перебування на чолі Директорії миттєво зробив з Петлюри постать символічну.

⁴ Єфремов С. *Щоденники. 1923–1929.* — К.: «Рада», 1997. — С. 379–380.

примусив серйозно замислитись над феноменом петлюрівщини. Сам Петлюра якось написав: «Очевидна річ, що в оцінці моєї особи ви повинні бути правдивим: що було в моїй особі, в моїй діяльності негативне, те треба так і висвітлити, не замазувати... Для мене почався вже суд історії. Я його не боюсь...»

На жаль, репетицією цього об'єктивного «суду історії» не став судовий процес над вбивцею Петлюри Самуїлом Шварцбардом, що відбувся восени 1927 року. Вбивцю виправдали завдяки кваліфікованим маніпуляціям адвоката Анрі Тореза та деяким іншим факторам. Цей процес дотепер також належить до категорії «непотрібних речей» (як висловлювався письменник Юрій Домбровський), оскільки ні дослідники, ні влада в Україні не наважуються дати йому публічну і всебічну оцінку. А це конче потрібно зробити з огляду на те, що саме цей процес мав фатальне значення для формування «іміджу» Петлюри як «погромника» і юдофоба.

Свого часу Микола Рябчук написав: «Фактично судовий процес перетворився на показову розправу над фантастично демонізованим українським «націоналізмом та сепаратизмом» — жодна Луб'янка нічого лішого не спромоглася б придумати»⁵. Стерджую це, як дослідник, який свого часу віднайшов і вперше оприлюднив документи, що переконливо свідчать про зацікавленість Кремля в «антипетлюрівських» результатах процесу і навіть про «диригування» цим процесом з Москви»⁶.

Найбільш обгрунтованою спробою зруйнувати цей імідж Петлюри як «погромника» перед сучасною світовою демократією стала праця професора Ратгерського університету (США) Тараса Гунчака «Симон Петлюра і євреї»⁷. Однак вона, схоже, не дала належного ефекту. Ось що зауважує у зв'язку з цим Мирослав Попович: «...Треба визнати, що майже всі факти і свідчення, на які спирається цей автор, були відомі і суду, що тим не менш не вплинуло на вирок. Справа, очевидно, в правовому і морально-філософському тлумаченні більше, ніж в якихось нібито досі невідомих обставинах, що їх мали б розкрити архіви»⁸.

Напевно, виходячи саме з цього, більшість найавторитетніших єврейських дослідників категорично відмовляє

⁵ Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націотворення. — К.: «Критика», 2000. — С. 52.

⁶ Див.: Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. — С. 96-107.

⁷ Див.: Hunczak T. Symon Petlura et les juifs. — Paris: Bibliotheque Ukrainienne Symon Petlura, 1987.

⁸ Попович М. Червоне століття. — С. 207.

Петлюрі у праві на бодай щонайменшу реабілітацію. Наприклад, один з них, описуючи єврейський погром у Золочеві на Тернопільщині у липні 1941 року, в якому брали участь українці, зауважує: «Нащадки Хмельницького й Петлюри виявилися гідними своїх нацистських покровителів»⁹.

2006 року в паризькій газеті «Ле Монд» з'явилась стаття Патріка Гобера, присвячена 80-річчю загибелі Петлюри та вшануванню його пам'яті в Україні та Франції (йдеться про акції, організовані представниками української діаспори та посольством України у Франції). Повторюючи застарілі пропагандистські кліше щодо мотивів вбивства Петлюри, зображуючи останнього погромником, Гобер пише: «Українська держава, під сильним тиском націоналістів, вирішує вшанувати пам'ять Симона Петлюри з приводу 80-ї річниці його смерті. — його «трагічної загибелі», згідно з офіціозом. Де? В Києві, звичайно. Але, що ще небезпечніше, також у Парижі!.. Що занадто, те вже занадто! Як така маніфестація може відбуватися у самому серці Парижу, та ще й під Тріумфальною аркою, нашою Тріумфальною аркою? Перед нами — наплювання пам'яті, заперечення історії, друге вбивство, тепер уже посмертне, жертв єврейських погромів»¹⁰.

Ясна річ, такого роду оцінки закривають перспективи для подальших дискусій навколо значення Симона Петлюри в історії, а всіх, хто закликає до зважених і неупереджених оцінок, за цих умов легко перетворити на юдофобів. Це — один з прикладів стереотипу «українця-погромника», який дбайливо і послідовно плекається певними силами.

На одному з «круглих столів», в якому мені у 2006 році довелося взяти участь, пролунала думка: «Надруковано так багато праць, які засвідчують, що не був Петлюра юдофобом! Ось, наприклад, професор Національного Київського університету Володимир Сергійчук дуже постарався, стільки збірників документів про єврейські погроми надрукував!».

І справді, надрукував¹¹. Однак скільки б не старався професор Володимир Сергійчук (чи хтось іще), кількість

⁹ Цит. за: Царинник М. Золочів мовчить // Критика. — 2006. — Число 10. — С. 14.

¹⁰ Une commémoration des plus douteuses, par Patrick Gaubert // Le Monde. — 2006. — 26.05.

¹¹ Див., наприклад: Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. — Вид. 2-е, доповнене. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2006.

погромів за часів Директорії не зменшиться, а питання про те, хто несе за них відповідальність, залишається для нашого суспільства, а особливо для світу відкритим. Той факт, що Петлюра не був «погромником» і «антисемітом», все ще належить досягнути за допомогою аргументованої дискусії. Причому наполягаю: потрібно не лише говорити, а й бути почутим за межами України. Схоже, це не дуже вдається і сучасним українським дослідникам, політикуму, всьому нашому суспільству. Наприклад, вже згаданий Патрік Гюбер вважає заходи із вшанування пам'яті Петлюри наслідком того, що сучасна Україна є державою «в контексті сильних націоналістичних напружень»¹². De facto це означає, що до «націоналістів» зараховуються (або можуть бути зараховані) всі, хто прагне неупереджено подивитись на Петлюру та петлюрівщину, хто прагне говорити про ці історичні феномени без апіорних викривальних ламентаций.

Є ще один важливий аспект, який потребує чесної відповіді. Це — проблема легітимності та ефективності влади Директорії та Симона Петлюри особисто. Його розходження з Володимиром Винниченком, який до кінця життя ненавидів Петлюру як нібито амбітного демагога, що його хвиля революції винесла на поверхню, у новітній історіографії трактується, як правило, на користь Винниченка. В одній з найновіших біографій Винниченка, що видана в Києві, можна прочитати твердження про те, що після перших успіхів Директорії почали позначатись проблеми, насамперед отаманщина — домінування військового начала над політичним, непокіра армійських командирів різних рангів державному провладу, перманентні виступи проти останнього, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військовим терором, єврейськими погромами тощо. На думку авторів, «біля витоків цієї згубної тенденції стояв С.Петлюра, який всіляко заохочував підлеглих йому військовиків до безконтрольних дій, до орієнтації на єдину цінність — силу багнета»¹³.

Читаючи такого роду дослідження, важко позбутися враження, що їх автори часом аж занадто віддають данину своїм симпатіям і антипатіям. А ось яким постає Петлюра під пером Мирослава Поповича: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був

травмований несподіваною владою та історичною місією»¹⁴.

Саме тому ще раз варто наголосити на необхідності підготовки ґрунтовної наукової біографії Петлюри, в якій би знайшли відображення і його психологічні характеристики. І ще один момент. Визнаючи, що Петлюра не був агресивним ксенофобом (що засвідчують опубліковані матеріали), Попович тим не менш зауважує, що «неможливо уявити Петлюру одруженим на «єврейці», як Винниченко»¹⁵. Не знаю, як хто, а я б взагалі виключив такого роду пасажі, коли йдеться про серйозні теми.

Тепер повернімося до процесу Шварцбарда. У своїй статті про цей процес в енциклопедичному довіднику з історії України, виданому видавництвом «Генега» у 2001 році, львівський професор Ярослав Грицак подає доволі плутану інформацію. Завершує її висновком про те, що немає документального підтвердження причетності советських спецслужб до вбивства Петлюри¹⁶. І в цьому самому виданні у статті про Петлюру земляк Грицака львівський історик Микола Литвин пише, що Петлюра «підступно вбитий більшовицьким агентом С.Шварцбардом 25.5.1926» і покликається при цьому на статтю Грицака про процес Шварцбарда¹⁷.

Для мене це — не просто видавничий казус. Це ілюстрація того, що постать Симона Петлюри за ці роки, що минули після його загибелі, все ще залишається не лише до кінця не дослідженою, а очевидною, такою, що нею маніпулюють і його апологети, і його вороги. Я згадував про істориків академічних або таких, які працюють у вищій школі. Не буду говорити про партійно заангажованих літописців.

Не боячись бути обвинуваченим у неопозитивізмі, — а це нині модне серед інтелектуалів обвинувачення, — на завершення підкреслю важливість видобуття саме нових знань (насамперед архівних) про Петлюру, його добу і — особливо — про обставини його загибелі. На моє переконання, саме в неупередженому висвітленні трагедії на вулиці Расіна в Парижі і добре зрежисованої і масштабно підтриманої більшовицькою владою підготовки показового політичного процесу над убивцею (який зіграв роль месника) полягає одна з ключових умов подолання стереотипних уявлень про Симона Петлюру. І не лише, до речі, про нього.

¹² Попович М. Червоне століття. — С. 211.

¹³ Там само, с. 212.

¹⁴ Див.: Довідник з історії України. Видання 2-е, доопрацьоване, доповнене. — К.: «Генега», 2001. — С. 1077.

¹⁵ Там само, с. 567.

¹² *Une commémoration des plus douteuses, par Patrick Gaubert // Le Monde. — 2006. — 26.05.*

¹³ Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. — К.: видавничий дім «Альтернативи», 2005. — С. 170.

Володимир КРАВЧЕНКО,

доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки
і техніки України (Полтава)

ТО ХТО Ж ТАКИЙ СИМОН ПЕТЛЮРА І ЧИ ПОТРІБЕН ВІН УКРАЇНІ?*

КОЛИ я прочитав у «Полтавському віснику» статтю першого секретаря Полтавського міського Комуністичної партії України тов. О.Гаврікова «Хто такий Симон Петлюра і чи потрібен він Полтаві?», вирішив: не можна не відповісти на те, що отруєє свідомість української громади, продовжує істеричні потуги розпалювання комуністично-більшовицького оргазму ненависті до історичних постатей, які поклали на олятар своє життя заради того, щоб наша українська нація була незалежною, а наша земля — вільною од всіляких іноземних зайд і колонізаторів.

Таку же у нас повелося, що коли говорять про певні історичні постаті, то обережно додають «неоднозначні». Насправді це пов'язано з тим, що ми, як правило, маємо інформацію з двох боків: стару, заляжену, більшовицько-сталінського штибу, під мудрим проводом російських демократів — і патріотично-національну. Найчастіше остання має оборонний, виправдовувальний характер, бо намагається обмити, відшкребти осквернений більшовицько-комуністичною пропагандою образ тієї чи тієї непересічної патріотичної української історичної постаті або навіть сучасника. Нелегка ця робота, та робити це треба неодмінно й безперервно, рішуче й наполегливо. Справді, яку б не взяли видатну українську історичну постать — чи то Мазепа, чи Виговський, чи Міхновський, чи Коновалець, чи Бандера, чи когорту інших могутніх діячів культури й письменництва — потрібні титанічні зусилля для відновлення у свідомості українських громадян доброго і славного їхнього імені. А якщо якусь постать колонізаторським владоможцям не вдавалося стерти чи

*Пропонована стаття є відповіддю на публікацію Олексія Гаврікова «Хто такий Симон Петлюра і чи потрібен він Полтаві?», що з'явилася відразу у кількох полтавських часописах «Зорі Полтавщини», «Полтавському віснику» та «Вечірній Полтаві» на початку грудня 2007 року.

повністю знищити, тоді такі діячі виставлялись у вигідній для комуністів іпостасі. Приклади? Будь ласка: всесвітньо відомі Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, яким так боліло невільницьке становище свого народу, враз ставали «революціонерами-демократами», які боролись «за світле майбутнє народу» (ну, звичайно ж, не українського, а так собі, якогось поневоленого народу). І прикладів таких можна було б навести немало. Ну, скажімо, того ж таки Симона Петлюру...

Так ось що маю вам відповісти. Вічно вчорашні! Вам ніколи не вдасться стерти з доброї пам'яті українського народу ім'я славного велета Українського духу, патріота й подвижника Української справи Симона Васильовича Петлюри! Врешті-решт забудуться злі демони комуністичного минулого, а ім'я Симона Петлюри буде у вічній пам'яті українців, його децю пізніше із вибаченням увічнять у книжках, кіносюжетах, вулицях, майданах, піснях і... пам'ятниках, що будуть не тільки в Полтаві й Києві, а й в інших містах України. Я в цьому переконаний, я в цьому не сумніваюсь жодної миті! Треба лишень відкрити нашому народу справжню правду про Героя, суть того, що хотів і що справді робив цей Українець!

Так ось, товаришу комуністе. Ви так описали «звірства» Петлюри, що мені відразу пригадалися неперевершені жорстокість і звірства енкаведівсько-кадебістського періоду, коли мільйони безневинних жертв вашого комунізму гнили у таборах на Соловках, Колімі та по всьому Сибіру. І краще б ви та вам подібні покались за численні злочини ваших кумирів проти власного народу! Та ви ще й брутальний ошуканець! Ви відсилаєте довірливих полтавців і представників теперішньої полтавської влади до першоджерела, на яке ви посилаєтесь у своїй брехні, яке нібито є в Полтавській обласній бібліотеці імені Котляревського. Ви сподівались, що хто, мовляв, піде в ту бібліотеку та буде вивчати якісь-там праці якогось-там француза? А пішли-таки і... не знайшлося там цього пасквіля, бо його, напевно, ніколи й не було там. Саме в бібліотеці мені сказали, що «Вас автор газетної статті просто увів в оману, немає в бібліотеці такої книги». І додали те, що, може, й для вас знати це не буде зайвим: «Ця книжечка випущена була невеликим накладом і розійшлася, вочевидь, по «спецхранах». Так-то, товаришок, стоп — приїхали. Неважко здогадатись, що книжечка та була писана на спецзамовлення, і відомо для кого — для пропагандистів-агітаторів та ще й з подачі немовби незаангажованого француза, бо власні докази були схожими на відому мильну бульку...

Петлюра був справді небезпечним ворогом національної підлеглих і колоніального стану своєї Батьківщини, він як ніхто

на той час користувався безмежною популярністю, принаймні у селянського населення, яке переважало в Україні. Саме воно, те селянство, йшло до повстання і боротьби «за те, за що Петлюра!» Новоспечені проводирі комуністичної Росії панічно боялися рішучого у своїх намірах Петлюри, який передбачливо наполягав на якнайшвидшому створенні власної сильної Української Революційної армії для неминучого збройного опору будь-яким посягальцям на державну незалежність України. Адже відомо, що вельмишановні та «інтелігентні» Грушевський та Винниченко [1] були впевненими «у братерській пролетарській солідарності «сусідніх країн і переконаними у неможливості збройного посягання на об'явлену в Україні «повну незалежність». Тепер-то ми знаємо, як все вийшло далі, коли вождь світового пролетаріату з метою загарбання України послав регулярне військо під проводом одного з найжорстокіших царських воєнків — полковника Муравйова, який під Крутами розчавив студентсько-школярський загін захисників незалежності України і практично безперешкодно вдерся в Київ, розстрілюючи не тільки всіх причетних до українства, а й знакові історичні споруди... І це все відомо. А згодом тодішній голова українського уряду Володимир Винниченко у згадуваній вами книзі «Відродження нації» (1920) [1], перекладаючи відповідальність, виправдовувався перед власним народом, та й не тільки перед ним, за незбережену свободу й несправедливо, м'яко кажучи, звинувачував у цьому Петлюру. Аякже, знайоме взаємозвинувачування, яке ми вже так добре проходили і про яке наш славний гетьман Іван Мазепа з гіркотою писав: «през незгоду всі пропали, самі себе звоювали...» Чи не є це суворою пересторогою для сучасних наших керманців, які у запалі протистояння для досягнення саме «своєї правоти» ладні зробити будь-що, не замислюючись про наслідки. Тож будьмо обачними, будьмо пильними, будьмо тверезими, будьмо відповідальними! Неякже ми не відчули гіркоти наших історичних поразок? Народе мій, не даймося ніколи і нікому!

Петлюра вважався найбільшим ворогом більшовицької Росії. Про це свідчить хоча б архівна «Інструкція» україножера Льва Троцького («Інструкція агітаторам-комуністам на Україні. — Речь Народного Коміссара тов. Троцького» [3] і [6]). А відомо добре, що Троцький був блискучим і запальним оратором! Відправляючи в Україну новий, черговий великий загін комісарів — агітаторів-провокаторів, цей пан наголошував (цитую мовою оригіналу). «...Помните... ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас у к р а и н с к о е с ы т о е к р е с т ь я н с т в о (підкреслення наше. — В.К.).

Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит и бурлит, как сам Грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал украинцам нечеловеческую силу в течение сотни лет воевать против своих угнетателей: поляков, русских, татар и турков и одерживать над ними блестящие победы. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только во время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев (підкреслення наше — В.К.). Потому они рано утеряли свою «самостийность» и живут то под Литвой, то под Польшей, то под Австрией, то под Россией, составляя собой очень ценную составную часть этих держав. Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и его успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратити Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она захочется, а с нею советская власть и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу.»

Ну що ж, красномовніше і запальніше не скажеш! Маймо ж на увазі і збережемо нашу силу в нашій родовій доброті, але враховуймо й наші слабкості, любі мої українці!

І далі цитую: «Труднее дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожным. Только дурак или провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, пока не разбит Денизин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой... Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех повстанцев, петлюровцев и махновцев, потому что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой карой за грабеж». І ще далі: «...Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что для достижения цели все средства одинаково хороши. Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, а нашей она будет тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда ... Желаю вам полного успеха и счастливого пути...» Ось так. Прощаював шановним читачам лише окремі

уривки з цієї коліси цілком таємної, підступної й підлої інструкції для провокаторів, що їх засиляли у середовище «довірливих українців», а хто захоче ознайомитись із повним викладом Інструкції, може звернутись до першоджерел інформації ([3] і [6]). Ну що, трішки розвиднилось у свідомості деякого, хто з чужої подачі сприймав образ Петлюри як якогось там погромника-розбійника? Та це ще не все.

Дуже спекулятивною і вкрай брехливою та образливою для українців сентенцією рецензованої статті комуніста тов. Гаврікова є твердження про Петлюру як погромника євреїв. Воно не витримує жодної критики. Зрозуміло, що хотілося б вбити клин між двома народами, які століттями мирно живуть і житимуть разом на благословенній українській землі, в однаковій мірі відчуваючи наслідки колоніального минулого. Ну, хочеться ж піджигувати провокаційну «самопальну» легенду про ворожнечу між цими народами — легше ж бо правити ошуканими людьми... Та правда й тут не на вашому боці. Незалежний французький адвокат уже мертвого Петлюри вивчив документи, накази і циркуляри Головного отамана війська УНР та Голови Директорії і не знайшов жодного доказу вини вбитого. Мало того, в архівах війська УНР і Директорії знайдено матеріали, що не тільки не підтверджують вини Петлюри як погромника євреїв, а навпаки, існують власноруч підписані Головним Отаманом війська УНР і Головою Директорії суворі накази й циркуляри, спрямовані проти будь-яких проявів ксенофобії та міжнаціональної ворожнечі, а за грабівництво й погроми інкримінувалась смертна кара... Наведу лише окремі витяги з «Наказу Головної Команди Військ УНР» від 26 серпня 1919 р.» [4] і [5], підписаного С.Петлюрою: «... Проте на вільній, але занепаленій нашій землі ще залишився сморід конаючого звіра — ворога. Йому було мало чесної крові воцтва: йому захотілося ще крові невинної ні в чому неповинного населення. Темні люди, чорносотенці й червоносотенці (одна темна зграя), різні провокатори... снують своє ганебне павутиння провокації, викликаючи погроми єврейської нації й часом підбурюючи на це страшне діло й деякі несталі елементи нашого війська. В такий спосіб вони хочуть запламити перед усім чесним миром нашу боротьбу за волю й загірити нашу національну справу. Старшино й козацтво! Час нам знати, що єврейство, так само, як і більшість нашого українського населення, зазнало лиха від більшовицько-комуністичної навали й зрозуміло вже, де правда. Найкращі єврейські партії, як ось: «Буид», «Об'єднані», «Поалей Ціон», «Фолькс Партай», рішуче стали на бік української самостійної державності й рука в руку з нами працюють на її користь. Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення —

Іхні діти, Іхні дружини, так само, як і ми — було поневолене й позбавлене своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас: воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю й долю. Лицарське військо, що несе всім націям України братерство, рівність і волю, не повинно спокійно слухати всяких пройдисвітів і провокаторів, жадаючих людського м'яса. Так само воно не може спричинитися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття... Всіх же, що підбурюватимуть вас на погроми, рішуче наказую викидати геть з нашого війська й віддавати під суд як зрадників Вітчизни...»

Справді, треба мати лише фактичні матеріали, щоб судити про щось історичне. Для певності наведу ще лише один такий матеріал. Вінницьке обласне товариство єврейської мови та культури провело в 1992 р. науково-практичну конференцію «Історія і культура євреїв Поділля». У своєму виступі, аргументованому документами, заступник директора державного обласного архіву Ф.Винокурова показала, що в так звані «буремні роки» єврейські поселення в Україні зазнавали страшних погромів від червоних козаків. Петлюра, про якого існує міф як про антисеміта, вимагав від свого війська захищати євреїв... До речі, Володимир Винниченко, вірною дружиною якого була Розалія Яківна, у «Заповіті борцям за свободу», гостро критикуючи Петлюру за різні державні справи, пише, що «Петлюра ніколи не був ні ідейним, ні іншим антисемітом... ставився негативно і з огидою до погромів».

Та й, врешті-решт, не наше це гасло: «Бей жидов, спасай Россию!»... Так, то був час, коли били-убивали... і списували на кого було треба. Хотілося б, щоб компетентні органи нашої країни наразі оприлюднили ці матеріали, що зберігаються в архівах Польщі, Франції й інших держав, з тим, щоб назавжди відбити охоту зашморганим петлюрофобам баламутити світ своєю жорстокою брехнею.

Упродовж десятиліть український народ виховували в душі ненависті до свого Героя, виставляючи його бандитом і зрадником. Та нам до цього не звикати — зрадниками виставляли нам невмирущої світлої пам'яті гетьмана Мазепу, першого Президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського, провідника ОУН Степана Бандеру та тисячі інших звитязців, славних лицарів і борців за вільну Україну.

То хто ж все-таки є Симон Васильович Петлюра? «Він — плоть од плоти народу. Глибокого козацького кореня (по батькові), широких духовних чеснот (по матері), традиційно полтавської

ментальності. Звиклий до праці змалку (третій з дев'яти братів і сестер), жадібний до знань. З Полтавської духовної семінарії виключили... бо в семінаристові Петлюрі було забагато українського — «коли ж малорос...» — за це й покарали» [4]. Це справді скромний звичайний простий українець козацького роду, звичайний трудар, проте непересічний в непереможному бажанні добра й щастя своєму знедоленому народові. Це людина, яка беззастережно віддала себе в ім'я незалежності й волі України і вже цим заслуговує на нашу повагу й шану. Доречно навести неупереджену оцінку С.Петлюри з боку деяких відомих людей того часу. За визначенням Михайла Грушевського, «Симон Петлюра на час Першої Світової війни перетворився на визначного провідника української громади». І ще: «Роки 1919-20 — це роки Симона Петлюри! Ця найбільш кривава і героїська сторінка недавньої нашої збройної боротьби на кожній своїй хвилині, на кожному своєму місці має печать його імені і такою вона й перейде до української історії» [7]. Ще яскравішу, можна сказати, пророчу характеристику за того часу дала йому людина прихильна, але стороння для українського руху, академік Ф.Корш, який відкрив для себе в Москві Петлюру: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра — безмірно вищий за те, що про нього думають. Він з породи вождів, людина із того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля» [5].

Отож, братове, трьохсотлітній невільницький стан України не дозволяв мати цілому народу свою правду, свою волю, своє бачення подій. Ми жили чужим і врешті-решт призвичаювались визнавати його своїм. Звиклися. Звичне і очевидне зло здавалось нам безпечнішим, ба навіть привабливішим, ніж невідоме добро. Нагла царськоросійська ідеологічна машина, а згодом гігантська залюквально-«переконуюча» комуністична пропаганда робили надзусилля, щоби подавати все так, як треба було для них, для утвердження їхніх ідеалів, яких так ніхто й не зміг досягти в цілому світі. Будь-якого національного героя, справжнього українського патріота, що клав своє життя й душу в ім'я утвердження національного, пропаганда перетворювала на «зрадника», «ворога народу», «буржуазного націоналіста», «запроданця Заходу» і т.ін. Його обливали брудом, виставляли огидником, який осмілювся зупинити «паровоз, який вперед летить, в комуні остановка!» І ніхто не наважувався чинити опір злому оскверненню мужньої постаті, а якщо хтось наважувався

в обставинах жорстокого свавілля це робити, той назавжди зникав безслідно або до кінця життя був об'єктом цькування. Щодня й казати, були часи — бодай вони ніколи не повертались... І прозрівають люди — хто інстинктивно самоочищується від бридкого мороку, хто — долучаючись до забороненої колись літератури чи архівних слідчень — хто як, проте правда таки перемагає зло і нечисть. Ми прозираємо — поодинокі і всі разом, стаючи господарями своєї долі, своєї землі, своїх цінностей, і вже ніхто й ніколи цьому не завадить. Наші цінності — наші, українські, і хай ніхто не намагається, мов миршавий пєс з-під паркану, брехливо гавкати й дзвудити, сам зганьблений у своїй історичній неспроможності справді служити людям. Годі вже вічно вчорашнім втручатися в істинно історичний момент самоочищення, відродження нації, нації генетично сильної й нездоланної! «Ми всі живі, ми всі не вмерли, заблудли тільки в бур'янах, очистимо ж безцінні перли й пожнем бурштину у полинах...» — спали мені на думку слова із неопублікованого, зошитного вірша моєї студентки, юної громадянки з живим українським серцем і пекучим жаданням щастя своєму, тепер вільному народові.

Джерела:

1. Винниченко В. Відродження нації. — У 3 ч. — Київ-Відень, 1920.
  2. Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — Торонто-Канада, 1952. — 254 с.
  3. Інструкція агітаторам-комуністам на Україні. Речь Народного Комісара тов. Троцького. — Пз. «Земля і воля», 1990. — № 1, серпень, стор. 9.
  4. Климчик О. Я повернуся... Передмова до книги «Симон Петлюра. Статті». Київ, 1993 — С. 3-6.
  5. Петлюра Симон. Вибрані твори та документи. — Київ, 1994. — 520 с.
  6. Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1932. — С. 149-151.
  7. Сидір Корбут «Симон Петлюра». Українське ад-во. Львів, 1941.
- PS. Я, автор цієї статті-відповіді, з трибуни XI Світового Конгресу Українських лікарських товариств, який відбувся у Полтаві 2006 року, звернувся до делегатів Конгресу із закликом підтримати ініціативу громадськості щодо увічнення пам'яті нашого земляка Симона Петлюри, і заклик цей був бурхливо і одностайно підтриманий. Конгрес ухвалив «Звернення» і надіслав Президентіві України, голові Полтавської ОДА, керівництву Полтавської обласної та міської рад з проханням увічнити пам'ять Симона Петлюри, назвавши одну з головних вулиць Полтави його ім'ям і встановити пам'ятник на його честь. Віддамо належне людині, яка цього заслуговує!

СПОГАДИ Любові Михайлівни друкувалися у нині важко доступній нью-йоркській газеті «Наша батьківщина» 20 травня 1967 р. Комплект газети мені свого часу переслав в Україну Сидір Кравець (1915-2002), редактор цього видання.

Мав рацію Улас Самчук, написавши якось, що ми сперечаємося, де і коли народився Олександр Олесь, наче це було в часи «Слова о полку Ігоревім».

Справді, складно знаходити інформацію про людей, котрі опинилися у вирі національно-визвольних змагань та ще й були близькі до С.Петлюри. Про чоловіка Любові Михайлівни в «Енциклопедії українознавства» написано лише кілька скупих рядків:

«Михайлів Леонід (1884-?) — політичний діяч, член УСДРП; за Центральної Ради в березні-квітні 1918 очолював міністерство праці; з 1919 заступник голови дипломатичної місії УНР у Польщі; з 1921 на Волині, де працював у Луцькому в Українському банку; 1939 вивезений більшовиками, дальша доля невідома». Ще менше знаємо про його дружину, автора спогадів. Немає її імені ні в «Енциклопедії українознавства», ні в енциклопедичному довіднику «Українці Австралії» (Сідней, 2001), куди, правда, потрапив, напевне, їхній син Валеріан Михайлів (1907-1997), народжений у Полтаві, і його дружина Марія (1910-1984), теж родом з Полтавщини. Тому будемо вдячні Іванові Грушецькому (1901-1976), котрий захопив Любов Михайлів до писання спогадів.

Киянин Грушецький в юнацькому віці вступив до Армії УНР, де здобув ранг поручника. Після відступу Армії до Польщі і її розв'язання переїхав до Чехо-Словаччини, де студіював економіку в Празькій Політехніці. Був весь час діяльний в українському житті. Під час Великого голодомору видав власним коштом кілька чисел газети «Україна» чеською мовою для інформації чехів про трагічні події в Україні. У 1938 р. переїхав на Закарпаття, щоб допомагати в установленні Закарпатської України, за що потім покутував у мадярських тюрмах. 1945 року Грушецький з родиною виїхав до Німеччини і у вересні 1948 — до Австралії, був організатором першого з'їзду Об'єднання українців Австралії (1950).

Помер у грудні 1976 в Мельборні.

Пропонуючи увазі читачів спогади Любові Михайлів, хочу висловитися і з приводу збірника Спогадів про Симона Петлюру. Назріла і перезріла необхідність видання такого збірника. Те, що виходило до війни у Празі і Львові, варто доповнити спогадами, які з'явилися в українській періодиці впродовж XX століття. Мабуть, вийшов би не один том таких свідчень, і дивно, що ця робота не має державної підтримки.

СПОГАДИ

ПЕРЕСИЛАЮЧИ уривки зі спогадів пані проф. Л.Михайлів, я не можу не сказати кілька речень про цю славу людину і про те, які спомини викликає в мене особисто ця, шанована всіма, 80-річна, — тепер уже маленька, слабенька тілом, але сильна духом, — проф. Л. Михайлів. Дружина сл. п. Леоніда Михайліва, міністра Української Народної Республіки. Ця невтомна громадська діячка-трудівниця нагадує мені нашу бабусю Української революції, сл. п. проф. Софію Русову. Вони обидві — це зразки української жінки-патріотки на службі суспільству, українському народові.

1921 року, коли нас нужа заїдала в «гостях» у польського сусіда-«союзника», то старанням пані Л. Михайлів як голови Варшавського відділу Українського Червоного Хреста була організована збірка білизни, з якої я отримав довгу грубу полотняну сорочку, яку подарував для нас якийсь добрий газда. Сорочка була чудова не тільки тим, що, відрізавши її нижню частину, я мав і рушника, але особливо тим, що своїм рухом на тілі вона стирала нужу і цим облегшувала мені життя.

Від того часу минуло багато-багато років. І ось тепер, у Мельборні, старенька, мила і завжди добряча пані Михайлів є відданою трудженицею в розбудові нашого шкільництва; вона — член Управи Української Громади Вікторії і бібліотекарка Громади, і член Союзу Українських Комбатантів.

Шановна пані Михайлів завжди і всюди стоїть на сторожі великих ідей 22 січня 1918-1919 років. Наприклад: кілька років тому представники певних політичних напрямків (ніби з уваги на те, що в січні у нас дуже гаряче і люди на пляжах), хотіли перенести свято Державности 22 січня на червень місяця. Але виступ пані Михайлів був такий рішучий в обороні 22 січня, що ініціатори були так засоромлені, що вже, либонь, ніколи більше не відважаться на пропозицію парувати Січневе свято з червневим...

На моє прохання написати спомини зі свого такого багатого особистого і громадського життя пані Михайлів відповіла запитом: «Та хто ж їх надрукує?»

Запевнивши пані Михайлів, що уривки її спогадів таки будуть надруковані, я їх одержав і посилаю вам.

Іван Грушецький

Моя розповідь буде дуже скромна, але тому, що кожна, навіть невеличка, деталь з життя таких велетнів духу й чину,

яким безперечно був Симон Петлюра, всіх цікавить, а й осмілилась виступити з цим скромним жмутком моїх спогадів.

Полтава початку 1900-их років була губерніяльним містом з кількатисячним населенням. Це місто своєю красою найбільше завдячувало зелені. Воно, можна сказати, потопало в садах і в квітах. Найбільші сади були Монастирський і Городський. Був ще й парк, через який пробігала головна вулиця — Олександрівська, а в ньому був малий шведський пам'ятник, бо великий стояв на місці мазепенських боїв.

Пишалася Полтава театром ім. М.В. Гоголя. Постійного ансамблю не було, але приїздили різні ансамблі. Особливо захоплював полтавців ансамбль наших корифеїв, що його тоді очолював М. Кропивницький. Тишилася Полтава і домиком Івана Котляревського та тим, що мешкали ще в Полтаві українські письменники — П. Мирний, М. Старицький, В. Короленко.

Було в Полтаві багато шкіл: гімназії, інститут шляхетних дівчат, кадетський корпус, духовна школа та семінарія. До семінарії приходили ті учні, що закінчили чотири класи духовної школи та вчилися там ще шість років. По закінченні семінарії ставали кандидатами на священників.

Симон Петлюра вчився в семінарії. Мав прекрасний ліричний голос — тенор. Співав у семінарському хорі, яким керував диригент Попадич. Коли Симон Петлюра був у шостій класі, то часом заступав диригента в церкві на Богослужіннях. Семінарський хор славився не тільки в Полтаві, а й в околицях, і це притягало маси людей до семінарської церкви, особливо молоді. Семінарія була основним ядром, де кипіло українське життя. Засновувалися українські гуртки і в інших школах, але семінарія вела перед, а в ній головним проводирем був Симон Петлюра. Між іншим, він збирав своїх однокласників та й інших і під неділю, пізно ввечері, їздили човнами по Ворсклі і голосно дискутували та співали. Співали так гарно, що на берегах скупчувалась молодь і слухала. А багато дівчат-гімназисток потайки зникали з інтернатів, а то й наймали навіть човни, щоб послухати чарівних співаків. «Запівайлом» найчастіше був Симон Петлюра. Але не довго молоді втішлася його присутністю. Симон Петлюра належав бо до Революційної Української Партії (Р. У. П.).

У 1901 році, коли делегація РУП приїхала з Києва до Полтави, Симон Петлюра та кілька інших семінаристів зробили зібрання пізно ввечері в самій семінарії, думаючи, що там найбезпечніше. Але хтось із сторожів доніс ректорові, який, щоб не робити розголосу, наказав усіх випустити з будинку, а семінаристів «зачинщиків», на чолі з С. Петлюрою, — замкнути до ранку в кімнаті на другому поверсі. Так і зробили. Але один

семінарист уночі розбив вікно біля ринви, що виходило в садок, і всі «в'язні» по тій ринві спустилися вниз і порозходилися. Справи цієї не роздували, але все ж таки, за якийсь час, у зв'язку з запрошенням до семінарії композитора Миколи Лисенка та виявленням семінаристами своїх революційно-національних настроїв, кількох семінаристів виключили з семінарії. Симона Петлюру як українського революційного діяча і проводиря також виключили, і то з позбавленням права вступу до будь-якої школи. Із цим, т. зв. «вовчим білетом», і помандрував Симон Петлюра у світ, зникнувши на довгий час з очей полтавців.

У Петербурзі

Здається, це був 1912 рік, коли ми гостили в себе в Петербурзі Симона Петлюру. Він приїжджав до Петербурга з Москви, де він тоді жив і працював, де й народилася в 1910 році його єдина дочечка — Леся.

Я з чоловіком набували тоді вищу освіту в Петербурзі, бо мій чоловік був виключений з Полтавської семінарії тоді, як і С. Петлюра, але мав право вступу до іншої школи, і дякуючи своєму дядькові, закінчив гімназію аж у Белграді, Басарабія, але, хоч і закінчив гімназію з золотою медаллю, до Київського університету його не прийняли, і тому треба було вчитися в Петербурзі.

Українське життя в Петербурзі було, як відомо, вільніше. Була українська Громада, були «Землячества», був Український театр з нашими корифеями та улюбленицею всіх М. Заньковецькою. Тимто С. Петлюра, що глибоко любив усі прояви українського життя, час-до-часу приїздив до Петербургу.

У Києві

Зустрілися ми з Симоном Петлюрою вже за часів Української Центральної Ради. Найяскравішим спогадом того часу було 22 січня 1919 року. Софійська площа. Доми прикрашені килимами та українськими жовто-блакитними прапорами. Навіть банки на других поверхах були прикрашені рушниками. Тисячі народу заповнили площу й довкілля, балкони, а підручки-хлопці — обсіли гілля дерев. Усі веселі й щасливі. По обличчях деяких учасників спливали слізи радости і зворушення. Посередині площі — рідне українське військо, а в центрі — головна старшина з Симоном Петлюрою на чолі... Незабутнє враження! І тверда віра... віра в щасливе майбутнє українського народу в самостійній соборній Українській Народній Республіці! Усі, хто це бачив — пронесе цей одушевлений і незабутній спогад через усе своє життя.

Кам'янець-Подільський, 1920 рік

У Кам'янець-Подільському тоді перебував уряд УНР і С. Петлюра зі своїм штабом. Уряд вислав місці до Варшави:

військову, на чолі з ген. Зелінським, і дипломатичну, яку очолив мій чоловік, Леонід Михайлів, бо Андрія Лівницького тоді ще не було в Кам'янець-Подільському. Спочатку Дипломатична місія зайняла у Варшаві декілька кімнат у Європейському готелі, а пізніше купила приміщення з шести кімнат на третьому поверсі, з дуже гарним устаткуванням. Дім був при вулиці, що називалася «Алея Руж».

У Варшаві, 1921 рік

Зустрілися ми з Симоном Петлюрою у Варшаві 1921 року. Спочатку він був сам, а пізніше приїхала і його дружина, Ольга Опанасівна, з дочкою Лесею. Ольга Опанасівна була ще гарна, але вже сива і мала дуже слабкий слух, так що розмовляли з нею підвищеним голосом. Донечка, Леся, була чарівна! Струнка, з тонкими рисами обличчя, з чудовими двома косами, з великими, трохи сумними, очима. Родина Петлюри жила дуже скромно. У кімнатах було майже завжди холодно, бо економили паливо. Навіть їжа була щадно обмежена: чай, хліб, суп, картопля. Усі гроші С. Петлюра тримав для справи. Часто приходили вістунки з України. Нерідко приходилося їх і приодягнути...

Коли С. Петлюра був у Варшаві, то контакт його з Україною був постійний. Поки ще не приїхала родина, то Симон Васильович прислав когось по нас вечорами, щоб «зорганізувати» чай чи перекуску. Пам'ятаю, як приїхав із Чехії Борис Матюшенко. Була нарада, а потім, за часом, продовжувалися розмови. С. Петлюра доводив, що «нам треба бути на українських теренах зі своїм військом», що «вже багато людей очунило від большевицького дурману і знають ціну большевицьким обіцянкам», а всі «угоди» можна змінювати згідно з обставинами та наявною військовою силою. Говорив Симон Васильович лагідно і дуже переконливо, але Б. Матюшенко не погодився з його поглядом і відїхав назад до Чехії.

Були наради з генералами. Деякі з них мешкали у Варшаві, а деякі приїжджали до Варшави на заклик С. Петлюри.

Симон Васильович шанував ген. Юнакова, як військового науковця і досвідченого стратега. В нарадах брали участь багато генералів — Безручко, Сальський, Загородський, Зелінський та інші старшини.

Потім, якось увечері за часом, С. Петлюра, згадавши про одну з таких нарад, казав, що «справі дуже перешкоджають особисті амбіції» та що часом йому приходиться мирити генералів. Не можу пригадати, про кого він сказав таке: «Він не може зрозуміти, що нема становищ більш почесних і менш почесних, а є тільки більш відповідальні і менше відповідальні».

Про відношення Симона Васильовича до своїх підвладних може посвідчити такий випадок зі мною. У 1921-22 р. був у

Варшаві відділ Українського Червоного Хреста, що його я очолювала. Цей відділ мав чимале значення тому, що всі зв'язки з Міжнародним Червоним Хрестом та ІМК-ом полагоджувались тільки через цей відділ. З головою Міжн. Черв. Хреста, швайцарцем мр. Гльором, було зручно порозуміватися, бо він добре говорив російською мовою, але, йдучи до американської ІМК-и, треба було брати п. Бабакова, секретаря Дипломатичної місії, який добре володів англійською мовою, за перекладача. Одного разу ІМК-а сповістила нас, що з їхнього складу можна взяти для наших таборів більшу кількість білизни, консервованих харчів та ліків. Але забрати це треба було негайно і транспорт організувати самим. Вагон для погрузки цього добра дістав, на моє прохання, п. Гльора, а один студент, Рибальченко, згодився їздити в цьому вагоні від табору до табору, розвозячи речі. Розподіл всього на письмі було зроблено на засіданні Президії відділу Українського Червоного Хреста, і п. Рибальченко негайно виїхав. Про все це оповістили Модеста Пилиповича Лівницького, тодішнього голову Українського Червоного Хреста. За два дні після цього Симон Васильович прислав свого ад'ютанта, Олександра Доценка, по мене. Приходимо. Симон Васильович саме пив чай. За столом сидів ще молодий старшина. Стою, виструнчено, чекаю. А С. Петлюра каже:

— Як же це так сталося. Любов Михайлівно, що я отримав скаргу на Вас від Вашого безпосереднього начальства, М.П.Лівницького?

Я з'ясовую справу, що не було часу все відсилати на розподіл до голови Модеста Пилиповича, бо була вимога ІМК-и негайно все забрати і вивезти. Симон Васильович каже:

— Ну, гаразд, але на другий раз все таки, Любов Михайлівно, порозумівайтесь з Модестом Пилиповичем, а то старий ображається

— Слухаю! — кажу.

— А тепер, — каже С. Петлюра, — сідайте, випийте чаю. Познайомтесь з моїм племінником...

Були у Варшаві й вечори, коли збиралися різні ближчі знайомі С. Петлюри і проводили час у розмовах та співах. Симон Васильович любив спів, часом і сам співав. Любив він пісню Лепкого «Чуєш, брате мій...» Але найбільше любив пісню-вірш Шевченка «Ой, чого ти почорніло, зелене поле? Почорніло я від крові за вольную волю».

Пізніше, здається в кінці 1923 року, Симон Петлюра виїхав з Варшави. Виїхав сам, без родини. Родина виїхала пізніше.

З Парижу Симон Васильович часом писав листи до мого чоловіка. Листи були повні віри в світле майбутнє рідного краю.

Писав, що «кров, пролита за Рідний Край, не засихає, а ферментує — кличе людей до жертвенности, до чину, до боротьби». Вірив, що Україна таки буде вільною і самостійною.

І рантом... страшна трагедія українського народу! Петлюрю вбито на вулиці Парижу...

Першу панахиду в Луцьку, на Волині відправив колишній військовий священник — протопр. Павло Пашевський. Висока кремезна постать, довгі козацькі вуса, очі повні сліз, голос тремтить... Церква переповнена..., й ридання... Виносять зомлілих. І мене теж неприємно винесли з церкви...

Нема Симона... Але живе символ! Символ української самостійної і соборної держави українського народу!..

*Передне слово та публікація
заслуженого працівника культури України
Миколи ЧАБАНА,
(Дніпропетровськ)*

Сергій ГЛАДКИЙ,
кандидат історичних наук (Полтава)

КООПЕРАЦІЯ І ПРАВО У РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917-1920)

ГРОМАДЯНСЬКЕ суспільство, ознаки сформованості якого в сучасній Україні шукають оптимістично налаштовані суспільствознавці, мало шанси народитися ще в першій третині минулого століття. І одним з найбільш вагомих чинників у цьому процесі була кооперація — впливова соціально-економічна сила, представлена мережею масових громадських організацій економічного спрямування, що об'єднували у своїх лавах соціально активних громадян.

Зародження та розвиток громадянського суспільства відбувається протягом тривалого періоду сучасної цивілізації. В Україні досвід його побудови був досить специфічним. Кілька століть існування кріпосництва наклали відбиток на психологію всіх верств суспільства, душу народу. Сільська община як основа соціально-економічного ладу, з одного боку, гуртувала селян і забезпечувала їхню взаємодопомогу, а з другого — культивувала дух покори. У ті часи ні громадянське суспільство, ні кооперація виникнути не могли.

Поступово із зародженням буржуазних відносин з'являються паростки громадянського суспільства у формі земств, різних філантропічних та інших громадських організацій. В умовах руйнування традиційного суспільства, коли індустріалізація, урбанізація та розгортання ринкових відносин змінили соціальний склад суспільства і становище більшості населення, неефективність традиційних засобів соціального захисту людей праці спонукала їх до створення кооперативів.

Формування громадянського суспільства означає, що країна стала на шлях поступової реалізації ідеалу вільного розвитку людини і суспільства, обмеження державної влади жорсткими рамками закону. Саме про такий ідеал мріяли діячі Української революції, серед яких було і чимало кооператорів. Центральна Рада та Директорія, які спиралися на українські партії соціалістичної орієнтації, розглядали кооперацію як явище за природою соціалістичне, а значить і перспективне в Українській

державі. До праці на високих урядових посадах були залучені в різний час відомі українські кооператори М.Туган-Барановський, Б.Мартос, Д.Коліух, Х.Барановський, С.Бородаєвський, М.Стасюк та ін.¹

Більшовики також намагалися використати кооперацію, але на інших ідеологічних засадах: домінування колективного начала над індивідуальним, невизнання цінності окремої особистості, нівелювання приватного права й одержавлення всіх сфер суспільного життя. Процес становлення громадянського суспільства радянська влада перервала силовими методами, використовувуючи для цього як позаправові, так і правові засоби впливу. Дослідження останніх є завданням цієї статті. Актуальність такого екскурсу у правову історію України зумовлена як відсутністю сучасних науково-юридичних досліджень цієї тематики, так і відродженням кооперації в незалежній Україні, що потребує належного правового забезпечення із врахуванням досвіду минулого.

Досвід кооперативного руху в європейських країнах у XIX столітті свідчить про те, що успішний розвиток кооперації можливий лише там, де для її діяльності створене належне правове забезпечення. Його невідмінною рисою має бути врахування спеціальних кооперативних принципів, основними серед яких слід вважати добровільність вступу до кооперативу, демократичність управління та самоврядність кооперативу.

Перші кооперативи на східноукраїнських землях починали свою діяльність у 60-ті роки XIX ст. в умовах відсутності спеціального кооперативного законодавства. Механізм правового регулювання кооперативних відносин у Російській імперії формувався повільно і важко, вміщував чимало архаїчних, з погляду європейського досвіду, елементів, був суперечливим і в цілому не сприяв розвитку кооперації аж до його докорінної перебудови за кооперативним законом 1917 року.

У роки Першої світової війни розвиток кооперації на українських землях Російської імперії, незважаючи на утиски і прискіпливий контроль з боку бюрократичного апарату, відбувався швидкими темпами. Особливо інтенсивно розвивалася кредитна і споживча кооперація. Зростання цін на продовольство і предмети першої необхідності призвело до масового напливу членів в існуючі споживчі кооперативи, створення нових кооперативів і виникнення об'єднань кооперативних організацій. На січень 1917 р. в Україні існувало 4754 споживчі товариства і спілки, які об'єднували близько 1350 тис. осіб. Протягом двох наступних років кількість кооперативів зросла до 15 тис., а число членів — до 4 млн. осіб. Якщо

врахувати членів родин кооператорів, які також користувалися послугами цього виду кооперативів, то кількість осіб, яких обслуговували споживчі товариства, становила не менше 12 млн., або близько 60% усього населення Наддніпрянщини².

На початку XX ст. однією з найгостріших проблем кооперативного руху була відсутність загальнокооперативного закону. Питання про необхідність прийняття такого закону порушувалося ще на першому Всеросійському кооперативному з'їзді 1908 р. у Москві. Проект закону, розроблений кооператорами, був схвалений другим Всеросійським кооперативним з'їздом, що відбувся 1913 р. у Києві. Невдовзі цей проект було внесено у Державну Думу, яка прийняла його без істотних змін. Подальший розгляд законопроекту відбувався у Державній Раді, яка не погодилася з ідеєю прийняття універсального загальнокооперативного закону. Міністерства почали розробку окремих законопроектів для різних видів кооперації. Тільки після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд 20 березня 1917 р. прийняв рішення про схвалення проекту універсального кооперативного закону в редакції Державної Думи під назвою «Положення про кооперативні товариства та їх спілки»³.

Кооперативний закон усунув вимоги щодо спеціального дозволу на заснування кооперативів, чим кардинально спростили процедуру їх створення. Відповідно до «Положення», з 1 травня 1917 року кооператив набував статусу юридичної особи після звичайної реєстрації його статуту в реєстраційному відділенні окружного суду. Кожне кооперативне товариство могло самостійно розробляти собі статут, що відповідав місцевим потребам. Якщо в статуті дотримано всіх вимог «Положення про кооперативні товариства і їх спілки», то суд зобов'язаний був зареєструвати його протягом одного місяця. Законом визначався необхідний для існування товариства як юридичної особи мінімум членів — 7 осіб.

«Положення» визначало як кооператив будь-яке «товариство зі змінним статутом і капіталом, яке, діючи під особливою фірмою, має на меті сприяння матеріальному й духовному добробуту своїх членів шляхом спільної організації різноманітних господарських підприємств чи праці своїх членів» (п. 1). Таке тлумачення поняття «кооператив» було доволі широким, що забезпечувало товариствам свободу у виборі організаційної структури та напрямів господарської діяльності. Поряд з господарською правоздатністю для досягнення своїх цілей кооперативні товариства одержали право ведення культурницької та іншої діяльності, спрямованої на задоволення потреб своїх членів.

Закон закріпив демократичні засади кооперативного управління. Він підкреслював, що кооператив є об'єднанням осіб, а не капіталів, визначав вищим органом управління його справами загальні збори членів чи збори уповноважених (якщо кооператив налічував понад 300 членів). На зборах кожен міг мати лише один голос. На відміну від попередніх років, не існувало жодних перешкод для скликання та проведення зборів.

Усунуті були всі створені царською бюрократією перешкоди для гуртування кооперативів у статутні спілки та договірні об'єднання. Для створення спілки закон вважав достатньою волю хоча б трьох товариств одного чи різних видів діяльності (п. 53). Вона набувала статусу юридичної особи після реєстрації її статуту в окружному суді (п. 58). Спілки мали право скликати з'їзди кооператорів для обговорення питань, породжених життям кооперативних товариств та спілок (п. 54).

Додатковою постановою від 1 серпня 1917 року «Про з'їзди представників кооперативних установ» Тимчасовий уряд надавав кооперативним з'їздам права юридичної особи за умови, що вони і їх установи (ради, комітети) будуть організовані на підставі зареєстрованих статутів⁴.

Правова політика Тимчасового уряду щодо кооперації стала відображенням визначної економічної та соціально-культурної ролі, яку кооперативні організації тих років відігравали у суспільному житті. Кооперативне законодавство Тимчасового уряду за своїм змістом було ліберальним і створювало для кооперації надзвичайно сприятливе правове поле діяльності. На його основі у 1917-1919 роках провадили свою діяльність і кооперативні організації України.

Проголошення УНР поставило молоду державу перед проблемою законодавчого регулювання найважливіших сфер життя країни. 25 листопада Центральна Рада ухвалила закон про порядок видання законів, згідно з яким «до сформування Федеративної Російської республіки і утворення її конституції право видавати закони для Української Народної Республіки належить Центральній Раді». Хоча цей закон не підтвердив дію «всіх законів і постанов», які мали чинність на території УНР до 27 жовтня (тобто російського законодавства), регулювання кооперативних відносин фактично здійснювалося на основі кооперативного закону Тимчасового уряду 1917 року. На відміну від більшовицької влади, яка відкидала все, що дісталось їй у спадок від «старого» режиму, білогвардійська влада в Україні також визнавала кооперативне законодавство Тимчасового уряду⁵.

Центральна Рада та Директорія тісно співпрацювали з кооперацією у питаннях організації роботи залишених

власниками підприємств, ліквідації військового майна, розподілу раціонованих товарів тощо. Українська влада намагалася сприяти спілковому будівництву. Уже в першій декларації Генерального секретаріату в червні 1917 року було проголошено: «Секретаріат має подбати про утворення українських кооперативних центрів»⁶.

Найпотужнішим з таких центрів став Дніпровський союз споживчих товариств. Дніпросоюз розпочав свою діяльність як регіональне об'єднання споживчих кооперативів і спілок переважно Київщини. Статут, розроблений ще в дореволюційні часи, Тимчасовий уряд зареєстрував 14 березня 1917 р. 5-6 травня відбулися перші збори уповноважених Дніпросоюзу, які обрали його органи управління (раду, правління та ревізійний комітет). Свою діяльність Дніпросоюз розпочав з червня 1917 р⁷.

Менш ніж через рік відбулася реорганізація Дніпросоюзу, провоюю підставою для чого стало рішення Всеукраїнського з'їзду споживчої кооперації, що відбувся 20-22 квітня 1918 р. З регіонального об'єднання Дніпросоюз перетворили на центральну Спілку споживчих спілок України. Новий статут Дніпросоюзу ухвалили загальні збори наприкінці червня 1918 р. Ним встановлювалася триланкова структура споживчої кооперації України: місцеві товариства — районні спілки — Дніпросоюз⁸.

Організаційною формою взаємодії споживчої кооперації з кооперативними об'єднаннями інших видів став Тимчасовий комітет, обраний у квітні 1917 р. на першому Всеукраїнському з'їзді представників кооперативних спілок. Він покликаний був підготувати створення центрального об'єднаного центру всієї української кооперації, але через несприятливу політичну ситуацію ця робота загальмувалася. Лише в травні 1918 р. на основі Тимчасового комітету заснували Центральний український кооперативний комітет (ЦУКК).

Правовою основою діяльності ЦУКК став його статут, який визначав такі його права й обов'язки: а) репрезентувати українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) захищати інтереси кооперації в урядових установах; в) розглядати й вирішувати всі питання, що стосуються української кооперації; г) інструктувати й контролювати кооперативні установи; г) скликати кооперативні з'їзди; д) бути ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-освітнім центром. Членами ЦУКК могли бути спілки та об'єднання всіх видів кооперації, а також ради кооперативних з'їздів, що створювалися в губерніях. Установчий з'їзд ЦУКК відбувся 1-3 вересня 1918 р. під головуванням М. Туган-Барановського⁹.

Правовий відділ ЦУКК очолював відомий кооперативний діяч, юрист О. Ногвін. Відділ розробляв теоретичні й практичні аспекти кооперативного права, зокрема питання оподаткування кооперативів, підготовки статутів, умов фінансування тощо. Відділ не лише надавав правову допомогу кооперативним організаціям і забезпечував їх правовий захист, але й активно взаємодіяв з державною владою — готував і подавав урядовим структурам пам'ятні записки (меморіали) щодо актуальних питань реорганізації народного господарства, розмежування сфери діяльності кооперації і державних господарських установ тощо.

За ініціативою трудового відділу ЦУКК було розроблено проект заснування Кооперативної ради при Міністерстві торгівлі й промисловості для регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними установами. Рада повинна була погоджувати стосунки кооперації й органів державної адміністрації. Передбачалося, що вона користуватиметься також правом законодавчої ініціативи. Рішення про створення ради схвалили на початку грудня 1918 р., але через тодішні події в Україні втілити його в життя не вдалося¹⁰.

Отже, українська кооперація у 1917-1918 роках швидко нарощувала свою економічну міць і розвивалася інституційно, чому сприяли правові умови її діяльності й партнерські, рівноправні відносини з українською владою. Можна стверджувати, що в ці роки кооперація стала провідним чинником формування інститутів громадянського суспільства в Україні. Проте процес утвердження кооперації в цій ролі, як показали подальші події, не став незворотним.

Захоплення більшовиками влади у Росії і створення нового державного апарату супроводжувалося закладенням фундаменту радянського права. Це було право в повному розумінні диктаторського режиму (щоправда, під диктатурою пролетаріату приховували воєнно-більшовицьку партійну диктатуру). Заходи позаправового примусу настільки посилилися, що почали домінувати над правовими засобами впливу на суспільні відносини. Так, надзвичайний VI з'їзд рад у Росії визнав за можливе «вжиття екстрених заходів, не передбачених у чинному законодавстві або відступаючих від нього»¹¹.

Становлення основ радянського цивільного права відбувалося в умовах «кавалерійського» наступу держави на приватну власність, колч активно видавалися норми адміністративного права про націоналізацію майна. Похідною формою від приватної можна вважати і власність кооперативну, але як власність переважно дрібних виробників, вона в цілому

націоналізації не підлягала. Крім того, у праві утверджувався принцип обмеження свободи приватного цивільного обігу (нормативні акти про встановлення державної монополії торгівлі). Відбувалося згортання державних органів і правових норм, призначених для керівництва в умовах ринкових форм господарювання, з одночасним формуванням органів командно-адміністративної системи, які управляли економікою «воєнно-комуністичними» методами.

Реорганізація споживчої кооперації за більшовицьким «рецептом» на території України розпочалася пізніше, ніж у Росії. Російські більшовики ставили собі за мету перебрати керівництво кооперацією на себе і використати її спочатку для військових потреб, а згодом — для перебудови народного господарства. Найважливішим політичним завданням більшовицької реорганізації кооперації було позбавлення кооперативних організацій керівного впливу «дрібнобуржуазних прошарків» населення. Ці суспільні верстви, будучи економічно незалежними і доволі організованими, вороже ставилися до радянської влади і становили для неї потенційну загрозу. Для реалізації цих політичних цілей активно використовувалися правові, неправові й відверто антиправові засоби та створювався відповідний адміністративний апарат.

Залучення кооперації до системи «воєнного комунізму» розпочалося наприкінці 1917 року з підготовки «Проекту декрету про споживчі комуни», згідно з яким існуючі споживчі товариства підлягали націоналізації і мали включати до свого складу «все населення даної місцевості поголовно». Усі громадяни держави повинні були належати до місцевого споживчого товариства (сільського, волосного, селищного чи такого, що об'єднує певну частину міста, частину вулиці і т. ін.). Групування сімей у споживчі товариства передбачалося вільне, з тим лише обмеженням, що не менше 2/3 сімей кожного товариства повинно належати до незаможних класів (тобто робітників, селян, які зовсім не наймають робітників, і т. ін.). Правління споживчих товариств зобов'язувалися цим декретом утворювати спеціальні «комітети постачання», які займались би «пропискою» громадян до певної крамниці, як правило, за місцем проживання чи праці. Громадяни могли придбати товар лише у тій крамниці, до якої їх прописали.

Проект декрету про споживчі комуни, написаний В. Леніним, був деталізований у Народному комісаріаті продовольства і 19 січня (1 лютого) 1918 року опублікований в «Известиях ВЦИК». Було очевидно, що проект позбавляє кооперацію незалежності. Це закономірно викликало опір з боку російських кооператорів. Більшовики були змушені вдатися до

переговорів і йти на поступки, тимчасово відмовившись від максималізму у відносинах з кооперацією, в результаті чого у квітні цього ж року з'явився компромісний варіант декрету, який і був затверджений Радою Народних Комісарів РСФРР та ВЦВК Російської Федерації¹². Всеросійська рада народного господарства у 1918 р. видала також постанову «Про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок», якою продовжилася заміна «буржуазного» кооперативного законодавства новим — «пролетарським»¹³.

Для реалізації державної політики щодо кооперації, свавільної за своїм характером, потрібен був відповідний адміністративно-бюрократичний апарат: у березні 1918 р. при Раднаркомі РРФСР створили окремий кооперативний відділ і такі ж відділи при місцевих радах, поклавши цим початок формуванню у подальшому розгалуженої системи органів управління і контролю за кооперацією.

Отже, вже перші акти радянського кооперативного законодавства продемонстрували, що більшовики цілком ігнорували найважливіші засади діяльності кооперації та її мету, прагнули перетворити кооператив з добровільного об'єднання людей, які спільними зусиллями поліпшують своє економічне становище і задовольняють соціально-культурні потреби, на додаток до державного механізму, що обслуговує населення країни — постачає йому споживчі вироби і збуває продукти його праці.

Одержавлення кооперації знищувало потужні центри демократичної опозиції радянській владі і дозволяло сконцентрувати розподіл товарних запасів у руках повністю підпорядкованого державі утворення. Така політика давала більшовикам швидкі й значні дивіденди і мала бути продовжена до повного законодавчого і практичного втілення ленінської ідеї «одержавленого кооперативу».

З цією метою на розвиток декрету від 10 квітня 1918 р. було розроблено і видано низку законодавчих актів, серед яких найважливішими були: Декрет РНК від 20 березня 1919 р. «Про споживчі комуни»¹⁴, постанова ВЦВК від 30 червня 1919 р. «Про робітничо-селянські споживчі товариства»¹⁵, декрет РНК від 5 серпня 1919 р. «Про товарообмін і обов'язкову задачу населенням продуктів сільського господарства та промислів»¹⁶.

Декрет від 20 березня 1919 р. «Про споживчі комуни», виданий замість компромісного декрету від 10 квітня 1918 р., скасовував споживчі кооперативи й запроваджував споживчі комуни, хоча пізніше, під час затвердження декрету ВЦВК 30 червня 1919 р., назву «комуна», що була дуже непопулярною серед селянства, замінили на «споживче товариство».

Декрет містив такі основні положення: все населення мало вступити в члени того споживчого товариства, яке поширювало свою діяльність на район проживання чи місце праці громадянина (тобто, на порушення принципу добровільності, кооперація перетворювалася на обов'язкову для кожного громадянина РРФСР організацію); у кожній місцевості могло діяти лише одне «єдине споживче товариство» (ЄСТ); правом обирати і бути обраним в органи управління ЄСТ користувалися лише його члени, яким за радянською конституцією було надано право обирати в ради; вступ у споживче товариство відбувався шляхом «прописки», а обов'язкові паї та вступні внески скасовувались (замість них пропонувалося робити добровільні вклади); система кооперативів будувалася за встановленою державою схемою і повинна була включати лише три складові — ЄСТ, губернську спілку споживчих товариств (губспілку), загальнонаціональну спілку споживчої кооперації Росії (Центроспілку); питання кооперативного будівництва (злиття товариств та спілок, розширення чи скорочення мережі кооперативів тощо) підлягали віданню спеціальних кооперативних відділів Наркомпроду та губпродкомів.

Основною функцією споживчої кооперації, за декретом, став розподіл продуктів та предметів широкого вжитку, який здійснювався на основі планів та норм, що затверджувалися в Наркомпроді. Кооперативи могли також вести заготівельну діяльність, але лише згідно з договорами, що укладались з Наркомпродом та його місцевими органами — губернськими продовольчими комітетами. Діяльність ЄСТ, губернських спілок і Центросоюзу підлягала контролю Наркомпроду та його місцевих органів, для чого до складу правлінь ЄСТ і їх спілок могли бути введені по одному представникові від губпродкому, а до складу правління Центросоюзу — представник Наркомпроду. Цим представникам надавалося право зупиняти виконання постанов правління.

Реорганізований на засадах примусовості споживчої кооперації заборонялося займатися культурно-освітньою роботою. Усі заклади й установи культурно-освітнього характеру від споживчих кооперативних організацій передавалися відповідним державним органам згідно з їх спеціалізацією.

Таким чином, декретом від 20 березня 1919 р. кооперативи були остаточно перетворені на частину державного механізму і лише формально зберігали риси громадської організації (виборність правління, загальні збори та ін.). Правом голосу у них користувалися тільки представники «трудящих класів», які згідно з конституцією РСФРР 1918 року мали політичні права. Вони могли створювати спеціальні контрольні ради. Посадові

особи ЄСТ та їх спілок (як і продорганів) вважалися мобілізованими на державну службу і не могли відмовитися від виконання своїх обов'язків без дозволу влади¹⁷.

Кооперативне законодавство Росії у подальшому (до відмови більшовиків від політики «воєнного комунізму») розвивалося в дусі декрету «Про споживчі комуни». Адміністративний апарат одержавленої кооперації наділявся пільгами¹⁸. Споживчі товариства та їх спілки звільнялися від сплати податків і зборів¹⁹. Було впроваджено державне фінансування кооперації²⁰. Урешті, до системи одержавленої споживчої кооперації постановою РНК від 27 січня 1920 р. було введено кооперативні організації інших видів²¹. Увібравши в себе величезний господарський механізм російської кооперації, більшовицька влада змушена була вживати заходів для організації надійного контролю за його функціонуванням²².

Уряди КП(б)У поширювали декрети РНК РСФРР на Україну, ще починаючи з Першого Всеукраїнського (Харківського) з'їзду Рад (грудень 1917 р.). Проте повномасштабне «реформування» української кооперації на радянський лад розгорнулося лише із середини 1920 року. Попереднього, 1919 року, коли позиції більшовиків ще були тут доволі неміцними, вони тільки вели розмови про неминучість реорганізації і в той же час пропонували кооператорам піти з ними на компроміс²³.

Одним з перших спеціальних законодавчих актів про кооперацію радянського уряду України було прийняте на початку 1919 року урядове положення «Про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок»²⁴. Проте найбільший вплив на кооперативне життя мали на той час правові акти, які щодо кооперації не були спеціальними.

Згідно із січневим 1919 р. декретом РНК УСРР «Про організацію продовольчої справи в Україні», споживча кооперація співпрацювала з продовольчими органами, забезпечуючи населення продовольством відповідно до рознарядки Наркомпроду²⁵. Цим декретом на кооперативний апарат покладалися розподіл продовольства серед міського населення й організації приймання та зберігання продуктів, що їх здавали державі як продрозкладку. Розподіляти продукти харчування кооперативні органи мали за планом і нормами, встановленими Наркомпродом. При цьому обслуговування населення промислових центрів доручалося робітничим кооперативам. Заготівельна діяльність кооперації у зв'язку з впровадженням державної монополії обмежувалася: їй надавалося право заготовлювати лише ті продукти, на які не поширювалася продрозкладка²⁶. Завдання кооперації у сільських місцевостях були конкретизовані декретом РНК «Про

постачання сільського населення», опублікованим у березні 1920 р.²⁷.

Споживча кооперація здійснювала заготівлі немонополізованої продукції і для радянської Росії. На основі декрету Наркомпроду УСРР «Про продовольство для РРФСР» (лютий 1919 р.) Наркомпрод підписав з Центроспілкою угоду, надаючи останній першочергове право заготівлі на території України немонополізованих сільськогосподарських продуктів²⁸. Для виконання угоди були створені спеціальні закупівельні комісії. Населення сприймало цю діяльність як «грабіж України»²⁹.

Використовуючи методи підкорення кооперації радянській владі, апробовані російськими більшовиками, КП(б)У спланувала низку організаційних заходів, спрямованих на усунення національно свідомих і досвідчених кооперативних діячів від керівництва кооперативними об'єднаннями та заміну їх членами своєї партії. Отже, більшовикам потрібна була дїєздатна кооперація, тому коли в Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах ради робітничих депутатів і продовольчі загони почали застосовувати так звані «революційні» методи — конфісковувати майно кооперативів та розпускати їх правління, вищі органи радянської влади змушені були вжити термінових заходів для збереження кооперативного апарату. Вочевидь, їх непокоїло не те, що такі дії мали антиправовий характер: вони загрожували повною господарською розрухою та подальшим погіршенням становища радянської влади.

Наркомат внутрішніх справ у лютому 1919 р. надіслав виконкомам і ревкомам України телеграму, в якій вказувалося на неодмінне припинення дій з ліквідації кооперативів³⁰. Тоді ж Раднарком УСРР видав постанову «Про невтручання місцевих органів Радянської влади у справи кооперативів»³¹. Проте «ентузіазм» радикально налаштованих членів партії не згасав ще й на початку 1920 р., про що свідчить видання Наркомпродом 21 березня наказу «Про невтручання у продовольчу діяльність та організаційне будівництво кооперативів»³².

Для забезпечення контролю за діяльністю кооперації та її підпорядкування потребам радянської влади при Раді народного господарства України та при губернських РНГ у 1919 році створили кооперативні відділи³³. У січні 1920 року при ЦК КП(б)У було створено Кооперативний відділ та Партійно-кооперативну комісію, що діяли аж до початку непу (їхнє завдання полягало в розробці політико-організаційних заходів щодо опанування кооперацією та у проведенні організаційно-пропагандистської й кадрової роботи)³⁴. У квітні цього ж року було утворено Кооперативний комітет при Раднаркомі УСРР (на правах наркомату)³⁵. До його компетенції входили розробка

проектів декретів про кооперацію, налагодження взаємостосунків між її різними видами, скликання кооперативних з'їздів та нарад. Про серйозність підготовки радянської влади до завоювання кооперації та підпорядкування її власній економічній політиці свідчив і наказ Наркомпроду від 16 червня 1920 р. «Про мобілізацію інструкторів з кооперації»³⁰.

Отже, протягом 1919-1920 рр. на підставі вищезгаданих законодавчих актів українські більшовики створили розгалужену систему державних і партійних органів, які опікувалися справами кооперації і були спроможними чинити на неї потужний тиск.

Навесні і влітку 1920 року було прийнято законодавчі акти, які знаменували собою розгорнутий наступ українських більшовиків на кооперацію за російськими зразками. Серед них найважливішими були наказ Наркомпроду «Про порядок проведення в життя декрета про єдині робітничо-селянські споживчі товариства»³⁷, постанова Наркомпроду «Про єдині робітничо-селянські товариства споживачів»³⁸, наказ Наркомпросу «Про передачу культурно-просвітніх відділів робітничої кооперації у відповідні відділи народної освіти»³⁹.

Першим етапом підпорядкування української кооперації більшовицькій владі було захоплення керівництва робітничою кооперацією. Наступним кроком стала діяльність щодо створення всеукраїнського кооперативного центру, який здійснював би радянську економічну політику, підпорядкувавши своєму впливові старі кооперативні спілки. Цим заходом більшовицька партія намагалася ізолювати, а то й ліквідувати Дніпросоюз, який прагнув вести незалежну господарсько-економічну діяльність і, відповідно, був змушений ігнорувати радянське законодавство.

Керівники української кооперації, щоб випередити більшовиків і не допустити створення кооперативного центру, який підпорядковувався б російському Центросоюзові, зуміли досягти домовленості між правліннями Дніпросоюзу, Централу (сільськогосподарської кооперації), Українбанку, Книгоспілки та Страхспілки й організували на паритетних засадах всеукраїнський центр — незалежну, хоч і пристосовану певним чином до наявної політичної ситуації, Центроспілку.

Партійні й радянські органи повели відкриту боротьбу проти національного кооперативного центру. У березні 1920 р. на засіданні Кооперативного комітету Раднаркому УСРР розглядалося питання про ставлення до Центроспілки. В ухваленій постанові йшлося про те, що Центроспілка утворилася з неорганізованих (тобто не підпорядкованих радянській владі) старих кооперативів з порушенням радянських законів, які

позбавили експлуататорів виборчих прав. До її складу не ввели робітничої кооперації. Постановою Кооперативного комітету №4 від 14 травня 1920 р. Центроспілка була визнана «організацією, що не відповідає інтересам пролетаріату та незаможного селянства і суперечить кооперативному будівництву на засадах декрету від 20 березня, який зараз реалізується», і мала бути розпушена⁴⁰.

У тій же постанові наголошувалось, що організації, які створили Центроспілку, мають лише «обласний характер, чому й підлягають негайній реорганізації як такі, які суперечать основам кооперативного будівництва, що передбачені декретом від 20 березня». Невдовзі Кооперативний комітет Раднаркому видав постанову «Про розмежування районів діяльності кооперативних організацій»⁴¹ і на доповнення до неї наказ Наркомпроду⁴², якими було покладено кінець спробам Дніпросоюзу очолити керівництво споживчою кооперацією в масштабах республіки (сфера його діяльності обмежувалась Київською губернією). Тоді ж Кооперативний комітет визнав необхідним розпочати роботу з організації єдиного центру української кооперації на основі принципів, які не повинні були суперечити політиці радянського уряду.

Для розробки проекту статуту цього центру було створено комісію на чолі з І. Саммером, до складу якої увійшли лише комуністи. Комісія дійшла висновку про необхідність увести до складу правління створюваного центру представників Раднаркому, Наркомпроду, Уцербсекції, Південного управління Центроспілки РСФРР, а також таких кооперативних об'єднань, як ПОЮР і Дніпросоюз, враховуючи їх досвід в організації продовольчої справи і наявність працездатного апарату постачання. На думку комісії, це правління мало провести перебудову кооперації на основі декрету від 20 березня 1919 р., усунути конкурентну боротьбу за володіння ринками, організувати обслуговування всього населення згідно з планом і під контролем державних органів, забезпечити тісний зв'язок української та російської кооперації через входження всеукраїнського центру до складу Центроспілки РСФРР.

7 червня 1920 р. на об'єднаному засіданні представників правлінь Дніпросоюзу, Уцербсекції, Південного управління Центроспілки Росії і ПОЮР було ухвалено утворити Всеукраїнську спілку споживчої кооперації (Вукоопспілку). Кооперативним комітетом України було прийнято постанову № 7 від 17 червня 1920 р. «Про український центр споживчої кооперації», в якій визначались основні принципи роботи цього центру кооперації України та склад його Тимчасового правління⁴³. На підставі цієї постанови 18 червня 1920 р. відбулося перше засідання її

Тимчасового правління. А 22 червня 1920 р. правління новоутвореного центру української споживчої кооперації випустило відозву, в якій оголосило про організацію нового кооперативного центру і ті принципи, на яких його побудовано. Правління закликало працівників кооперації активно сприяти державним органам у боротьбі з економічною розрухою. 10 липня цього ж року Вукоопспілку як єдиний всеукраїнський кооперативний центр було затверджено спеціальним декретом РНК УСРР.

Згідно з «Положенням про Всеукраїнську кооперативну спілку (Вукоопспілку)», яке було затверджене Головним кооперативним комітетом УСРР 13 жовтня 1920 року, цей центр об'єднує «всі без винятку кооперативні організації, що знаходяться на території УСРР. Він направляє та керує їх діяльністю з метою здійснення державних завдань в галузях розподілу, заготовки та виробництва на підвалинах і в межах радянського кооперативного законодавства».

Членами Вукоопспілки були всі губернські спілки України. Її вищим керівним органом могли стати збори уповноважених, проте до повної реорганізації кооперації в Україні за декретом від 20 березня 1919 р. управління Вукоопспілкою покладалося на тимчасове Правління, яке організували згідно з постановою Кооперативного комітету від 15 червня 1920 р. На підставі «Положення про Всеукраїнську кооперативну спілку» від 13 жовтня 1920 р. Вукоопспілка діяла до реєстрації її статуту Головним кооперативним комітетом при РНК УСРР 31 липня 1922 р⁴⁴.

Отже, всеукраїнський кооперативний центр було створено радянською владою у централізованому порядку. В основу діяльності Вукоопспілки було покладено принципи, сформульовані в декреті Раднаркому РСФРР від 20 березня 1919 р., який передбачав реорганізацію кооперації шляхом створення мережі єдиних споживчих товариств, організаційний зв'язок української й російської кооперації (при домінуючій ролі останньої) і в цілому був знаряддям більшовизації і одержавлення кооперації.

Споживча кооперація використовувалася більшовиками також як інструмент підпорядкування радянській владі й інших видів кооперації в Україні. Так, 10 серпня 1920 р. було видано декрет РНК «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій»⁴⁵. Кредитні, сільськогосподарські й ощадно-позичкові кооперативи та їх об'єднання мали влитися в споживчі організації певної місцевості, передати їм свої активи, технічне устаткування й персонал і виконувати передбачені

державою функції. Окремою постановою від 9 грудня 1920 р. було ліквідовано Українбанк, а його капітали передано до загальнодержавного бюджету. Підприємства Українбанку некредитного характеру після відповідної оцінки Наркомфіну підлягали підпорядкуванню центральній споживчій організації або, за її вказівками, губернським спілкам.

Фінансові відносини за участю кооперативних організацій у 1920 році регулювалися такими нормативними актами, як постанова Уповноваженого Наркомфіну РСФРР при РНК УСРР «Про заборону споживчій кооперації вести банківські операції» від 6 липня 1920 р.⁴⁶, постанова РНК від 28 грудня 1920 р. «Про фінансування кооперації»⁴⁷, та іншими.

Ідеологічне підґрунтя законодавчої і правозастосовчої діяльності держави щодо кооперації вироблялося на партійних з'їздах. Так, на IX з'їзді РКП(б), що відбувся наприкінці березня — на початку квітня 1920 р., частина делегатів виступила з ініціативою остаточно ліквідувати кооперативи, а їх апарат передати Наркомпроду (проект резолюції В. Мілютіна). Проте В. Ленін та деякі інші лідери більшовиків, враховуючи чисельність заможного селянства і його ставлення до політики більшовиків, вважали на той момент націоналізацію кооперації ще неможливою. Обмежились переведенням кооперації на державний бюджет з січня 1921 року, що стало останньою крапкою в процесі її одержавлення⁴⁸.

Таким чином, українське кооперативне законодавство у роки «воєнного комунізму» було переважно дублюванням відповідних актів російського законодавства. Реалізація цих актів призвела до того, що кооперація зберігала лише назву і повністю втратила не лише колишній незалежний правовий статус, а й свою економічну природу. Функції одержавленої «кооперації» зводилися до розподілу споживчих товарів, які перебували в розпорядженні уряду, між населенням. Крім розподільної, кооперативна система повинна була виконувати функцію допоміжного органу в збиранні й відправленні до Росії зібраного за продрозкладкою зерна.

Нова економічна політика радянської влади була лише вимушеною відстрочкою виконання вироку, винесеного більшовиками українській кооперації у роки «воєнного комунізму». Радянське законодавство 20-х років не змінило своєї суті — воно було лише узаконеним свавіллям, хоч і спрямованим на вирішення інших політичних та економічних завдань держави. Після нетривалої неспівської відлиги кооперація на початку 30-х років все одно припинила своє існування. Тоталітарна держава завдала нищівного удару по існуванню

громадянського суспільства знищення його економічної основи. Така ж доля спіткала й інші паростки громадянського суспільства.

1. Історія споживчої кооперації України / М.В. Аліман; С.Г. Бабенко; С.Д. Гелей; Я.А. Гончарук та ін. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1996. — С. 139.
2. Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації. — К.: Знання, 2006. — С. 278.
3. Собрание узаконений и распоряжений правительства. — Отдел I. — 1917. — 31 марта. — № 72. — Ст. 414. — С. 613-625.
4. Там само. — Отдел I. — 1917. — 1 сентября. — № 208. — Ст. 1316. — С. 2292-2295.
5. О прекращении сохранения своей силы постановлений Временного правительства, изданных до 25 октября 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое Особым совещанием при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге России. — 1919. — № 18. — Ст. 96. — С. 246-247.
6. Історія споживчої кооперації України. — С. 139.
7. Там само. — С. 151.
8. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко; В.Г. Галюк; С.Д. Гелей. — Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. — С. 261-262.
9. Там само. — С. 253-254.
10. Там само. — С. 255.
11. Історія держави і права України. Ч. 2 / За ред. А.Й.Рогожини. — К.: Ін Юре, 1996. — С. 135.
12. О потребительских кооперативных организациях: Декрет СНК от 10 апреля 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1918. — № 32. — Ст. 418. — С. 393-394.
13. Там само. — 1918. — № 38. — Ст. 496. — С. 469-471.
14. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1919. — № 17. — Ст. 191. — С. 221-222.
15. Там само. — 1919. — № 34. — Ст. 339. — С. 399.
16. Там само. — 1919. — № 41. — Ст. 387. — С. 450.
17. Історія споживчої кооперації України. — С. 172-173.
18. Об освобождении от призыва членов правления Центрального союза потребительских обществ, назначаемых СНК: Декрет ВЦИК от 9 июля 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1919. — № 36. — Ст. 358. — С. 413.
19. Об отмене государственных промыслового и подоходного налогов с потребительских кооперативных обществ, товариществ и их союзных объединений: Декрет СНК от 14 августа 1919 г. // Там же. — 1919. — № 41. — Ст. 393. — С. 453; Об освобождении потребительских обществ от уплаты судебных сборов: Постановление СНК от 29 января 1920 г. // Там же. — 1920. — № 6. — Ст. 39. — С. 26; Об освобождении Центросоюза и возглавляемых им кооперативных объединений от всякого рода взносов на социальное обеспечение: Постановление СНК от 25 ноября 1920 г. // Там же. — 1920. — № 92. — Ст. 494. — С. 492.
20. О финансировании кооперации: Декрет СНК от 13 декабря 1920 г. / Там же. — 1920. — № 99. — Ст. 530. — С. 547-548.

21. Об объединении всех видов кооперативных организаций: Постановление СНК от 27 января 1920 г. // Там же. — 1920. — № 6. — Ст. 37. — С. 25-26.
22. Об организации контрольных советов и комиссий при потребительских обществах (коммунах): Декрет ВЦИК от 24 июня 1920 г. // Там же. — 1920. — № 59. — Ст. 268. — С. 270-271.
23. Історія споживчої кооперації України. — С. 174.
24. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — 24 февраля. — № 14. — Ст. 155. — С. 192-193.
25. Там само. — 1919. — 1 февраля. — № 4. — Ст. 52. — С. 54.
26. Об организации заготовок немонопользованных продуктов (Положение) // Там же. — 1919. — 7 февраля. — № 6. — Ст. 82. — С. 87-88.
27. Там само. — 1920. — 11-20 марта. — № 3. — Ст. 43. — С. 44-45.
28. Там само. — 1919. — 5 февраля. — № 5. — Ст. 61. — С. 66-67.
29. Історія споживчої кооперації України. — С. 183.
30. Історія кооперативного руху. — С. 275.
31. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — 21 февраля. — № 9. — Ст. 112. — С. 124-125.
32. Там само. — 1920. — 21-25 марта. — № 4. — Ст. 56. — С. 64-65.
33. О Кооперативном отделе Совета народного хозяйства Украины // Там же. — 1919. — № 24. — Ст. 262. — С. 349-350; О Кооперативных отделах при губернских Советах Народного Хозяйства // Там же. — 1919. — 23 февраля. — № 13. — Ст. 153. — С. 188.
34. Історія споживчої кооперації України. — С. 178.
35. Об учреждении кооперативного комитета Украины: Декрет СНК / Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1920. — 11-21 апреля. — № 7. — Ст. 111. — С. 150-151.
36. Там само. — 1920. — 19-25 июня. — № 16. — Ст. 311. — С. 469-470.
37. Там само. — 1920. — 12-22 мая. — № 10. — Ст. 175. — С. 228-229.
38. Там само. — 1920. — 3-6 июня. — № 12. — Ст. 223. — С. 300-302.
39. Там само. — 1920. — 20-31 июля. — № 21. — Ст. 420. — С. 613.
40. Історія кооперативного руху. — С. 278.
41. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1920. — 3-6 июня. — № 12. — Ст. 218. — С. 292-294.
42. Там само. — 1920. — 12-13 июня. — № 14. — Ст. 273. — С. 389-391.
43. Там само. — 1920. — 25-29 июня. — № 17. — Ст. 325. — С. 478-479.
44. Історія споживчої кооперації України. — С. 179-181.
45. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1920. — 1-10 августа. — № 22. — Ст. 451. — С. 654.
46. Там само. — 1920. — 7 июля. — № 18. — Ст. 354. — С. 514-515.
47. Там само. — 1920. — 18-31 декабря. — № 28. — Ст. 608. — С. 840-841.
48. Історія споживчої кооперації України. — С. 174.

БОРОТЬБА З «ПЕТЛЮРІВЩИНОЮ» В УКРАЇНСЬКІЙ АВТОКЕФАЛЬНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1920–1930-х РОКАХ

ПІСЛЯ поразки Української революції і встановлення радянської влади у системі радянської пропаганди виник ряд стійких стереотипів, побудованих на антагонізмі політичних цінностей. Більшовицька влада, одержима ідеєю світової революції, з її шовіністичним баченням шляхів розв'язання національного питання відкидала право українського народу на створення власної національної держави. Трагування характеру Української революції як буржуазно-націоналістичної закономірно поширювало аналогічну оцінку на її лідерів, призвело до свідомого перетворення окремих з них на символи «контрреволюції», «антирадянщини», ідеології «буржуазного націоналізму». Ідеться, зокрема, про природу та етимологію дефініції «петлюрівщина» у більшовицькій інтерпретації.

Постать та ім'я Симона Васильовича Петлюри для більшовицьких ідеологів сконцентрували у собі всі сили і напрями українського національно-визвольного руху. Будь-які прояви останнього чи елементи критики дій радянської влади у галузі національної політики кваліфікувалися як «петлюрівщина». Боротьба з її проявами покладалася владою на радянські спецслужби, котрі відігравали роль головного інструменту у виявленні та знешкодженні небезпечних для режиму сил. Так, наприклад, вже у 1921 році набули розголосу арешти групи учнів Пирятинської учительської семінарії, організаторів і учасників місцевої «Просвіти», та членів так званої «підпільної петлюрівської організації» у місті Полтаві, яких звинувачували у «підготовці збройного повалення радянської влади і відновленні УНР» [18, с. 55].

В Україні як складова частина національно-визвольного руху розглядався релігійний фактор, що надавало особливої гостроти політичній ситуації. Адептом ідеології українського буржуазного націоналізму в республіці, на думку влади, була

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), що засвідчувала офіційна пропаганда: «Церква на Україні впродовж тривалого часу була опорою національного руху і проти Москви, і проти Польщі. Петлюрівщина і УАПЦ, яка виникла на її руїнах, пробували відродити традиції Запорізької Січі у боротьбі за віру» [17, с. 40]. Більшовицькі ідеологи були вкрай стурбовані тією обставиною, що в жодній з колишніх національних окраїн Російської імперії релігійне питання не мало «такого важливого політичного значення, як на Україні». Цей феномен вони пояснювали особливостями соціальної структури українського суспільства, у якому пролетаріат був надто малочисельним, а домінувало «темне українське сільське населення, з нібито властивим йому низьким культурним рівнем і «релігійними забобонами» [16, с. 159]. З іншого боку, організатори антирелігійної політики акцентували увагу на наявних в «українській дійсності специфічних умовах». Ішлося про те, що в період з 1917-го до кінця 1920-го року «Україна була ареною запеклої громадянської війни», «тому безпосереднє проведення в життя основних заходів Радянської влади з релігійного питання (відокремлення церкви від держави і школи від церкви) тут у порівнянні з радянською Росією запізнилося і фактично розпочалося тільки з 1920 року. У результаті, як і варто було очікувати, в Україні виникло чимало «конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті». Причому, підкреслювалося, «в тих місцях, де національна ворожнеча, національні питання стояли гостро — західна і південно-західна частина України — там у найбільш загострених формах виявлявся релігійний рух» [17, с. 39].

Регіонами найбільшого впливу автокефалії були Київщина, Поділля, Полтавщина, Волинь, Чернігівщина. Її приходів налічувалося до 1600 з кількістю парафій близько трьох мільйонів. Саме тут партійно-радянські органи у тісному альянсі зі спецслужбами розгорнули широку кампанію цькування і репресій проти осередків УАПЦ. Прикметно, що ініціатива у визначенні пріоритетних об'єктів належала не лише партійним органам. Це яскраво засвідчують директивно-розпорядчі документи керівництва ДПУ. Наприклад, циркуляр від 4 вересня 1926 року «Про український сепаратизм» вказує на небезпеку «росту шовіністичних тенденцій», що «ставить перед органами ДПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги». Серед найнебезпечніших з точки зору ДПУ осередків українства названо УАПЦ — «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя» [22, с. 28.29].

Циркулярні Всеукраїнської антирелігійної комісії з антирелігійної пропаганди всіляко наголошують, що автокефальну церкву не слід сприймати як виключно релігійну організацію, оскільки її витoki належать до періоду національної революції, а ідейні принципи базуються на прагненні демократизувати церкву і співпадають з програмними положеннями самостійницьких сил. Тому констатовалося, що «...керівна верхівка ВПЦР проводить значну політичну роботу. Політично автокефальна церква є шовіністично-петлюрівською організацією в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки і проводить значну антирадянську роботу» [14, с. 4,8]. Склад церковної ієрархії, за оцінкою керівників ДПУ, — це «...колишні політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань, від соціалістів-федералістів до петлюрівщини і гетьманщини. Для більшості з них церква є не метою, а засобом». За своїм соціальним складом вона «...об'єднує перш за все інтелігенцію і куркульство, котрі мріють про «перебудову існуючого державного ладу» [21, арк. 23 зв.]. На підтвердження цієї тези наводилися статистичні дані, згідно з якими, зокрема, у 5-ти округах Полтавщини у 1925 році до складу церковних рад входило 38,4% куркулів, 46,4% середняків, 15,2% бідноти, тоді як у екзархіатів куркулі становили 33,6%, а в обновленців — 20% [21, арк. 59].

Відвертою непримиренністю характеризуються висновки секретаря Київського губкому КП(б)У Варейдса, викладені ним у закритому листі в політбюро з резолюцією «До виконання Балицькому»: «...висновки переконують цілком, що автокефалія по суті є політична партія, для якої церковні інтереси відіграють допоміжне значення. Боротьба за вплив у церкві для главарів автокефалії, серед яких перебувають колишній голова Ради міністрів уряду Петлюри (Чехівський), значною мірою є тільки спосіб використання легальних можливостей. Не підлягає жодному сумніву, що наша партія припускається величезної помилки, що вона недостатньо уважно вивчає ріст автокефалістів і недостатньо проявляє волю, щоб розкласти їх» [20, арк. 4]. Тому й не дивно, що на засіданні ВАК від 13 квітня 1925 року, де з дев'яти присутніх п'ятеро — високопоставлені керівники республіканського ДПУ (Балицький, Карлсон, Гольберт, Іванов, Горожанін), ухвалили доручити органам ДПУ зібрати матеріали про «антирадянську поведінку» керівників Вищої православної церковної ради (ВПЦР) з метою публікації в пресі, а в практичній роботі «посилити репресії стосовно автокефальної церкви» [21, арк. 59].

Войовнича риторика втілювалася у конкретні заходи спецслужб із заведення оперативних обліків, агентурно-оперативних розробок, справ-формулярів щодо священнослужителів і вірян УАПЦ. А вже у лютому 1926 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький, доповідаючи про діяльність релігійних угруповань в Україні, повідомляв, що очолюваними ним органами збирався матеріал на актив УАПЦ «персонально в особі попів, єпископів і членів окружних рад». Чекистами було виявлено «лояльних за лінією поведінки тепер — 199 чол., ворожих — 331 чол., невиявлених — 25 чол.: тобто 59% ворожих при 4,5% з невиявленою політфізіономією» [19, арк. 97]. На підтвердження наведеної статистики голова ДПУ посилався на агентурні дані, які зафіксували висловлювання священнослужителів під час служби і виголошення проповідей, зміст їх приватних розмов або листування тощо. У директивних документах вимагалось матеріали компрометуючого характеру підтасовувати таким чином, щоб автокефалістів можна було кваліфікувати як «запеклих петлюрівців та посібників розвитку бандитизму» [13, арк. 31]. Однак остаточно покінчити з діяльністю УАПЦ влада вирішила у контексті справи СБУ. Як зазначає Ю.Шаповал, посилаючись на виявлені архівні документи спецслужб, діячів автокефальної церкви останні зараховували до учасників організації поряд з «антирадянськи настроєною інтелігенцією» та «колишніми визначними учасниками петлюрівського руху». Визначивши коло головних фігурантів справи, В.Балицький повідомляв у ЦК КП(б)У, що будуть проведені арешти автокефалістів і на периферії [22, арк. 132, 133].

На Полтавщині форми боротьби каральних органів з осередками УАПЦ мали певні особливості. Вони впливали з висновку спецслужб про високий рівень концентрації релігійних громад УАПЦ в регіоні, переважання у складі релігійного активу громад соціальних елементів, які згідно з класовою структурою суспільства дискримінувалися більшовиками — куркулів та інтелігенції. Позначилися також ідентифікація Полтави як одного з ідеологічних центрів українського буржуазного націоналізму, її тісний зв'язок з Київським центром та пильна увага до провідних діячів УАПЦ краю — Йосипа Оксіюка, Івана Тарана, Юрія Жевченка, Костя Товкача. Їхніх зв'язків, контактів, листування.

Характерною особливістю кримінально-слідчих справ стосовно УАПЦ була їх масовість. Фактично усі виявлені в обласному архіві СБУ справи мали груповий характер. Так, 6 березня 1928 року в селі Мала Нехвороща чекисти заарештували 15 віруючих, котрим інкримінували «влаштування нелегальних

зборів, на яких обговорювалося питання про створення самостійної України» [2, арк. 1]. Логіка слідства полягала в тому, що молитовні зібрання і церковна служба трактувалися як «нелегальні збори». На прикладі цієї справи простежується ще одна закономірність. Вона була однією з численних сфабрикованих справ, котрі будувалися не на реальних доказах, а на політичному замовленні влади у контексті підготовки процесу СВУ. 17 квітня слідство змушене було визнати, що ця справа «за відсутністю достатньої кількості зібраних слідчих матеріалів для направлення до суду Полтавською Окрпрокуратурою припинена й направлена до Полтавського окрвідділу ДПУ». Полтавські чехісти продовжили справу вже стосовно 11 осіб, відівавши центральну роль П.Я.Жовницькому, церковному дяку. Його прізвище, як і факт «викриття петлюрівсько-церковної організації» на Полтавщині, увійшли до підсумкового документу ДПУ УСРР «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом СВУ». Констатовалося, що очолювана ним організація «ставила своєю метою організацію повстання проти радвлади». Упевнено зазначалося також, що на Полтавщині «організаційна робота по створенню автокефальної периферії проводилась членами Київського центру СВУ Чехівським, Липківським, єпископом Жевченком і священником Тараном» [22, арк. 134].

Восени 1929 року у містечку Градизьку фабрикувалася справа 11 фігурантів, серед яких були священники І.Левандовський, І.Вакулєнко, М.Ханко, котрим, зрозуміло, відводилася роль керівників. Їм у провину ставилося використання «легальних можливостей церкви» для «виховання мас в українському шовіністичному дусі», «виховання у мас ворожого ставлення до Радянської влади, як влади, яка нібито пригнічує українську націю». Однією з форм контрреволюційної діяльності згаданих священників слідчі називають збори та засідання церковних рад, у ході яких «кувалася єдність їх думки, а також тактика в площині використання церкви як зброї у боротьбі з Радянською владою» [9, арк. 8, 27, 325].

11 заарештованих фігурувало і в заведеній Полтавським губвідділом ДПУ справі «контрреволюційної організації автокефалістів» села Довгалівки Лубенського округу [4].

Привертає увагу той факт, що слідчі, як правило, ототожнювали час початку церковного служіння і час початку розгортання міфічної антирадянської діяльності, що слугувало істотним аргументом при визначенні міри покарання заарештованим. Наприклад, у звинувачувальному висновку стосовно священника УАПЦ з містечка Лохвиці Михайла Хоця

зазначалося, що початок його «контрреволюційної діяльності» співпадає із закінченням ним у 1921 році пастирських курсів УАПЦ в Києві, де його вчителями були митрополит В.Липківський і В.Чехівський. «З перших днів приїзду до Лохвиці, — говорить документ, — він розпочав групувати навколо себе по-петлюрівськи налаштований контрреволюційний елемент, який складався з колишніх поміщиків, куркулів і торговців, і створив з них базу для існування автокефальної церкви» [8, арк. 160].

Прикметною є справа розстріляного в 1937 році єпископа Феодосія Сергєєва, шлях якого в лоно автокефальної церкви, вірогідно, проліг через непрості роздуми, вагання, сумніви. Він належав до екзархієтської течії, приєднуючи пізніше до обновленців, а з 1924 року після знайомства з єпископом М.Борецьким — до УАПЦ. В оперативно-слідчих співробітництві Полтавського губвідділу ДПУ склалася інша версія, покладена в основу справи: «З 1924 року Сергєєв є активним учасником контрреволюційної організації автокефалістів, у яку був утягнутий єпископом Миколою Борецьким. ...Сергєєв був Борецьким проінформований про завдання і методи діяльності організації церковників, направленої на повалення Радянської влади на Україні шляхом насадження контрреволюційних груп з духовенства і антирадянського елементу». «Його проповіді насичені контрреволюційним націоналізмом» і «становлять програму нещадної боротьби з Радянською владою» [5, арк. 2-2 зв., 21-22]. Однак, попри зусилля слідчих, навіть свідки не завжди своїми свідченнями підтримували заплановану фабулу справи. Так, на запитання слідчого до свідка «Х» — колишнього священника-тихонівця, чи не намагався Сергєєв завербувати його в «церковно-націоналістичну автокефальну громаду», той відповів: «Ні, таких пропозицій Сергєєв мені не робив, хоча й був зі мною більш відвертим» [5, арк. 3].

Серед архівно-слідчих справ, заведених слідчими Полтавського губвідділу ДПУ, зустрічаємо й такі, що фабрикувалися не лише за конфесійною, але й за родинною ознакою. Мова йде про трьох братів Слухаєвських — Володимира, Миколу і Бориса, уродженців села Остап'є. Сини священника шлях до УАПЦ обирали свідомо. Старший Володимир отримав духовну освіту, однак довелося в 1917-1918 рр. скуштувати окопів Першої світової війни у складі 39-ї бригади в чині прапорщика. Спроба отримати вищу освіту в Кам'янець-Подільському університеті, де він познайомився з професорами І.Огієнком, В.Відновим, скінчилася невдачею, і в 1919 році він повернувся в рідне село. З 1920 року перебував на службі в радянських установах та на військовій службі, а з 1922 по 1923

рік навчався у Харківському інституті народного господарства. 1923 року автокефальна парафіяльна рада села Остап'є рекомендувала Володимира на висвячення в сан священника. Тоді й відбулося його знайомство з митрополитом В.Липківським і єпископом Й.Оксіюком [7, 6-6 зв.]. Молодші брати, теж маючи духовну освіту, на початку 20-х років учителювали, однак Микола Петрович, за його власним висловом, був «скорочений як син попа» [6, арк.5], а Борис Петрович висловився обережніше: «...залишив учительство через поганий матеріальний стан і як людина релігійна не міг учителювати» [3, арк. 6]. Слідство не могло визнати існування в радянській Україні фактів заборони на професійну діяльність за соціально-класовою ознакою, тому й подавало у звинувачувальному висновку щодо М.Слухаєвського це як добровільну відмову: «...в 1924 році кинув учителювати і взяв найактивнішу участь в роботі УАПЦ» [6, арк. 11].

Не викликає сумніву, що конфесійні пріоритети у родині Слухаєвських стали результатом свідомого вибору. Як зазначав на допиті Борис Петрович: «До автокефальної церкви я прийшов тому, що я сам українець, і до якої я почував прихильність. Українська церква була, на мою думку, організована для того, аби український люд мав змогу молитися на рідній мові» [3, арк. 6].

Заарештованим священникам висувається ціла низка апробованих звинувачень у «контрреволюційній діяльності автокефалії». Передусім для «доведення» незаперечного зв'язку з центром СБУ ретельно фіксуються зустрічі і контакти з фігурантами справи. Як заарештовані, так і допитані свідки вказують, що Полтаву відвідували в 1925 році митрополит В.Липківський і член ВПЦР В.Чехівський з нагоди 150-річчя спорудження Воскресенського храму. Влаштований в честь їхнього приїзду обід на квартирі Ю.Жевченка трактується як політичне зібрання. Другим напрямом звинувачень стала акція збирання коштів для допомоги родині єпископа Яреценка, котрий перебував на засланні. Отець Володимир запевняв, що це була разова акція, однак у звинувачувальному висновку йдеться про «організацію систематичного збирання коштів для арештованих або висланих адміністративно попів».

«Шовіністично-петлюрівськими» названі й такі заходи, організовані при сприянні чи за участю братів Слухаєвських, як діяльність сестринства у Полтаві, влаштування щорічних поминальних панахид пам'яті Т.Шевченка, І.Котляревського, Г.Сковороди, композитора К.Стецька, репертуар хору Троїцької церкви у Диканьці, де служив Борис Петрович, зокрема виконання пісень «Заповіт», «Ще не вмерла Україна», «Хав козак за Дунай», «Садок вишневий коло хати» тощо. Йому ж робився закид щодо дружби з «неблагонадійним попом Ф.Герашенком,

який був злісним неплательником податків» і засуджувався до трьох місяців примусових робіт «за відмову від самообкладання».

Досить непереконливим доказом виступають долучені до справи Миколи Слухаєвського конфісковані при обшукуві 16 жовтня 7 листів і записок особистого характеру. Одна з них — це детально описана технологія виготовлення самогону з трьох видів сировини. Схоже, що найбільший інтерес слідства викликав лист, адресований дружині заарештованого, ймовірно, від одного з братів чи батька, оскільки майже весь текст підкреслений олівцем слідчого. Цілком можливо, що його слова трактувалися як «езопова мова», зокрема наступні (орфографія збережена — Л.Б.): «Упорядкуйте на зimu своє уютне гніздечко, то якось воно ще буде, а там далі і в наше віконце загляне сонце. ...Будьте самі бадьорі духом... і Колі частіше довгими зимовими вечорами співай романс «Ободришь» [6, пакет особистих документів].

У звинувачувальних висновках щодо всіх заарештованих братів Слухаєвських є ідентичні кліше: «Будучи священником, проводив серед віруючих шовіністично-петлюрівську агітацію, збуджуючи їх проти радвладі і націлюючи на необхідність боротьби за самостійну Україну». Невипадково у матеріалах справи Володимира Слухаєвського з'являється витяг з протоколу допиту колишнього адвоката, одного з організаторів релігійної громади УАПЦ у Полтаві Костя Івановича Товкача. Останній проходив у справі СБУ і перебував під слідством у Києві [15]. Йому відводилася керівна роль: «Керівником організації СБУ в Полтаві був Товкач, в минулому особисто зв'язаний з керівниками СБУ — Єфремовим і Андрієвським» [1, арк. 11]. На думку слідчих, його свідчення від 29 жовтня 1929 року, коли політичний вирок СБУ вже було складено, мали незаперечно констатувати наявність розгалуженої мережі автокефальних діячів у Полтаві та бодай непрямо вказати на причетність до неї родини Слухаєвських. К.І.Товкач нібито з міркувань конспірації «ніколи ні прилюдно, ні в розмовах з окремими особами не розшифровував одверто політичних завдань автокефальної церкви. Щоб роботу політичну проводити в належному напрямку, для цього підбиралися такі кандидати на священників, що самі добре розуміли завдання церкви і їх не було потреби натакувати. ...автокефальна церква самою своєю природою повинна була виконувати національну роботу і без директив СБУ» [7, арк. 20]. А далі він називає серед «активістів автокефалії Полтавського округу» братів Слухаєвських, Сутулінського, Гжицького, Кирсунського, Бімкіна, братів Погод, І.Тарана. Останній перебував під пильним наглядом окривдділу ДПУ і проходив по оперативній розробці «Плановики». Таким чином

слідство визначило коло фігурантів як з названих, так і інших осіб, котрі належали до священнослужителів або релігійного активу УАПЦ на Полтавщині. Їх притягнення до кримінальної відповідальності наприкінці 1920-х років було політичною розправою за позионування у питанні створення національної церкви.

Однак на цьому драматична спопея братів Слухаєвських не закінчується. У вересні 1937 році Володимира і Миколу знову заарештували. На той час вони вже не були «служителями релігійного культу» — Володимир працював бухгалтером Полтавської майстерні «Вагоремонт», а Микола — референтом на фабриці імені Кутузова. Протоколи допитів свідків рясніють компрометуючими фактами, а один з них узяв на себе сміливість, можливо, не без «допомоги» слідчого, заявити: «Висилка, по-моєму, їм була недостатнім уроком, так як останнім часом поводять себе контрреволюційно і не втрачають зв'язків з антирадянськими елементами» [10, арк. 18]. За вироком судової трійки УНКВС у Полтавській області від 17-19 листопада 1937 року Володимир і Микола Слухаєвські були розстріляні.

Вакханалія терору призводить до позбавленої логіки електики у фабрикуванні кримінальних справ. Так, у справі «контрреволюційної фашистської організації церковників» на чолі з єпископом М.Русиновим з центром у Москві 1938 року фігурують автокефалісти Борис Слухаєвський, якого чомусь виокремили із справи його братів, та Федір Геращенко, колишній священник з Диканьки. Вони ніколи не були знайомі з єпископом Русиновим, однак саме він нібито завербував обох в організацію [11, арк. 110-125, 129-132]. Технологія фабрикування цієї справи повністю розкрита матеріалами її перевірки у 1959 році за заявами родичів 37-ми розстріляних священників. Зазначалося, що «ніяких доказів про існування контрреволюційної організації у справах по їх звинуваченню немає» [12, арк. 328-335].

Отже, УАПЦ була визнана радянською владою серйозним політичним противником і ототожнювалася з «петлюрівщиною». Влада не вдавалася до тлумачення цього поняття, однак його складові неважко визначити із змісту кримінально-слідчих справ. Репресії проти діячів УАПЦ отримали ідеологічне обґрунтування, а їх виконавцем стали органи ДПУ. У ході підготовки та реалізації справи СВУ мав завершитися розгром Автокефальної церкви. Однак на Полтавщині, як і в масштабах України, злочинні репресивні процеси проти віцїлілх представників автокефального руху знайшли продовження у 1930-х роках.

Джерела та література:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі — архів УСБУ). — Спр. 354.
2. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 4366 — С.
3. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 4697 — С.
4. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 9730 — С.
5. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 13258 — С.
6. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 14153 — С.
7. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 14611 — С.
8. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 14775 — С.
9. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 15777 — С.
10. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 16188 — С.
11. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 16769 — С. У 3-х томах. Т. 1.
12. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 16769 — С. У 3-х томах. Т. 3.
13. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. П-1, оп. 1, спр. 492.
14. ДАВО. — Ф. П-30. — оп. 1. — спр. 215.
15. Державний архів Служби безпеки України. — Спр. 67098 — ФП. У 237 томах. Т. 222.
16. Зінченко А. «Це влада не від Бога, а від дракона» // Вітчизна. — 1991. — №4. — С. 157-163.
17. Ливанов В. Антирелігійозна пропаганда на Україні // Антирелігійник. — 1926. — №5. — С. 38-46.
18. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919-1991). — Полтава: АСМІ, 2005. — 206 с.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2.
20. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1696.
21. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006.
22. Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — С. 130-141.

ЛИСТ ДО ГОЛОВИ ВУЦВК

(з фондів Полтавського краєзнавчого музею)

НА тлі підвищеного інтересу до національної історії надзвичайної важливості набуває виявлення, уважне вивчення та публікація документів. Зокрема, у дні 75-х роковин Великого Голоду значну цікавість становлять документи, що розповідають про економічні та суспільні процеси, котрі відбувалися в українському селі у 1920-1930-х роках.

Під час побудови експозиції «Полтавщина на історичних паралелях: 1917-1941 роки» нашу особливу увагу викликав один з документів цього періоду. Він потрапив до фондової колекції Полтавського краєзнавчого музею з Державного архіву Полтавської області 20 червня 1984 року під час збору матеріалів, присвячених атеїстичному руху, для доповнення розділу експозиції «Полтавщина у 1918-1930 роках» і має назву «Лист до голови ВУЦВК тов. Г.І. Петровського від громадян Жоржівської сільської Ради Полтавської округи». У листі міститься вимога прискорити прийняття рішення про закриття місцевої сільської церкви і перетворення її на Селянський Будинок².

Зацікавленість виникла через те, що авторами листа згадується священник цієї церкви «племінник Петлюри прізвище Скрипник»³. Мова йде про Скрипника Сильвестра Івановича (1906-1937), другого сина сестри С.В. Петлюри Маріанни та Івана Скрипника⁴. Він народився у Полтаві, закінчив Полтавську семінарію, після 1917 року став священником УАПЦ, у 1927 році був направлений до с. Жоржівки Шишацького району Полтавського округу, де служив до 1930 року. Згодом — настоятель церкви у с. Малій Перещепині, заарештовувався за антирадянську діяльність, був тилополченцем у м. Владивостоці. У 1936-1937 роках працював приймальником пряжі на Полтавській прядильній фабриці. 6 серпня 1937 року заарештований за звинуваченням у керівництві революційною повстанською організацією церковників на периферії Полтавської області, засуджений Особливою Трійкою УНКВС по

першій категорії⁵, 19 листопада — розстріляний. Реабілітований 11 травня 1989 року⁶.

Хоча лист недатований, згідно з даними біографії С.І.Скрипника, його можна віднести до періоду перебування останнього на місцевій кафедрі, тобто 1927-1929 років. У листі Жоржівська сільська рада названа як така, що належить до Шишацького району, тоді як до 18 квітня 1929 року вона перебувала у Баласнівському районі⁷. Крім того, згадується червнева хлібозаготівля і перспектива перебудови церкви на зиму, отже, листа можна датувати липнем-листопадом 1929 року.

Лист написаний на подвійному аркуші розлінованого паперу, вірогідно, взятого з розвороту учнівського зошита, чорним чорнилом. Підписаний головою сільської ради, головою місцевої войовничої спілки «Безвірник» і уповноваженим з хлібозаготівлі, головою Полтавської округової ради спілки «Безвірник», почерком якого і написано текст листа. Особливості тексту збережено.

Лист до голови ВУЦВКу⁸ тов. Г.І. Петровського⁹ від громадян Жоржівської сільської Ради Полтавської округи.

До Голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Григорія Івановича Петровського.

Ми громадяне Жоржівської с/р Шишацького району Полтавської округи¹⁰, бачучи контрреволюційну шкідливу роботу духівництва, що позначилася особливо в останню Червневу хлібозаготівлю через свою Войовничу організацію безвірників¹¹ схвалили закрити, всією громадою в кількості 1500 осіб¹², церкву¹³, перебудувавши її на Селянський Будинок. Для цієї мети провели самооподаткування в розмірі 50% від с-г податку. Але не дивлячись на одностайну думку всіх виборців й до цього часу В.У.Ц.В.К. не виніс постанови про закриття церкви, а піп племінник Петлюри прізвище Скрипник переводє свою контрреволюційну роботу що до зриву мироприємств Рад Влади хлібозаготівка й [...] же ...

III Частина Войовничої Організації Безвірників зразу в розчаруванні, що не закриває ВУЦВК церкви, а піп агітує: «Ну що закрили? — Ваша робота безкорисна». А тому ми Войовничі Організація Безвірників та громадяне в кількості 1500 осіб прохаєм Вас Григорій Іванович допомогти нам в вирішенні питання про закриття церкви.

IV Громадяне так обурені за шкідливу роботу пона племінника Петлюри, що ні один громадянин не пускає на квартиру і він пристроївся в поламарні в церкві.

Приговор всієї церк[о]вної громади і всієї С-Р¹⁴, який підтриманий Постановою О.В.К¹⁵ знаходиться у В.У.Ц.В.К.

В нашій селі нема культурного очага, а тому прискорення закриття церкви, прискорює відкриття на зиму Сель-Буду, з влаштуванням кіно, яким ОВК відмітить наше село по виконанню останньої хлібозаготовки.

Прохаєм повідомити яко мога скоріше про наслідки¹⁶.

За дорученням підписали:

Голова Сельради (підпис нерозбірливо)

Голова Войовничої спілки Безвірник А.Верещака.

Працюючий зараз по хлібозаготівлі в цій с/р підтримую клопотання про прискорення справи. Від імені Округової Ради Войовничої спілки Безвірник

Голова Полтавської Округової
Ради Безвірник Процаєнко [?]

1. Акт вступу експонатів основного фонду ПКМ № 9499 від 20 червня 1984 року.

2. Інвентарна книга ПКМ «КБ — 13», 1984-1989 рр. — С. 73-74.

3. Лист до голови ВУЦВК тов. Г.І. Петровського від громадян Жоржівської сільської Ради Полтавської округи. — Ф ПКМ. — Д 8071, ПКМ 57652.

4. Петлюра В. Родина Петлюр. //Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. /Упорядкування і передмова В. Михальчука. — К.: Рада, 1996. — С. 311.

5. Лошицький О., Коротенко В. «... Некоторые политические мелочи, характерные для Полтавы» (Документи Державного архіву СБУ про родину Петлюр). //Полтавська Петлюріана. Матеріали 4 Петлюрівських читань. — Вип. 3. — Полтава, 1999. — С. 153.

6. Мокляк В. Матеріали до родоводу Петлюр. //Полтавська Петлюріана. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. — Вип. 4. — Полтава, 2001. — С. 29.

7. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. — Полтава-Кременчук, 2002. — С. 80.

8. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) — найвищий законодавчий, розпорядчий, виконавчий і контролюючий

орган державної влади в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у 1917-1938 роках у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад, які його обирали.

9. Петровський Григорій Іванович (1878 - 1958) — радянський державний і партійний діяч, з березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК.

10. Округ (округа) — адміністративно-територіальна одиниця, складова триступеневої системи управління, що діяла в УСРР у 1923-1930 роках.

11. Союз войовничих безвірників — масова добровільна організація, вияв антирелігійного руху, існувала у 1925-1947 роках.

12. У 1926 році по Жоржівській сільській раді налічувалося 3466 мешканців. [Полтавщина: Енцикл. довід. (За ред. А.В. Кудрицького). — К.: УЕ, 1992. — С. 273].

13. Вірогідно, мова йде про дерев'яну Троїцьку церкву, збудовану 1896 року. [Там само].

14. С-Р, с/р (аббревіатура) — сільська рада.

15. ОВК (аббревіатура) — окружний виконавчий комітет.

16. Підкреслено в оригінальному тексті.

ДМИТРО ШУЛЬГА ТА СПОЖИВЧІ ТОВАРИСТВА ПОЛТАВЩИНИ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.

ІСТОРИК і дослідник українського кооперативного руху Ілля Витанович відносить Дмитра Івановича Шульгу до найактивніших діячів споживчої кооперації Полтавщини. На жаль, про життя цього скромного, талановитого й працелюбного кооператора-практика збереглося дуже мало інформації. Народився 1880 р. у Полтаві. Є припущення й про те, що він був родом із Попівки на Миргородщині. Після закінчення Полтавського міського училища Дмитро Шульга працював учителем Шахворостівського початкового народного училища Миргородського повіту. Сільські вчителі нерідко були серед засновників перших споживчих товариств. До когорти таких громадсько-кооперативних діячів належав і Дмитро Іванович. Він був і серед ініціаторів створення Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ), потім першим головою її правління.

З розгортанням господарської діяльності споживчі товариства Полтавщини все більше відчували потребу в установі, котра могла б об'єднувати їхні зусилля для співпраці, відстоювати їхні права, налагоджувати постачання товарів, здійснювати підготовку фахівців. На Полтавщині, як повідомлялося в журналі «Хуторянин» за 1915 р. (№26), існувало близько 400 споживчих товариств. Кількість цих товариств у губернії не піддається точному обліку: «як гриби ростуть і так же швидко лопаються. Невтомне устремління населення до об'єднання, ніким не кероване, природно зустрічало на своєму шляху непередбачені перешкоди». Недосвідченість у веденні справ та залежність маленьких споживчих товариств від оптовиків м. Полтави негативно впливали на їх діяльність. На ці обставини і звернув увагу інспектор кооперації Полтавського губернського земства Борис Мартос. На його пропозицію був задуманий план організації закупівельного товариства, котре

мало обслуговувати усі споживчі товариства. Утворенню такого об'єднання сприяла діяльність кооперативного відділу Полтавського сільськогосподарського товариства, який провів кілька нарад з представниками споживчих товариств краю щодо заснування Спілки кооперативів. Перша з них відбувалася у Полтаві 26 квітня 1914 р. На другій нараді 8 червня 1914 р. ухвалили статут Спілки.

«База для організації Полтавської Спілки, — писав з нагоди її 10-річчя М. Токаревський, — була дуже слабкою. В Полтавському повіті було 15 товариств, які разом з товариствами Хорольського, Зіньківського та Костянтиноградського повіту, що тяжіли до Полтави, мали творити базу для Спілки. Це дрібненькі товариства з мізерними пайовими капіталами й оборотами від 5 до 10 тисяч на рік, з широкою практикою відпуску товарів у борг... в яких зле поставлено рахівництво і відсутня будь-яка кооперативно-просвітня робота».

Враховуючи, що статут Спілки споживчих товариств треба було реєструвати в Міністерстві внутрішніх справ, і те, що уряд був противником утворення різних спілок, у т.ч. кооперативних, ініціатори заснування споживспілки не стали ризикувати і вирішили спочатку створити об'єднання під назвою «Товариство гуртових закупок» (ТГЗ). Статут такого товариства можна було зареєструвати в Полтаві. Щоб приховати його спілкову форму, до товариства увійшли, крім споживчих кооперативів, декілька фізичних осіб. Статут Товариства гуртових закупок спільно з іншими ініціаторами підписав і народний учитель Дмитро Шульга. Статут було надіслано до губернатора на реєстрацію, і 21 грудня 1914 р. його зареєстрували.

Вірогідно, полтавці запозичили досвід створення подібного товариства у Харкові. Зважаючи на те, що заснувати Спілку споживчих товариств і затвердити статут у міністерстві було безнадійною справою, харківські кооператори організували товариство за нотаріальним договором під назвою «Товарищество Потребительных обществ Юга России» (скорочено ПОЮР). Договір цього об'єднання «на вірі» було укладено 20 лютого 1912 р.

Установчі збори Полтавського товариства гуртових закупок відбулися 13 березня 1915 р. У зборах брали участь його засновники Б. Мартос, М. Токаревський (інструктор-кооператор), інші діячі та представники 23 споживчих товариств. Учасники цих зборів обрали кооператора Д. Шульгу секретарем президії. Головував на зборах Ю. Соколовський — активний учасник кооперативного руху, губернський земський агроном. Інспектор кооперації Б. Мартос ознайомив присутніх з історією виникнення Товариства і його завданнями та висунув пропозиції

щодо видів торговельних операцій створюваного товариства. Д. Шульга запропонував зборам проект постанови про комісійну діяльність Товариства. Можна вимагати, йшлося у постанові, щоб кооперативи об'єднували свої закупки товарів через спілку (так уже тоді називали Товариство гуртових закупок), коли спілка надає умови не гірші, ніж приватні фірми. Якщо умови приватних фірм будуть вигіднішими, ніж спілкові, кооперативи зобов'язані про це повідомляти Спілці. Збори ухвалили проект постанови Д. Шульги та прийняли його пропозицію про звернення до всіх кооперативів Полтавської губернії із закликом вступати членами до створеного Товариства. Він також звернувся з проханням до Б. Мартоса скликати нараду інструкторів кооперативу для ознайомлення з утворенням Товариством і його завданнями. Д. Шульга теж порушив тоді питання про взаємовідносини з Московською спілкою споживчих товариств. Адже окремі споживчі товариства Полтавщини у ті роки, шукаючи додаткових товарних ресурсів, інструкторської допомоги та правового захисту, вступали в члени Московської спілки.

На установчих зборах Товариства гуртових закупок було обрано його правління з п'яти осіб, до числа яких входив член-розпорядник Д. Шульга з винагородою 900 крб. за рік. (75 крб. щомісяця). Інші члени правління (С. Савченко, Д. Баглій, Ф. Мороз і А. Кас'яненко) мали право отримувати тільки одноразові виплати за кожне засідання. До складу спостережної ради Товариства було обрано Б. Мартоса, Ю. Соколовського та інших діячів.

Як єдиний платний співробітник Товариства, Д. Шульга виконував обов'язки бухгалтера, касира, кореспондента і т.д. «...Засідання правління відбувалися часто й обережний Дмитро Іванович виносив мало не всі питання на розрішення Правління. І це було цілком правильно, бо, не маючи досвіду в новій роботі, доводилося помацки шукати стежок, а всяка помилка могла відразу ж зле відбитися на товариствах, які покладали на об'єднання великі надії». І тільки обіжники (циркуляри) до споживчих товариств писалися й друкувалися на гектографі в кооперативному відділі інструктором.

Товариство гуртових закупок розпочало роботу 28 травня 1915 р. (до нього входило тоді 23 члени). Маючи мізерний пайовий капітал, Товариство не могло розвивати власні торговельні складські операції. Центр ваги мав бути перенесеним на комісійні операції. Треба було розпорозити між різними оптовиками закупку товарів споживчими товариствами скупити на обмеженій кількості постачальників товарів. За пропозицією Д. Шульги було ухвалено наступний план:

1. Товариство гуртових закупок веде переговори й укладає угоди з тими оптовиками, які будуть відпускати споживчим товариствам товар і дадуть найвигідніші умови.

2. Споживчі товариства здійснюють закупівлю на підставі нарядів члена-розпорядника в оптовиків, з якими укладено угоди.

3. Після відбору товарів й по одержанні рахунку товариство оплачує суму рахунку не оптовику, а товариству гуртових закупок.

4. Споживче товариство одержує від оптовика крам лише на підставі рахунку, на якому стоїть підпис члена-розпорядника про одержання грошей, і з запискою Д. Шульги: «Такому-то товариству крам по в/рахунку за № і по н/ ордеру № видати».

Одержані від споживчих товариств суми за домовленістю правління з оптовиками мали вноситися оптовикам того ж дня або не пізніше ранку наступного дня. Конкуруючи між собою, оптовики не тільки пішли на ці умови, але й дали несподівано великі знижки на товари.

Кількість товариств, що виявляли бажання вступити членами до Товариства гуртових закупок, чимраз більшала, пише у спогадах про перші місяці діяльності цього об'єднання кооперативний діяч М. Токаревський. «Ми буквально ловили на базарах та по оптовиках представників кооперативних товариств, що не були у нас членами, затягували до себе в контору і агітували. Часто, проважаючи недосвідченого закупщика до оптовика, Дмитро Іванович являвся в контору з «трофеями» — він приводив представників нових кооперативів, що ще нічого не чули про Товариство. Через таких закупщиків передавалися правлінням кооперативів листи й пропозиції щодо вступу в число членів нашого Товариства гуртових закупок».

Обороти Товариства щомісяця зростали. Довелося в тому ж будинку заорендувати поруч помешкання пивної-чайної. З 20 тис. обороту за перший місяць через півроку місячний оборот був понад 200 тисяч. Безперечно, велика заслуга у таких досягненнях належала Д. Шульзі.

Об'єднані в Товариство споживчі кооперативи поліпшили свої справи. Проте Товариство, згідно зі статутом, не могло виконувати, крім торговельної, якусь іншу роботу, зокрема організаційно-інструкторську. Тому здійснювалася підготовка до створення Спілки споживчих товариств. В основу її статуту було покладено статuti Варшавської спілки споживчих товариств (статут затверджено в 1911 р.) та Пермської спілки споживчих товариств (1912). У липні 1915 р. статут Спілки споживчих товариств Полтавщини надіслали на реєстрацію до

Міністерства внутрішніх справ. Зареєстрували його восени 1915 р. Установчі збори Спілки відбулися 13-14 лютого 1916 р. Тоді ж (14 лютого 1916 р.) проведено й ліквідаційні збори Полтавського товариства гуртових закупок. Відбувалися збори в будинку губернського земства. У зборах, крім членів ТГЗ, брали участь представники споживчих товариств, що приїхали з постановами своїх організацій про вступ до Спілки. Ліквідаційні збори тривали не більше години. Голова, оголосивши їх закритими, одразу ж відкрив установчі збори Спілки, в яких ліквідатори брали участь вже як її члени.

Учасники зборів прийняли таку постанову: «Маючи на увазі: 1) що в м. Полтаві відкрила свою діяльність Полтавська спілка споживчих товариств, яка має таку ж мету й завдання, як і Полтавське Споживче Товариство гуртових закупок; 2) що статут нової Спілки, затверджений начальником головного управління по справам місцевого господарства 5-го жовтня 1915 р., має більші переваги в справі розвитку операцій та дає їй можливість проведення ревізій товариств; 3) що в склад нової Спілки входять ті ж установи, що є членами Полтавського товариства споживачів, і, таким чином, даліше існування Полтавського закупочного товариства зайве, а вся діяльність його повинна, природно, перейти до нової Спілки. — збори ухвалили: не ліквідуючи Товариство, згідно п. 63 статуту, діяльність Товариства припинити з 28 лютого 1916 р., задовольнивши всіх його кредиторів; все майно й всі справи Товариства передати Спілці з такою умовою, щоб паї та вступна плата членів Полтавського товариства споживачів були зачислені в рахунок пайових внесків, що будуть належати Спілці, при чому різниця між переданим капіталом і фактично належною сумою паїв Спілці має бути довнесена безпосередньо споживчими товариствами».

До порядку денного установчих зборів Полтавської спілки споживчих товариств було включено 12 питань, зокрема: прийом членів у Спілку; ознайомлення зі статутом Спілки та її завданнями; визначення розміру й терміну щорічних внесків; про кредитування споживчих товариств; кошторис; прийом справ від Полтавського товариства гуртових закупок; вибори членів правління і спостережної ради та ін. На зборах було розглянуто питання про відкриття філіалів (відділень) Спілки в повітових містах Полтавщини для зручнішого обслуговування споживчих товариств, а також про організацію власних виробництв, про налагодження культурно-просвітньої роботи Спілки. Для тісніших зв'язків між Спілкою і споживчими товариствами, проведення ревізій останніх збори ухвалили негайно прийняти на роботу інструктора з кооперації. Збори

обрали спостережну раду (12 членів і три кандидати) та правління Спілки. До складу правління увійшли Д.І.Шульга, М.Д.Токаревський, К.В.Михайлів.

28 лютого 1916 р. відбулися об'єднані збори Правління Товариства гуртових закупок і Полтавської спілки споживчих товариств. Збори зафіксували передачу Товариством Спілці споживчих товариств майна на суму 450 крб. 43 коп., готівки каси на 6334 крб. 04 коп. та товарів на 30216 крб. 37 коп. (валюта того часу). Від Товариства до Спілки перейшло 39 споживчих товариств.

Статутом Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ) передбачалося, що вона об'єднує споживчі товариства в межах Полтавської губернії та сприяє вдосконаленню їх діяльності, доставляє їм товари, надає поради та юридичну допомогу, влаштовує лекції та курси, засновує власні склади та заклади для виготовлення, зберігання, закупівель і продажу товарів. Спілка мала право утримувати власні агентства та контори на території країни для закупівель потрібних для споживчих товариств товарів. Таким чином, Спілка мала можливість більш широко розгорнути торговельну роботу, ніж Товариство оптових закупок. Крім того, вона взяла на себе вирішення організаційних питань споживчої кооперації, налагодження культурно-просвітньої діяльності.

Член-розпорядник предтечі Спілки — Товариства гуртових закупок — Д.Шульга ознайомив учасників зборів з проектом плану діяльності Спілки, що складався з двох частин: торговельної та культурно-просвітньої.

Доповідач, керуючись досвідом діяльності Товариства гуртових закупок, зазначив, що торговельна діяльність Спілки повинна у свою чергу бути розділена на комісійну, власне торговельну і складську. Комісійна торгівля, стверджував він, здійснюється як посередницька діяльність між споживчими товариствами і оптовиками (на місцевому ринку безпосередньо з виробниками). Власне торговельна діяльність зводиться до постачання споживчих товариств товарами, а складські операції — до зберігання товарів на складі Спілки.

До культурно-просвітніх функцій Спілки він відносив вказівки щодо утворення та функціонування споживчих кооперативів, юридичні поради, лекції, організацію кооперативних курсів і шкіл, видавництво книг, брошур та інше. Все це, наголошував доповідач, уже здійснюється Товариством гуртових закупок. Тому новоутвореній Спілці залишається перебрати від Товариства усі справи і продовжити їх виконання. Звичайно, є підстави поліпшити роботу завдяки більш досконалому статуту Спілки, наголошував Д.Шульга.

Дмитро Шульга був одним із творців Полтавської спілки споживчих товариств, першим головою її правління, організатором її діяльності у досить непростий історичний період — з 1916 р. до середини 1920 р. Передусім завдяки його розсудливості та наполегливій праці відбувалося безперервне зростання членської бази Спілки — усе більше споживчих товариств на добровільних засадах приєднувалося до неї; вдосконалювалася організаційна побудова Спілки; Спілка постійно збільшувала обсяги товарообігу та розвивала власне виробництво товарів; надавала допомогу споживчим товариствам у налагодженні їх діяльності; здійснювала будівництво торговельних і виробничих приміщень; приділяла велику увагу культурно-просвітній діяльності. Є всі підстави вважати, що Д.Шульга та інші лідери Спілки вдало впроваджували накопичений наприкінці XIX — на початку XX ст. досвід діяльності передових спілок споживчої кооперації європейських країн.

«Полтавська спілка, маючи добру закваску, — писав М.Токаревський, — зростала на дріжджах військової обстановки, в умовах руїни внутрішнього ринку, нечуваної до того спекуляції і в умовах мілітаризації промисловості та частково переведеної державної монополії на предмети широкого вжитку. Але Полтавська спілка не досягла б тих колосальних успіхів, коли б вона не була такою послідовно твердою в основних засадах своєї роботи. Як би ви не розглядали історію розвитку якої галузі роботи Полтавської спілки, ви не знайдете в ній мінливості, хитань, а натомість спіткаєте скрізь одну тверду думку — «Спілка для товариств», одну політику — «Зміцнення товариств як осередків організованого споживача». Полтавська спілка ніколи не мала «імперіалістичних» тенденцій поширювати свій район діяльності, натомість прагнула до повного обслуговування потреб товариств та повітових союзів Полтавщини — своїх членів. Внаслідок того Полтавська спілка вже в 1918 р. давала своїм членам краму понад 70% їхнього обороту, причому деякі товариства та союзи (напр. Кобеляцький) мали краму з Полтавської спілки на всі 100%. Такого успіху по наших відомостях не досягав жодний кооперативний союз протягом усієї історії кооперації, а крім того Полтавська спілка в 1918 р., маючи таку обмежену територію, як Полтавщина, зробила оборот більший ніж ПОЮР та Дніпросоюз».

Важливим показником потужності кооперативної системи і Спілки кооперативних товариств зокрема є її членська база, кількість об'єднаних пайовиків. За роки перебування Д.Шульги на посаді голови правління Полтавської спілки споживчих

товариств кількість споживчих товариств — членів Спілки зросла з 39 до 1164. У 1916 р. пайовиків споживчих товариств, що були членами ПССТ, числилося лише 3861. Наприкінці 1919 року їх було вже 325,9 тисячі. У середньому кількість пайовиків на одне споживче товариство збільшилася за ці роки від 99 до 280. Якщо брати до уваги, що один член споживчого товариства представляв сім'ю з п'яти осіб, то кількість кооперованої людності в губернії сягала 1,6 млн. чоловік, що становило половину всього населення Полтавщини. Ці дані свідчать про великі темпи зростання членської бази споживчої кооперації губернії та визначну роль ПССТ у кооперативному русі.

На початку 1919 року Полтавська центральна спілка споживчих товариств та її відділи об'єднували близько половини існуючих в губернії споживчих товариств. Решту — інші спілки. Восени 1919 р. у восьми повітах Полтавщини існували самостійні спілки кооперативів, які входили до Полтавської спілки, в чотирьох повітах існували відділи Центральної (Полтавської) спілки і в одному (Хорольському) — відділ Кременчуцької спілки споживчих товариств.

Слід зазначити, що деякі кооперативні товариства одночасно входили до складу двох і навіть трьох спілок. Серед членів ПССТ нараховувалося 200 споживчих товариств, що належали і до місцевих спілок. До спілок споживчих товариств Полтавщини в 1919 р. входили кооперативи й з-за меж губернії (на 1.01.1920 р. таких кооперативів налічувалося 67). Серед споживчих товариств — членів Полтавської спілки були сільські кооперативи, міські, містечкові, споживчі товариства службовців заводів, залізниць, різних установ.

Таблиця 1.

Дані про кількість членів Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ) та її структурні підрозділи на початок 1916—1920 рр.*)

Рік	Кооперативні товариства — членів ПССТ	Спілки кооперативів — членів ПССТ	Відділення ПССТ і кооперативи	Агент ПССТ	Кількість пайовиків — членів споживчих товариств, що входили до складу ПССТ та її відділень
1916	39	—	—	—	3861
1917	155	1	—	—	28365
1918	748	3	3	—	153340
1919	1043	6	4	2	275352
1920	1164	9	4	5	325920

*Складена на підставі: Десять років існування Полтавської Райспілки (1915-1925) — Полтава, 1926.

У 1919 р. з метою погодження та координації діяльності спілок споживчої кооперації Полтавщини, щоб запобігти шкідливим поодиноким виступам на торговельних ринках, внести планомірність в роботу (торговельну, фінансову і неторговельну), розмежувати сферу діяльності між спілковими об'єднаннями, при Полтавській спілці споживчих товариств було утворено Особливу нараду. Це був орган, що функціонував постійно, і його засідання мали відбуватися не рідше, ніж раз на місяць. На першому засіданні (21 червня) було розглянуто доповіді про кооперативне будівництво на Полтавщині та про взаємовідносини спілкових об'єднань Полтавщини у справі торговельно-фінансовій.

В умовах постійного зростання ролі споживчої кооперації в економіці країни та збільшення обсягів діяльності спілок споживчих товариств створення Особливої наради як координаційного органу було доцільним. Проте невдовзі, з встановленням радянської влади, відбулася докорінна перебудова системи споживчої кооперації, ліквідовані повітові спілки, філії спілок. У липні 1920 р. Полтавська спілка споживчих товариств була реорганізована в Губернську спілку споживчих товариств — Губспілку. Координацію діяльності кооперативних організацій взяла на себе нова влада.

Діяльність Полтавської спілки споживчих товариств всебічно сприяла зміцненню споживчих товариств — членів спілки. Один з перших членів правління Спілки, згодом історик кооперативного руху П.Ф.Височанський у 1925 р. писав, що в жодній губернії спілкове будівництво не мало такого продуманого раціонального вигляду, як на Полтавщині. Це історичний факт, підкреслював він, який привертає увагу кожного дослідника кооперативного руху. І справді, незважаючи на відносно інтенсивне зростання кооперації на Полтавщині, тут було мало союзів. На 1.04.1919 р. на Полтавщині було 9 споживчих союзів, у той час як на Харківщині — 25, Херсонщині — 17, Поділлі — 24, Київщині — 16, Катеринославщині — 13. Ніби Полтавщина відстала. «Відстала в кількості, але значно випередила в якості. Полтавська Спілка найбільш приклала зусиль до раціоналізації союзного будівництва в губернії, до того, щоб запобігти його стихійності: тут уперше проведено принцип філіального союзного будівництва зі Спілкою на чолі».

Перші роки Полтавської спілки споживчих товариств припадають на важкий період в економічному житті країни. Імперіалістична війна призвела до занепаду промисловості і транспорту. Виникли значні труднощі в задоволенні попиту на товари та їх транспортуванні. Доводилося місяцями чекати, щоб закуплений у місцях виробництва товар можна було

завантажити у вагони. А відправлений на адресу Спілки товар нерідко доводилося розшукувати. Та все ж Спілка надавала велику допомогу споживчим товариствам в закупівлі товарів. За перший рік існування спілки (1916 р.) із її власних складів було відпущено товарів на 708,9 тис. крб. проти 225,5 тис. крб. обороту, зробленого Товариством оптових закупок. Загальний оптовий товарооборот Полтавського товариства оптових закупок у 1915 р. складав 272,9 тис. крб., а Полтавської спілки споживчих товариств в 1916 р. — 1 млн. крб., у 1917 р. — 2,4 млн. крб. У 1919 р. її загальний оптовий товарооборот перевищив 3 млн. крб. (валюта 1924 р.).

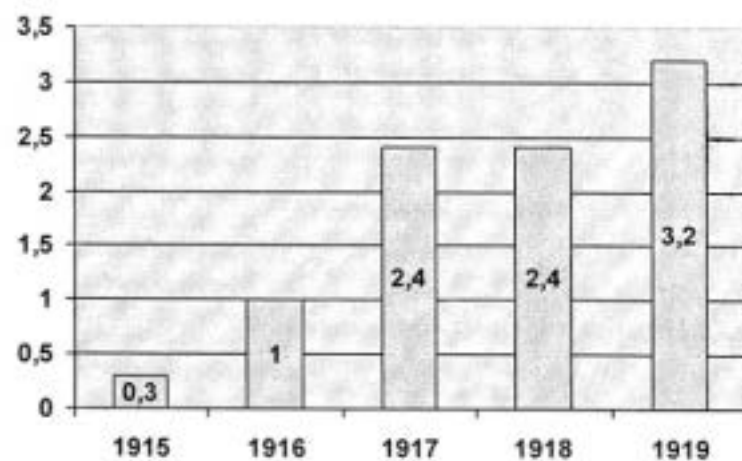

Рис. 1. Динаміка оптового товарообороту Полтавської спілки споживчих товариств за 1915-1919 рр. (млн. крб., валюта 1924 р.). Джерело: Десять років існування Полтавської Райспілки (1915-1925) — Полтава, 1926.

Збільшення обсягів товарообороту в 1917 р. викликало потребу в заснуванні філій. Спілці бракувало просторого приміщення у Полтаві. Тим більше, що її відвідували щодня представники майже 100 кооперативних товариств. Тому в липні-вересні 1917 р. було відкрито відділи Спілки в Золотоноші, Прилуках, Лубнах. Уже до кінця року вони разом зробили оборот майже на 500 тис. крб. У 1918 р. Спілка відкрила ще один відділ — у Лохвиці. З відкриттям філій поліпшувалося

товаропостачання споживчих товариств, зміцнювався інструкторський апарат на місцях.

Пайовий капітал ПССТ разом з відділами складав на 1 січня 1918 р. 380 тис. крб., в т.ч. в центральній Спільноті — 302,2 тис. крб. На 1.01.1919 р. пайовий капітал Спільноти досяг 751,4 тис. крб. а спільно з відділами — 1 млн. 35,8 тис. крб. Значне збільшення розміру пайового капіталу центральної Спільноти сталося завдяки прийнятій загальними зборами уповноважених 20 листопада 1917 р. постанові, згідно з якою кожне товариство мусило внести в пайовий капітал спільноти 30% своїх власних коштів. У складі пайового капіталу центральної Спільноти на 1.01.1918 р. із суми 302,2 тис. крб. числилося як борг членів Спільноти 209,4 тис. крб., або 2/3 пайового капіталу. «З метою боротьби з цим недопустимим звичаєм було ухвалено видавати мануфактуру тільки тим товариствам, які внесли повний пай». Про таке рішення правління ПССТ повідомлялося в «Полтавському кооператорі» №10-11 за 1919 р. Цей захід відіграв свою роль, і в складі пайового капіталу Спільноти станом на 1.01.1919 р. вже не було паяв, записаних боргом за товариствами.

Правління Полтавської спільноти, зокрема його голова Д.Шульга, багато уваги приділяли забезпеченню споживчих товариств товарами. Протягом 1917 р. Спільнота одержала товарів за тодішніми цінами на 50,1 млн. крб. Найбільша частина товарів була закуплена у приватних торговців, а саме на 30,7 млн. крб. Різні громадські установи продали Спільноті товарів на 14,6 млн. крб. (це товар установ, котрі вціліли після війни й при ліквідації розпродавали своє майно). З власних підприємств Спільноти протягом року надійшло товарів на 2,7 млн. крб. (це головним чином книжки, приблизно десята частина цієї суми припадала на цукерки, котрі вироблялися на кондитерській фабриці Спільноти). Від кооперативних центрів одержано товарів на 2,1 млн. крб. (з них від Дніпросоюзу — на 451,6 тис. крб., Українбанку — на 210,4 тис. крб., Центро союзу (Москва) — на 399,4 тис. крб., ПОЮРа — на суму понад 1,1 млн. крб.).

Представники Спільноти закуповували товари у багатьох містах країни. На Московському ринку в 1918 р. було закуплено понад 42% всіх товарів, на Полтавщині — близько 40%, по 5,5% на Харківському і Одесько-Кримському ринках. Спільнота купувала товари на Катеринославщині, Київщині, в Баку та інших містах; відкрила свої агентства для закупівлі товарів у Києві, Харкові, Ростові, Феодосії. Більшість товарів доводилося купувати у приватних торговців. Незначна частина товарів надходила від центральних кооперативних спілок (3%) та від власного виробництва (3,6%). На ринках Полтавщини Спільнота купувала сільськогосподарські продукти, тютюнові вироби, галантерею,

полотно, кустарні гребінці; на Київському (Київ, Гомель) — шкіряний крам і книжки; Катерино-славському — дахове залізо та інші залізні вироби; Петроградському — папір; Воронежському — соняшникову олію; Бакинському — нафтові продукти, садовину, мигдаль; у Новозибкові — сірники, лляні й дерев'яні вироби. Протягом першої половини 1918 р. Спільнота одержала від Губхарчкому близько 100 вагонів різного краму, переважно мануфактури з Росії.

Для зручшого обслуговування кооперативів Полтавська спілка споживчих товариств на своїх складах у 1918 р. утворила відділи: мануфактурний, галантерейний, шкіряно-взуттєвий, заліскоб'яний та бакалійний. У загальній сумі товарообороту Полтавської споживчої спілки найбільша частка припадала на бакалійні товари та мануфактуру.

З метою збільшення товарних ресурсів правління Полтавської спілки споживчих товариств та його голова Д.Шульга уже в перші роки існування Спільноти багато ваги надавали виробництву товарів на власних підприємствах. У 1916 р. було вироблено кондитерської продукції на 13,1 тис. крб.; у 1917 р. — на 44,1 тис. крб. Щодо споживчої кооперації, ішлося в журналі «Хуторянин» (1917 р. № 11), потрібно перш за все повідомити про перехід Полтавської спілки споживчих товариств до власного виробництва. Виникнувши трохи більше року тому, ця Спільнота тепер — досить потужна організація, яка робить великі обороти. У першу чергу при Спільноті організовано виробництво цукерок і є підстави сподіватися, що невдовзі з'являться нові гілки кооперативного виробництва.

Загальні збори уповноважених, що відбулися 21-22 вересня 1918 р., визнали найважливішим завданням споживчої кооперації утворення власних підприємств—фабрик, заводів та майстерень. Тільки завдяки цьому, вважали учасники зборів, кооперація перестане залежати від приватного капіталу та зможе поручитися за якість своїх товарів. Збори ухвалили утворити при Спільноті промисловий відділ, який мав виробити проекти низки власних підприємств. Першочерговим завданням відділу було перетворення кондитерського цеху Спільноти на фабрику, придбання шкіряного заводу, збільшення функціональних можливостей спілчанської друкарні. Збори вимагали від усіх товариств і спілок — членів ПССТ вносити у Фонд власних підприємств і Фонд нерухомого майна ПССТ по 5% з обороту, зробленого Товариством або Спільнотою.

У 1918 р. споживча спілка мала кузню, столярно-бондарню майстерню й того ж року придбала в Полтаві ділянку землі і розпочала спорудження нових торговельних та промислових підприємств. Вражає програма розвитку матеріально-технічної

бази Спілки. Передбачалось будівництво головного корпусу для ведення торговельних, банківських та інших операцій: спеціальної критої платформи на 20 вагонів і вимощеного камінням майданчика; заїжджого двору з готелем, друкарні, тютюнової фабрики, кондитерської фабрики, залізничної гілки, водотягу, силової станції для опалення й освітлення, каналізації, гаража для автомобілів та ін. Загальна сума видатків на виконання будівельної програми дорівнювала 12,5 млн. крб. (ціни 1918 р.). Спілка створила досить великий запас будівельних матеріалів (100 вагонів гранітного каменю, 25 вагонів цегли, близько 30 вагонів лісу, чимало ватна, фарби, крейди, цвяхів тощо).

Незважаючи на надзвичайно важкі умови (чого варту хоча б неодноразова зміна влади в губернії), вже в 1918-1920 рр. було виконано значний обсяг робіт зі створення «кооперативного містечка» і введено в дію чимало споруд (прокладено залізничну гілку, побудовано склад для товарів тощо). 1919 р. Спілка заснує майстерні для виготовлення шапок, взуття, столярних виробів; організовує виробництво з переробки фруктів і овочів. Усе це сприяло поповненню товарних ресурсів та зниженню цін на товари. Окрім цього, в 1919 році Спілка купила двоповерховий будинок на Сінному майдані, де розмістилася її контора й правління.

У березні 1920 р. Полтавська споживспілка утворила промисловий відділ з метою об'єднання власних підприємств та організації будівництва фабрично-заводських підприємств. Станом на 15 травня 1920 р. Губернська споживспілка мала 46 власних промислових підприємств, в тому числі механічно-ливарний і два шкіряних заводи: фабрики: махоркову, кави і чаю (дві); майстерні: ливарно-слюсарну, столярні (чотири), слюсарні (дві), гончарні (дві), керамічну, ткацьку, шорну, дитячих іграшок та ін.; підприємства для виробництва ковбас, мила, фарби (два) та ін.; друкарні (три). Невдовзі 15 великих підприємств були націоналізовані, «відібрані від кооперації», а саме: заводи, махоркова фабрика, дві друкарні, окремі майстерні, Губземвідділу влада передала ливарно-слюсарну майстерню, інші 14 підприємств — Губраднаргоспу.

Про кількість деяких товарів, вироблених підприємствами Полтавської споживспілки в 1919-1920 рр., свідчать такі дані: брусарня (відкрита в листопаді 1919 р.) — брусків і точил — 2,9 тис. шт., мантачок — 29,6 тис. шт., шапочна (відкрита 1919 р.) — картузів — 16451 шт., шапок — 1994 шт. та ін.; шорня (відкрита 1919 р.) — разом 28 видів продукції, з них хомутів — 681, уздечок — 2059, пітників — 929, ушивальників — 7561, сидел — 635 та ін. Кустарних виробів, що їх виготовляли заклади

споживчої кооперації, нараховувалося 11 видів: мотузки, сітки рибальські, нитки, панчохи, сукно, полотно, хустки та ін.

Виробництвом окремих товарів займалися й філії Полтавської спілки споживчих товариств. Золотоніський філіал мав 9 власних промислових підприємств (майстерні: 4 — для виготовлення кошків; 2 — для виробів з рогами та ін.). За 1919 рік вироблено, між іншим, 5000 корзин на суму 54,2 тис. крб. У власних підприємствах працювало 105 робітників. Філіал здійснював будівництво шкіряного заводу.

Враховуючи те, що в 1920 р. держава перейняла на себе фабрично-заводську промисловість і постачання сировини, Губспілка припинила відкриття власних підприємств, крім дрібних.

Д.Шульга особливу увагу звертав на так звану неторговельну роботу. Початок такої роботи було покладено в жовтні 1916 р. До того часу її провадив кооперативний відділ при Полтавському губернському земстві та Полтавському сільськогосподарському товаристві. Неторговельна діяльність Спілки охоплювала інструкторську та юридичну допомогу споживчим товариствам, влаштування кооперативних курсів, опрацювання статистичного матеріалу, культурно-просвітницьку роботу на виробництві, постачання в село літератури через свій книжковий склад.

На Полтавщині чимало споживчих товариств, як і інших кооперативів, нерідко припиняли свою діяльність через те, що їхні засновники та працівники не мали відповідних теоретичних знань. Ось чому необхідна була спеціальна підготовка кадрів для кооперативної системи. Уже в 1916 р., у перший рік свого існування, Полтавська спілка споживчих товариств влаштувала короткотермінові та довготермінові курси у Полтаві, а також курси-наради з обліку в Кобеляках і в 1917 р. — у Полтаві й Опішні; 1918 р. курси влаштовуються в Решетилівці, Нових Санжарях, Опішні, Сокиліцях Кобеляцького повіту, Піщаному, Милорадові та Байраці Полтавського повіту.

Про те, як характеризували та оцінювали неторговельну, ідеологічну, освітню діяльність Полтавської споживспілки та працю її інструкторів, повідомляє у своїх спогадах П.Височанський. Неторговельний відділ працював над самознищенням — це не парадокс, це вислів, який має свій зміст, бо не заступити собою сільського кооператора було його завданням, а озброїти знанням до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати, підкреслює автор спогадів. «Працюй у товаристві так, щоб своєю роботою навчити правління самостійній роботі, щоб твоя допомога на другий раз була непотрібною», «працюй над самознищенням» — ось постійне

гасло інструкторської роботи Спілки. То інша справа, наскільки те гасло було виконано. Треба тут нагадати, що це гасло доводилось реалізовувати в часи повторних мобілізацій і «обезлюднення» села», — пише П. Височанський.

Інструкторський відділ проводив наради і курси, виробив анкету для обстеження споживчих товариств, систему рахівничих книжок та ін. Відділ розіслав відозву до товариств про перехід на новий статут, як того вимагав Закон «Про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р., форму протоколу загальних зборів з постановою про прийняття нового статуту та зразком заяви до окружного суду. За 1918 р. на новий статут було переведено близько 95% товариств. Відділ допомагав утворювати різного роду артілі трудових і професійних спілок. Протягом 1918 р. відділом вироблені статuti: хліборобської спілки, слюсарно-стельмашної артілі, професійної спілки працюючих в кооперативних установах. Інструкторський відділ упорядкував списки споживчих товариств, адже «треба було побачити, що ж дала революція». Завдяки наполегливій праці інструкторів було складено список споживчих товариств Полтавщини на 1 січня 1918 року. Подібних матеріалів, йдеться в «Полтавському кооператорі» (1919 р., №17-21), не мала жодна установа України. У Полтавській споживспілці було систематизовано облік інструкторської роботи, для чого вироблені спеціальні форми бланків відряджень, виїздів, консультацій і т. ін.

Заслугує на увагу ще один вид діяльності ПССТ — це боротьба з псевдокооперативами. «На кооперативній ниві починає сходити бур'ян, який погрожує засмітити чисте зерно кооперативного розвитку. — наголошувалося в «Полтавському кооператорі» (1918 р., №7). — Під видом кооперативних товариств появляються різні торговельні підприємства. Пройдисвіти псевдо-кооператори часто-густо, вико ристовуючи народну несвідомість, утворюють товариство на паях і починають своє темне діло, на якому набивають собі кишені».

Юридичну допомогу споживчим товариствам, які входили до складу ПССТ, надавав юридичний відділ Спілки. Зокрема, допомагав товариствам представництвом у судах, вів листування з правових питань, був представником Спілки за дорученням Правління на різних з'їздах і нарадах з питань кооперативного права.

Лютнева революція 1917 р. дала колосальний поштовх розвитку українського життя. «На Полтавщині, як і по цілій Україні, громадське життя буяло, клекотало, прибирало різноманітних форм. Однією з наймогутніших форм була українська кооперація, що відразу ж підвела міцну економічну

базу під громадське життя. — писав тодішній працівник споживспілки Дмитро Соловей. — Полтавська спілка споживчих товариств була сильним українським центром, у якому виховувалися і зростали прекрасні кадри громадських і господарських робітників, центром, що витратив багато сил та матеріальних засобів на підтримку української культури в часи лихоліття й збройної боротьби за Українську Народну Республіку, коли державний апарат УНР безсилий був піклуватися про все».

Полтавська споживспілка створила великий книжковий склад для масового просування книжки на село через споживчі товариства. (Адже українську книжку на Полтавщині, де мешкало понад два мільйони українців, до Лютневої революції можна було дістати лише у двох книгарнях Полтави). Споживспілка негайно встановила зв'язки з найбільшими українськими книжковими складами та видавництвами в Києві й Харкові, щоб безупинно поповнювати запаси книг. Вже в 1918 р. Полтавська споживспілка мала найбільше в Полтаві книготорговельне підприємство з власною великою книгарнею. Згодом утворилися кооперативні книжкові склади в Миргороді, Кременчуці, Костянтинограді. ПССТ спільно з Педагогічним бюро Полтавського губерньського земства взяла на себе завдання постачати школи українськими підручниками. Підкреслюючи роль споживчої кооперації в налагодженні торгівлі книгами, Д. Соловей писав: «Просвіти», як неекономічні організації, не мають сил добре налагодити продаж книжок по селах. Далеко краще можуть улаштувати цю справу наші споживчі товариства. Вони мають для цього готовий торговельний апарат, себто крамниці й продавців. Вони мають потрібні для цього кошти. Вони знаходяться в постійних зносинах з Полтавською спілкою споживчих товариств, де є велика книжна комора, пристосована до постачання книжок на село».

У той час постійно відчувалася нестача книжок. Тим більше, що відбувалася стихійна українізація життя. Школи Полтавщини одна за одною переходили на українську мову викладання, а шкільних підручників і допоміжної літератури для вчителів не було зовсім. Тому відразу після Лютневої революції Полтавська споживспілка організує власне видавництво. План видань включав декілька серій: А. «Просвітянська книгозбірня»; Б. Народний Селянський Університет; В. Шкільні підручники; Г. Порадники; Д. Кооперативна література; Е. Ювілейні видання; Є. Різні; Ж. Портрети письменників і громадських діячів. Чільне місце у видавничій діяльності зайняли підручники. Буквар і читанка були надруковані накладом по 100 тис. екз. По 10-20 тис. екз.

були видані твори Т. Шевченка, П. Мирного, А. Тесленка, П. Куліша та ін. Завдяки кооператорам читачі Полтавщини отримали такі книги, як «Коротка історія України», «Як жив український народ», «Козаччина» та ін. З кооперативної літератури Полтавська спілка видала книжку Бориса Стопнивича «Споживча кооперація України». У 1917 р. Полтавська споживспілка видала 8 книжок загальним накладом 201 тис. примірників. Наступного року — 17 загальним накладом 650 тис. примірників. Видавництво ПССТ надрукувало й розповсюдило тисячі великих портретів письменників і громадських діячів: Т. Шевченка, Б. Гринченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Драгоманова, І. Котляревського, Є. Гребінки та ін. Ці портрети можна було бачити по «Просвітах», по школах, по кооперативах, сільських урядах, селянських хатах... З встановленням радянської влади видавнича діяльність споживчої кооперації була згорнута, друкарні націоналізовані.

Правління Полтавської спілки споживчих товариств на чолі з Д. Шульгою налагодили видання журналу «Полтавський кооператор» (виходив у 1918-1922 рр.). Після центральних київських часописів «Полтавський кооператор» був найсоліднішим українським кооперативним журналом. У ньому публікувались матеріали з теорії та історії кооперації, поради для практичних працівників, постанови зборів Полтавської та інших спілок споживчої кооперації, окремих споживчих товариств, листи з місць, інструкції та постанови уряду і місцевих органів влади, біографічні нариси про діячів кооперативного руху, українських письменників і т.ін. Щоправда, журнал виходив нерегулярно, іноді по кілька чисел одночасно, що було викликано втручанням влади у видавничу справу, реквізицією паперу та іншими чинниками.

Із самого початку існування Полтавської спілки споживчих товариств при неторговельному відділі засновано бібліотеку, де збирали кооперативну літературу. Протягом двох років створився фонд із кількох тисяч книжок. При бібліотеці виріс цінний архів з чималою кількістю часописів, кооперативних і некооперативних, що надходили до ПССТ з усіх кінців України, а частково й з Росії. Окрім службовців ПССТ, бібліотека обслуговувала й інших полтавців. До заснування бібліотеки Просвітнього Союзу «Українська культура» бібліотека споживспілки була першою українською бібліотекою в Полтаві.

Споживча кооперація відрахувала від своїх прибутків у 1917 р. близько 105 тис. крб. на утримання «Просвіти», народних домів, громадських бібліотек та ін. Збори уповноважених Полтавської спілки споживчих товариств у вересні 1918 р. постановили виплатити з чистих прибутків: на допомогу

середнім школам, які створювалися по селах, — 150000 крб., на українську Павленківську гімназію в Полтаві — 30000 крб., на кооперативний інститут у Києві — 50000 крб., на кооперативну школу в Полтаві — 20000 крб. За сприяння кооперативних організацій на Полтавщині було засновано близько 100 сільських гімназій. Як повідомляється в одному з дописів про збори, вони відбулися під гаслом: «Більше світла, хай шезне темрява, творимо рідну культуру». Коли на зборах порушили питання про виділення коштів на культурні установи, «вогнем запалали промови. Це вже була непереможна сила стихії. ... всі асигнування на культурна цілі були ухвалені, деякі, як асигнування на фонд селянських гімназій, були збільшені».

Збори кооператорів, а згодом і спільне засідання спостережної ради, ревізійної комісії та правління ПССТ ухвалили постанови про п'ять стипендій учням — дітям бідних кооператорів. Одна з цих стипендій була названа іменем Василя Доманицького, друга — іменем «артільного батька» Миколи Левитського, решта стипендій мали назву Полтавської спілки споживчих товариств. Усі стипендії передбачалися для уродженців Полтавщини.

Полтавська спілка споживчих товариств брала участь у заснуванні в Полтаві історико-філологічного факультету, відомого і як Український університет у Полтаві. З приходом до влади Директорії університет був позбавлений матеріальної підтримки з боку держави і кілька років перебував на утриманні Полтавської спілки споживчих товариств. Університет існував до 1922 р.

Д. Шульга велику увагу приділяв кооперативно-просвітній діяльності до останніх днів перебування на посаді голови правління ПССТ. На початку 1920 року у Спілці функціонували культурно-просвітній відділ з театральним підвідділом; видавничий відділ; книгарня; редакція журналу «Полтавський кооператор». На 1920 р. було заплановано видання за напрямками: «Просвітянська бібліотека» (художні твори, історія, природознавство тощо); «Бібліотека нашої молоді»; «Бібліотека кооператора»; «Бібліотека економіста». На видання окремих творів, зокрема «Кобзаря», було укладено угоду про співпрацю з Харківським кооперативним видавництвом «Рух».

Отже, діяльність правління Полтавської спілки споживчих товариств та її структурних підрозділів у перші роки її існування характеризується значними досягненнями в торгівлі, виробництві товарів, заготівлях сільсько-господарської продукції, капітальному будівництві, організаційно-кооперативній і культурно-просвітницькій роботі. Усе це, безперечно, сприяло неухильному розвитку споживчої

кооперації Полтавщини, кооперативного руху взагалі. «За якийсь рік упертої роботи працівників Полтавської спілки споживчих товариств. — згадував з нагоди її 10-ї річниці М. Токаревський, — удалося цілком знищити відпуск краму у борг, привести в порядок рахівництво, проробити велику кооперативно-освітню роботу й прищепити всім товариствам кооперативну дисципліну».

Оцінюючи нестатковельну діяльність Полтавської спілки споживчих товариств, видатний дослідник історії кооперативного руху Ілля Витанович писав: «Кооперації на Полтавщині в ділі організації культурно-освітньої справи належало перше місце у всій Україні...»

Характерним для діяльності Д.Шульги було те, що він брав активну участь у загальнокооперативному русі, був учасником різних кооперативних нарад та зборів. На початку січня 1916 р. він виступив з привітанням перед учасниками установчих зборів Полтавської спілки кредитних позичково-ощадних товариств. Його обрали тоді членом ради новоутвореної кооперативної спілки. У червні 1918 р. Дмитро Іванович бере участь у всеполтавському кооперативному з'їзді, який ухвалив організувати центральну кооперативну установу краю — Губернську раду кооперативних з'їздів Полтавщини. Цей орган об'єднав працю всіх кооперативних союзів та товариств, представив і захищав інтереси кооперативних організацій і ставив своїм завданням бути ідейним, науковим, статистично-економічним і культурно-просвітнім центром всієї кооперації на Полтавщині. З'їзд обрав тоді Д.Шульгу до складу Губернської кооперативної ради.

28 травня — 2 червня 1919 р. Д.Шульга брав участь у зборах уповноважених Дніпросоюзу, який вважався тоді всеукраїнським центром споживчої кооперації. Лідера споживчої кооперації Полтавщини та іншого представника ПССТ К.Хохліча обрали до спостережної ради Дніпросоюзу. До ревізійної комісії цього об'єднання тоді обрали головного бухгалтера Полтавської облспоживспілки Д.Чепурного.

Будучи головою правління Полтавської спілки споживчих товариств, Д.Шульга хоча й відповідав, згідно з розподілом обов'язків між членами правління спілки, за фінансовий і юридичний відділи, бухгалтерію та секретаріат, у 1918-1919 рр. нерідко доповідав на зборах, засіданнях спостережної ради чи правління Спілки про загальний стан Спілки, про торговельні зв'язки з кооперативними організаціями різних регіонів. За підсумками однієї з таких доповідей на зборах особливої наради при ПССТ 22-23 червня 1919 р., виходячи з умов тогочасного товарного ринку України, було ухвалено тези про необхідність

об'єднання кооператорами Полтавщини всіх своїх фінансових засобів. З питання про фінансову політику споживчої кооперації Полтавщини збори ухвалили таку резолюцію доповідача Д.Шульги: «Зважаючи на те, що кредитна кооперація цілком держиться за товарні операції, на шлях яких звернула її війна, тим не має можливості в повній мірі виконувати своїх природних функцій — кредитування споживчої кооперації, нарада визнає потрібним інтенсивно розвинути свої операції по прийому вкладів не тільки від членів, але й від приватних осіб і інституцій і тим побільшити свої обороти. Операції бажано вести в повному контакті з кредитною кооперацією».

«Катастрофічне знецінення російських паперових грошей, — пише у праці «Розгром Полтави» Д. Соловей, — що прикро давалося знаки вже з зими 1920 року, наштовхнуло керівника ПССТ Д.І. Шульгу — чоловіка з непоганою головою, як про нього говорили, — на думку витягти з села знецінені сов. знаки та перетворити їх на валюту у вигляді товарів. З цією метою він задумав випустити гарантовані майном ПССТ «Зайомні листи». негайно використали okazji — ліквідацію у Полтаві нотарських контор — і закупили увесь чистий з водяними знаками та гербами актовий папір і навіть кланті його».

В червні 1920 р. «листи» були вже випущені купюрами на 250 тисяч карбованців. «Зайомні листи», що виглядали мов правдиві гроші, мали колосальний успіх. ...Швидко довелось випускати «листи» новим накладом».

«Міністр фінансів першої-ліпшої держави, — пише Д.Соловей, — міг би позаздрити успіхові цих скромних «зайомних листів» полтавської кооперації. Завдяки «листам» споживспілка відправила на села Полтавщини 1.042.000 аршин мануфактури, щось понад 70 вагонів цукру, 48 вагонів ливарських виробів тощо. Потім (коли було заарештовано восени 1920 р. усе Правління ПССТ) все це стало за один з пунктів обвинувачення супроти Д. І. Шульги. Йому закидали, що він, випустивши «листи» ПССТ, підірвав цим заходи совітів у справах фінансових і знецінював державні гроші».

У своїх спогадах про кооперативний рух на Полтавщині Д.Соловей серед піонерів споживчої кооперації, робітників-ентузіастів, що працювали над розбудовою споживчої кооперації краю перед революцією 1917 року та відразу після неї, називає таких: Кость Божко, Павло Височанський, Володимир Дубів, Роман Лимар, Борис Мартос, Кость Михайлів, Михайло Піддубний, Віталій Постоленко, Сергій Рауз, Михайло Токаревський, Нестор Усенко, Микола Филипович, Кость Хохліч, Денис Чепурний, Михайло Чернуха, Дмитро Шульга.

На жаль, більшість лідерів кооперативного руху, членів правління, співробітників кооперативних організацій, які створювали кооперативні товариства і спілки товариств, налагоджували їх діяльність з метою підвищення життєвого рівня населення, нову владу не влаштували. Вона не тільки усувала їх від керівництва кооперацією, але й позбавляла їх волі та навіть життя. Серед репресованих у 1920 році опинився і співробітник Полтавської спілки споживчих товариств Д. Соловей. Він склав реєстр осіб, репресованих восени 1920 року, і опублікував його у книзі «Розгром Полтави». Серед них, за його твердженням, були: члени правління Полтавської спілки споживчих товариств (Шульга — голова, Божко, Левченко, Хохліч); співробітники спілки (Бібич, Дубів, Панасенко) та інші — усього 17 співробітників.

Склад нового правління Полтавської губернської спілки споживчих товариств було сформовано на з'їзді уповноважених, що відбувся в липні 1921 року. Із 226 делегатів з'їзду з вирішальним голосом комуністів числилося 140 і позапартійних — 86. Із усієї кількості делегатів вищу освіту мали 22, середню — 67, нижчу — 87 і домашню — 50. Кооперативний стаж від 1 до 3 років мали 180 осіб і понад 3 роки — 31. Серед делегатів найбільше було службовців — 126; хліборобів числилося 40 і робітників — 34, інших категорій — 26. За віком делегати були досить молодими: до 30 років — 114, 30-40 років — 81 і понад 40 років — 31. Ще одна характерна риса тогочасного складу вищого керівного органу споживчої кооперації губернії — це те, що із 226 делегатів чоловіків було 220, а жінок — лише 6.

З'їзд обрав правління губернської Спілки споживчих товариств у складі 9 осіб. З них у попередньому складі правління був тільки М. Филипович. Членами правління обрали тільки чоловіків. 4 з них були членами КП(б)У, решта — позапартійні. Наймолодшим за віком Костянтиніві Величку та Миколі Филиповичу було 27 років, найстаршому Данилу Наголіну — 41. Головою правління обрали 29-річного Миколу Федоровича Жмурка, члена КП(б)У; він мав вищу освіту — закінчив математичний факультет; деякий час працював у Золотонській кредитній кооперації і в радянських установах.

«Старих робітників кооперації, — повідомлялося тоді у пресі, — які були непригодні в нових умовах, хвиля революційної боротьби замінила новими робітниками». На жаль, не тільки замінила. З часом чимало з них були фізично знищені. Дмитра Івановича Шульгу репресовано за вигаданою у 1930-1931 роках справою про «Український національний центр». До арешту він мешкав у Києві і працював завідувачем фінансового відділу Всеукраїнського фотокіноуправління.

Джерела:

1. Аліман М.В. Полтавська спілка споживчих товариств та її лідер Дмитро Шульга // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України, 2006, № 25,29,34,38.
2. Б. Постанови загальних зборів уповноважених 21-22 вересня. / Полтавський кооператор — 1918. — № 1. С. 22-25.
3. В.Д. Збори уповноважених Дніпросоюзу. / Полтавський кооператор. — 1919. № 12-13, с. 22-27.
4. Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. В кн.: Десять років існування Полтавської Райспілки. 1915-1925 (з нагоди ювілею) — Полтава, 1926. с.49-52.
5. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964.
6. Горохівський Г. Нарис розвитку Полтавської спілки споживчих товариств «Райспілки». В кн.: Десять років існування Полтавської Райспілки. 1915-1925 (з нагоди ювілею) — Полтава, 1926. с.5-37.
7. Десять років існування Полтавської Райспілки. 1915-1925 (з нагоди ювілею) — Полтава, 1926
8. З життя Полтавської спілки споживчих товариств / Полтавський кооператор. — 1919. — № 12-13. С. 34-38.
9. Історія споживчої кооперації України. / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. — Львів, 1996.
10. Ковалевський Н. Из жизни Полтавских кооперативов / Хуторянин. — 1917. — № 11. С. 208-209.
11. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. В кн. Реабілітовані історією (АН України, Інститут історії України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ-Полтава: Рідний край, 1992. С. 5-49.
12. Леляків Д. Збори уповноважених 21-22 вересня. / Полтавський кооператор. — 1918. — № 2-3. С. 8-9.
13. Постанови об'єднаного засідання надзорчої ради, ревізійної комісії та правління Спілки 22-23 жовтня / Полтавський кооператор — 1918. — № 2-3. С. 27-28.
14. Соловей Дмитро. Розгром Полтави: Спогади часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. — Видання друге, доповнене. Полтава: Крилиця. — 1994.
15. Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської Спілки Споживчих товариств (До 10-ї річниці). В кн.: Десять років існування Полтавської Райспілки. 1915-1925 (з нагоди ювілею) — Полтава, 1926. с.56-63.
16. Ю.К. Полтавское общество потребителей, учреждение для оптовых закупок. Хуторянин. — 1915 — № 26. С. 602-604.

СПРАВА ОТАМАНА АНДРІЯ ЛЕВЧЕНКА

ДО кримінальної справи Андрія Левченка, що зберігається в архіві УСБУ в Полтавській області, доступ був закритий. Лише після Указу Президента України Віктора Ющенка від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» № 793/2005 автор добився до неї допуску.

Вона складається з 3-х томів, сторінки яких мають наскрізну нумерацію, і поєднує матеріали порушених у різний час:

- безпосередньо справи Андрія Левченка;
- справи «обвиняемых в укрывательстве и связи с бандитами банды Левченко и соучастниками убийства двух сотрудников особгруппы: 1) Марченко Авдотьи и 2) Марченко Устинии», початої 11 березня 1922 р. і закінченої 18 квітня 1922 р.;
- справи «оставшихся членов банды Левченко и Погорелого», початої 1 квітня 1922 р. і закінченої 25 квітня 1922 р.;
- справи Соляника Семена, звинуваченого «в сокрытии документов атамана банды Андрея Левченка», початої 10 серпня і закінченої 14 серпня 1922 р.;
- справи Колесника Якова, Мигулі Семена та ін. [1].

Така джерельна база дає можливість заповнити прогалини біографії отамана і уточнити деякі факти перебігу організованого ним повстання, яке було партизанською формою військової боротьби УНР за визволення України від окупантів. Уперше воно висвітлене в книзі «У боротьбі за волю України [2] В. Ревеука, який, однак, не міг використати перелічені джерела через відсутність доступу до них.

Андрій Іванович Левченко народився 1 жовтня (ст. ст.) 1895 р. на хуторі Перепелиця Кишенської волості Кобеляцького повіту в сім'ї хлібороба. На цьому хуторі його батько, Іван Никифорович, та мати, Оксана Терентіївна, мали до війни 1914 р. 15 десятин землі, пару коней і дві корови. [1, т. 3, арк. 888; 11]. Дата народження підтверджується легітимацією, виданою у грудні 1919 р. командою етапу Галицької армії, про

те, що Андрій Левченко, 1 жовтня 1895 р. народження, «придлений до Відділу для освіти при К.Е.Г.А.» [1, т. 3, арк. 1016]. Місце народження та соціальний стан зафіксовані в анкеті заарештованого, протоколах допиту і вирощі ревтрибуналу [1, т. 3, арк. 888, 903, 1016, 1352].

Автори книги «Дорогами Нестора Махно» А. Білаш та В. Білаш помилково місцем народження Левченка називають с. Солошино [11, с. 591]. Вони подають і інші хибні біографічні відомості про нього.

Андрій закінчив 6 класів гімназії. У 1916 р. близько 7 місяців навчався у військової школі в Києві [1, т. 3, арк. 903; 12 с. 5], після чого в чині підпоручика його відправили на фронт. Під час Гетьманату вступив у Чорноморську дивізію, де був помічником начальника господарської частини 2-го Чорноморського полку. З цим полком приєднався до повсталих січових стрільців, серед яких перебував Петлюра. Разом з осадним корпусом Коновальци брав Київ. У 1919 р. бився з Червоною армією і денікінцями, командує у чині сотника кавалерійським полком 2-ї дивізії (після злиття з військом Запорізької Січі перейменована на 1-у). Перехворівши на тиф, у грудні 1919 р. перебував у «відділі для освіти при К.Е.Г.А.».

Відкинувши пропозицію об'єднання з денікінцями, перебував у польській прифронтовій смузі (Ушицький повіт), куди був направлений командуванням Галицької армії для організації повстання проти поляків. У січні 1920 року завдяки зв'язкам з галичанами дістав від коменданта Жмеринки, зайнятої частинами Червоної армії, перепустку і прибув у Кобеляки. Тут став на посаду зав. мобілізаційним відділом при повітовому військовому комісаріаті [1, т. 2, арк. 806; т. 3, арк. 903].

Займаючись мобілізаційною роботою, зокрема комплектуванням кавалерії, і роз'їжджаючи по повіту, створив розгалужену підпільну організацію на чолі з повстанським комітетом, куди увійшло 20 його однодумців, які своє завдання вбачали в боротьбі за розбудову української державності та інтереси трудового народу. Зв'язався з Губернським повстанським комітетом, організатором якого був відомий український скульптор Михайло Гаврилко, котрий, як і Андрій Левченко, прибув на Полтавщину із Західного фронту [1, т. 3, арк. 909; 10].

Враховуючи його діяльність до прибуття в Кобеляки, можна припустити, що означена робота була узгоджена заздалегідь з військовим керівництвом УНР, яке на військовій нараді 4 грудня 1919 р. під керівництвом С. Петлюри вирішило продовжити визвольну боротьбу партизанськими методами [25]. Про це свідчать і подальші події.

Зберігся цікавий переказ про те, як Левченко формував повстанський загін. Ходив він по селах стрункий, у чоботях, галифе і цивільному піджаку. Підходив до якогось із козаків, що стояли на воротах, і питав: «Підеш у мій загін воювати за волю України?» — «Піду». Оце і все. Отаман заносив прізвисько козака у блокнот і йшов далі.

Кобеляцький повіт він поділив на райони, призначив їх комендантів, одним з головних завдань яких була боротьба з кримінальним бандитизмом.

Комендантом 1-го району, Кишенського, призначив Івана Гречана, мешканця хут. Гречани.

На чолі 2-го району, що охоплював Сокольську і частину Броцанської волості, поставив Якова Шкуро, мешканця хут. Проскурово Сокольської волості.

3-й район очолював Микола Пасічний, що жив у с. Бабайківці, а комендантом 4-го став Володимир Гречан, мешканець хут. Гречани. В цей район входили частини Кишенської і Озерської волостей. Тут містився і штаб Левченка.

Крім підтримки порядку, коменданти повідомляли про стан справ у районах, появу нових людей тощо, а також влаштовували на постій партизанів, які прибували [1, т. 3, арк. 905-906]. (Подібний поділ на «підрайони» з відповідними функціями їх комендантів застосовували потім партизани УПА на західноукраїнських землях у 1941-1945 рр.).

Повстанців Андрій Іванович називав козаками, а вони його — «батьком Левченком». Переважно це були малоземельні і безземельні козаки та селяни. Адже 77,7% мешканців безземельного села належало до бідноти [9, с. 111]. Зокрема, в Кобеляцькому повіті, за даними перепису 1900 р., із 33504 господарств безземельних і таких, що не мали орної землі, налічувалося 8870 господарств; таких, що мали менше 1-ї десятини землі — 2469; від 1-ї до 3-х дес. — 8317; від 3 до 6 дес. — 6661; від 6 до 9 дес. — 2806; від 9 до 15 дес. — 1931; від 15 до 50 дес. — 1883; 50 і більше — 298. Отже, понад 15 десятин землі мало лише 2181 господарство із 33504 [17, с. 214-217].

Без урахування кількості членів сім'ї важко робити висновки про їх заможність. Батько А. Левченка мав десятеро дітей: 5 синів — Павла, Федора, Григорія, Андрія, Степана і 5 дочок (іхніх імен у справі немає) [1, т. 3, арк. 888], і його сім'ю можна віднести до середняцької.

Готуючи повстання, отаман встановив зв'язки з повстанськими комітетами і загонами, які у великій кількості виникли ще до його появи в повіті. Він зв'язався з Переволочанським загonom, який очолював Андрій Матяш, із загonom містечка Кишеньки, що налічував до 150 партизанів.

Його організували Новохацький, Литвиненко і Гречан. Їм доручив створити підпільні осередки у селах Солошино, Присяниківва і Озера, що вони і зробили. Кожний осередок налічував 10 підпільників. Значними організаторами повстанців були Дмитро Верещак, Петро Погорілий [1, т. 3, арк. 905], сотник Яків Колісник [1, т. 2, арк. 801].

Провівши попередню роботу, Левченко налагодив повстанські комітети у волостях Маяцькій, Кустоловській та ін. У Кустоловській організатором був Садовий; у містечку Санькарах — місцевий мешканець Красноус. Вони стали також членами Кобеляцького повстанського комітету. Інші його члени: Микола Тристан — організував загони в Бригадирівській і Бреусівській волостях, а Пилип Димич та Іван Дейнека — у м. Кобеляках та його околицях. Микола Тристан, крім того, був безпосереднім комендантом загону Левченка і його агітатором.

За півтора місяця організаційної роботи під проводом «батька Левченка» перебувало до 5000 партизанів, готових до повстання. Швидкому створенню загонів сприяли давні козацькі традиції, велика здатність до самоорганізації і самоврядування, дух і досвід вільного козацтва, обурення політикою більшовиків.

До організованого виступу в різних місцях періодично виникали збройні сутички селянської самооборони з продзагонами та міліцією [21, с. 99].

Мешканець Кобеляк, прикажчик Матвій Бобошко, який регулярно вів щоденник, 13 травня 1920 р. занотував: «В Хорошках появился повстанческий отряд, который напал на проходящие части красноармейцев и убил многих. Посланные части, с артиллерией, бились несколько дней и, кажется, результата никакого, хотя они (большевики) говорят, что всё ликвидировано» [4, с. 223].

Загальне повстання Левченко розпочав 24 травня 1920 р. [1, т. 3, арк. 910].

Вірогідно, ця дата була погоджена з Всеукраїнським повстанським комітетом, адже навесні 1920 р. проти радянської влади виступила Галицька армія і одночасно з цим перейшли у наступ поляки (8, с. 47). Повстання охопило всю Кобеляччину. Радянську владу в повіті фактично ліквідували. Тримався лише більшовицький гарнізон у місті Кобеляках. Стягнення продрозверстки припинилося. Червоний загін, який виїхав за хлібом і худобою на хутори Дашківка і Гречани, був розбитий. У бою загинуло 22 червоноармійці. Хутір Гречани повстанці оберігали надійно. Сюди вони звозили зерно, щоб обміняти його на зброю.

4 червня М. Бобошко констатує, що поляки дійшли майже до Кременчука. 1 липня пише: «Около города убито, говорят, 6

чел. милиционером с агентом милиции Степанченком», а 4-го, що «часа в 2 ночи началась сильная ружейная и пулемётная стрельба, которая продолжалась до 3 ч., а затем всё стихло: утром узнали, что на город было нападение повстанцев, но их отбили. Город объявлен на осадном положении» [4, с. 228].

Після відбиття нападу червоноармійці разом із чекістами провели в Кобеляках повальні обшуки, арештували близько 30 заложників [4, с. 229] і без суду розстріляли частину членів підпілля: Д.Никоненка — старшину армії УНР, П.Марченка — командира загону повстанців, І.Дейнека, І.Чернівецького та ін. [7, с. 34].

Загін Живодера отаман послав до Верхньодніпровська, де теж підняли повстання [1, т. 2, арк. 808].

Паралізувавши дії радянської влади в повіті, партизани здійснили рейд через усю Полтавщину. У рейді брало участь 600 піхотинців і 150 кіннотників при 4 кулеметах. Повстанці пройшли через Малу Перещепину — Говтву — Хорішки — Решетилівку — Опішне — Білоцерківку і майже досягли Переяслава. На Переяславщині до них приєднався загін отамана Чорного (Гаврила Курати), який налічував близько 500 чоловік піхоти і 250 кавалерії [7, с. 36]. Зберігся рукописний документ тих часів — аркуш паперу розміром 140x160 см, на якому хімічним олівцем написано: «Отаману Левченко. Я зі своїм загonom підлягаю під Ваше кирування. Отаман Чорний. 4/XII 1920 рік» [1, т. 3, арк. 1025]. Очевидно, Чорний виконував наказ Всеукраїнського повстанського комітету.

Під час рейду партизани мали бої з частинами Червоної Армії, здійснювали напади на радянські установи, склади тощо. Помилково в районі с. Гупалівки вступили у збройну сутичку із загonom Махна. Після порозуміння Махно запросив Левченка на переговори, але отаман уникнув прямого контакту, остерігаючись розстрілу. Пильність його не підвела. Автори книги «Дорогами Нестора Махна» повідомляють, що «комиссия антимахновских дел» засудила Андрія Левченка до розстрілу начебто «за антисемітські погляди і часткові погроми», а загін до роззброєння [11, с. 427]. У той час Левченко вважав Махна безідейним. Їхні погляди щодо розбудови влади в Україні розходилися [1, т. 2, арк. 808].

Повстанців Левченка активно підтримувало населення. Майже кожне село, — свідчив отаман на допиті, — «видавало приговор о том, что они все поддерживают это восстание». [1, т. 2, арк. 807].

Під час нападу на волосний комісаріат Бабайківки А.Левченко дістав поранення в руку. Допомогу йому надавала козачка Марфа Дридж, яка мала медичну освіту і виконувала

обов'язки лікаря і розвідниці загону [1, т. 2, арк. 452; т. 3, арк. 1064, 1069].

На зиму Левченко військо демобілізував. При цьому кулемети закопували, а іншу зброю козаки брали із собою [1, т. 3, арк. 907]. Так само і майже в той самий час робив отаман Степової дивізії Кость Блакитний, який діяв на правому березі Дніпра [5, с. 82].

До боротьби з повстанцями більшовицьке керівництво ставилося «по-науковому», прискіпливо вивчаючи соціальні процеси. Про це свідчать питання, які чекісти поставили заарештованому у серпні 1920 р. Михайлові Токаревському, колишньому голові губернського земства, якого вважали керівником Полтавського повстанського комітету:

- Эволюция социалистической мысли на Украине;
- развитие петлюровщины на Украине и её психология;
- Петлюра как руководитель и его отношение к УСД и УСР;
- роль и значение УСД и УСР в развитии петлюровщины;
- чем являются кооперативные организации (являются ли кооперативные организации чисто кооперативными или они имеют, может быть, по своему составу и политическими организациями). В связи с этим, какую они играют роль;

— имеет ли под собой почву повстанчество и какую (психология и идеология повстанчества, откуда получаются средства повстанцами) [19, с. 282].

Зимом Левченко готував новий рейд. Він мав зв'язок з Партизанським Повстанським Штабом у Львові, який очолював генерал-хорунжий Юрій Тотюник.

Від командувача Південної групи повстанців отаман отримав підбадьорливий лист. «Ватажку Кобелякського району Левченко.

Зв'язок Ваш Кривуля Андрій з'явився в мій штаб 27 жовтня б.р.

Наказую надалі провадити Вашу працю. Необхідно щоб отряд Ваш складався з цілком національносвідомих людей. Передавайте людям свого о[тряду], що Уряд У.Н.Р. на чолі з Паном Головним Отаманом Петлюрою бореться за визволення своєї Батьківщини з повною вірою в те, що вже не далеко той час, коли наш рідний Край звільниться від усіх ворогів — окупантів і настане пора кращого вільного життя. Чим завзятіше будуть боротись в тилу ворога брати повстанці, тим скоріше прийде воля України. Бажаю Вам успіху в спільній нашій боротьбі з ворогом за визволення Батьківщини.

Командуючий Південною Групою Повстанців /підпис/

Начальник штабу сотник Смалений /підпис/; печатка командуючого Південною групою повстанців з малим гербом УНР [1, т. 3, арк. 1020].

Нове повстання на Україні ПП штаб планував на травень-червень 1921 р. [8, с. 48, 49]. Левченко виконував розвідувальні завдання штабу, формував загони. У квітні його призначили начальником 14-го повстанського району. Мандат про призначення зберігся. Виконаний він друкарською машинкою на клаптику полотна розміром 80 x 95 мм. Повний його текст такий:

«Пану сотнику Левченко. По наказу Головного Отамана військ У.Н.Р. С.Петлюри, ви призначаєтесь начальником 14 повстанського району, який входить в склад 3 групи. — 14 квітня 1921 р. Генерал-хорунжий — /підпис/

Начальник відділу сот[ник] /підпис/» [1, т. 3, арк. 1023].

На іншому клаптику з такої ж тканини і такого ж розміру чорним барвником, схожим на туш, намальована карта «XIV» району. Межі його проходить з півдня на північ по таких населених пунктах: Потоки — Гадяч, далі — на схід, через Більськ і північніше Охтирки — до Ясного, звідти — на південь, через Коломак, до Константинограда, а від нього — на захід, через Кобеляки, до Потоків. На звороті карта завірена написом фіолетовим чорнилом: «Півно: нач. орг. відділу 14/IV Сот[ник] /підпис/ [1, т. 3, арк. 1024]. На карті за межами 14-го району, на півночі, стоїть позначка «XIII р.», а на сході — «XXII р.», які, безумовно, означають розташування відповідних повстанських районів.

Згідно з наказом ПП штабу, партизанські загони чисельністю менше 100 багнетів повинні об'єднатися в сотні, 4 сотні — в курні, 4 курні — в полк, полк — в дивізію, дивізію — в корпуси. Командири, до командира полку включно, повинні обиратися, а командири дивізії і корпусів та їх начальники штабів — призначатися Всеукраїнським повстанським комітетом [18]. Усі повстанські сили Полтавщини вливалися в 1-й Повстанський Полтавський корпус [1, т. 3, арк. 104].

Петлюра діяв, незважаючи на вкрай несприятливі обставини: 18 березня 1921 р. Польща уклала з більшовиками Ризький договір, за яким загарбники уклали мир і поділили українські землі між собою [22, с. 143-149]. Це означало безперспективність подальшої партизанської боротьби, однак з початком літа повстання вибухнуло з новою силою [23]. Полтавщина перетворилася на суцільний військовий плацдарм. Пів народу посидівся розв'язаним більшовиками на Україні голодомором [2, с. 24, 26, 28; 3, с. 32; 6, с. 36; 15, с. 217-218; 20, с. 99]. Їждою косив нещадніше, ніж кулі. Це було цілеспрямоване

винищення українського села як носія національної свідомості, традицій, акумулятора економічної сили держави, постачальника трудових і військових ресурсів. Знищити село — означало знищити націю.

Полтавщину заповнили війська, що вивільнялися з фронту. У повіті посилювались каральні загони. Згаданий нами М.Бобошко 13 жовтня 1920 року записав у щоденнику: «посланные в уезд карательные отряды творят, как передают, ужасы. По ночам видны большие зарева, жгут население» [4, с. 238]. Спалили і хутір Перепелиця — вотчину отамана Левченка [1, т. 3, арк. 903]. Це передбачало «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні» [11, с. 526-528].

Партизани відповідали збройними нападами на окремі військові частини, прозагони, залізничні станції тощо, розповсюджували звернення до населення із закликами вести боротьбу за самостійну Україну. На станції Нові Санжари розбрили військовий ешелон. Захопили кулемети, гвинтівки, набой [1, т. 2, арк. 810].

Наприкінці 1921 р. ПП штаб додатково передав Левченкові загони Новомосковського та Верхньодніпровського повітів. Об'єднаний загін отримав назву «Запорозька Січ». На боротьбу з ним кинули 56-й стрілецький полк 7-ї Володимирської дивізії, ряд інших частин Червоної армії, особливу маневрену групу по боротьбі з бандитизмом Полтавської губЧК у складі 3-х сотень кіннотників та 100 піхотинців при 6 кулеметах [16, арк. 267а], яка протягом січня-лютого 1922 р. заарештувала понад 400 учасників збройного повстання [6, с. 38].

Драматизм подій передають повідомлення губвиконкому по прямому проводу до НКВС.

«Сводка <...> с 16 по 22 января 1922 г.

Кобелякский. Борьбы с усиливающимся бандитизмом Уисполкомом выделена Политтройка. Деревне Солошино Озерской волости состоите из тринадцатичасовой бой бандой Погорелого 16 человек. Погорелый, его помощник Стешенко, пять бандитов убиты, четверо захвачены, взяты документы воззваний» [13, арк. 88].

«Сводка <...> с 23 по 29 января 1922 г.

Кобелякский. Население уезда укрывает бандитов севере. Особно комнезамы борятся бандитизмом самоохраны. Продолжается ликвидация банд Погорелого Левченко. Облавы Кишенинской и Сокольской волостях задержано до 400 соучастников пропускаемых политтройкой» [13, арк. 102].

25 лютого Особлива Надзвичайна Політтрійка по Кобеляцькому повіту під началом голови губЧК Лінде ухвалила постанову про розстріл 22 повстанців, серед них секретного

співробітника Івана Повода, який інформував повстанців про інших секретних співробітників, кучера Кишенської райміліції і розвідника підпільників Михайла Демченка, розвідника Петра Віденка, котрий повідомляв повстанців про рух червоних частин, співробітника Верхньодніпровського Політбюро Олександра Заїку, що постачав повстанців набоями, та ін. Більшість розстріляних мали вік 19-25 років.

Заслуговує на увагу склад «політтрійки», що ухвалила вирок. Крім голови губЧК Лінде, до неї входили голова виконкому Сердюк і секретар Упарткому Мотузка. Участь у засіданні брали «особоуповноважений П.Г.Ч.К. по Кобелякському уезду т. Максимович», він же — начальник особливої маневреної групи по боротьбі з бандитизмом, а також командир 56-го полку 7-ї Володимирської дивізії Константинович [1, т. 1 арк. 2, 381]. Чекати об'єктивності та справедливості розгляду справи від цих членів було марно.

На хуторі Гречани Кишенської волості за рішенням політтрійки розстріляли Максима Гречана та його сина Данила, Федота Чуйка, Петра Малика і Андрія Твердохліба. У рішенні «політтрійки» записано: «вирок привести до виконання о 15 годині в присутності всіх заарештованих та всіх громадян хутора Гречаний від 18 до 55 років — чоловіків і жінок». За 2 місяці розстріляли 114 осіб [6, с. 34, 38].

У райони, охоплені повстанням, вводили військові частини «на прокормление месным населением не в счёт продналога» та практикували «систему заложництва» [6, с. 35].

У Бреусівській волості за вбитого голову комнезаму розстріляли 10 заложників і 6 осіб, що не виконали продрозверстки [4, с. 254].

Це була жорстока війна, але не «проти свого народу», як подекуди пишуть ще й сьогодні. Для більшовиків і їх влади українське село було чужим як ідеологічно, так і національно. Станом на 1 липня 1922 р. у Полтавському відділі ГПУ (у березні ВУЧК перейменували) більше половини співробітників складала: росіяни — 63, євреї — 45, латиші — 18 та ін. Вони ж, як правило, займали керівні посади. Українською мовою вільно володіли лише 54 співробітники [6, с. 47].

Незважаючи на безжальні методи придушення, партизани не здавалися. Тоді більшовики пішли на переговори з ними. Начальник польового рухомого штабу боротьби з бандитизмом ВУЧК у своєму зверненні обіцяв «громадянину Левченко и его партизанам» амністію, право вибору місця роботи і проживання [1, т. 3, арк. 1026]. Голова КремгубЧК пропонував «Левченко и всем его повстанцам <...> отрешиться от партизанского движения и перейти со своим отрядом на сторону защиты Сов.

Рабочекрестьянской массы». (Неначе не цю масу отаман і захищав). І також гарантував недоторканність з правом вступу на будь-яку службу за своїм вибором [1, т. 3, арк. 1028]. А голова Полтавської губЧК Лінде, що співпрацював з КремгубЧК, давав підлеглим протилежні накази, а саме: використовувати переговори для арештів і ліквідації повстанців [6, с. 39-40].

Агітвідділ А. Левченка, який очолював колишній член Центральної Ради і голова Орлицького повітового відділу народної освіти Семен Мигуля [1, т. 2, арк. 801], протидіяв розкладницькій діяльності ЧК, про що свідчить лист-звернення. Воно яскраво говорить про склад повстанців, до яких долучилися представники різних верств народу, і мету боротьби. Наводимо витяг з нього як зразок народної контрпропаганди зі збереженням індивідуальних особливостей мови його автора.

«... Гляньте навкруги. Що робиться: розстрілюють, грабують, катують, юну нашу рідну неньку Україну, а ми її сини допомагаєм Ірусалімським дворянам руйнуват і під час проливат ріки сліз і крові наших братів і батьків України <...>

Червоні граки кажут, що повстанці це бандити, що вони буржуазія і т.п. Я скажу, що так кажут бандити, які працюють в красних рядах, а чесний ідейний комунар цього не скаже тож бо він баче теж ту велику неправду, яку творят его товариші по убеждению. Ви був в повстанцьким отряді і Ви знаєте хто у нас служив і служе, там і буржуй, і пролетарій комунист, і петлюровець — самі різні люди. Короче: пригнічені, які побачили велику неправду, яка робиця за довгий час революційного бардачка. Вони пішли туди кувать свое счастье і не собі, бо їх чекає кожну хвилину смерть, вони пробивають дорогу кращого світлого будоющего для других <...>

Нарід наш в неволі, творить тяжкі муки, нещасний, стогне під рукою кривожадного палача. На вас я ще покладаю надію.

Нумо до праці брати

Праця з неволі нас вирве».

Далі міститься пристрасний вірш, складений, вірогідно, автором послання.

Чому не плачете карії очі?

Чому потоками сліз не льете?

Чому вогненними слізьми кривавими

Тугу проклятую не зальете?

Ондечки бідная мати Вкраїнонька

Дивна прекрасна на лихо собі

Грудьми безсильними стогне нещасна

Святій велікан у святій Боротьбі

Онде палає пожежа стихійна

Ондечки море крові розлилось

Нива за нивою трупами вкрилася
Небо пекельним вогнем зашкелось
Падає мати Україна безсильная
Діти спокійно їй місце дають
Сонні не бачат, що мати кінчається
Сплят і не хочуть благання почуть
Сніт же прокляті, спить недолюдками
Сніт же до віку ви холопським сном
Небо здригається: Вам неї прокляттям
На голову ляже пекельним клеймом
Чому не плачете карії очі?
Чому потоками сліз не льєте?
Чому вогненими слізьми кривавими
Тугу прокляту не зальєте?

[1, т.3, арк. 1092]

В останніх рядках вірша неприхована туга. Його автор бачив, що повстання виснажене і спадає. Частина партизанів припинила боротьбу, не змінюючи свого ставлення до радянської влади, а лише «щоб уникнути дурного розстрілу».

Кілька разів Левченко на зборах повстаців на хуторах Гречани, Путизи, а також наприкінці грудня 1921 р. в Орлику, в будинку Семена Мигулі, роз'яснював політику керівництва УНР, висловлював надію на допомогу Антанті і завжди підкреслював необхідність захисту інтересів самостійної України [1, т. 1, арк. 11-12].

Повстанці зазнали значних втрат.

Андрій Левченко перебрався на правий берег Дніпра і навесні 1922 р. разом із Семеном Мигулею з фіктивними документами з'явився у Катеринославі. Вони мали намір подальшої організації підпілля, але один із зрадників, боячись помсти, видав їх. 26 березня Левченка заарештували [1, т. 3, арк. 886, 888, 896].

На допитах у Катеринославській губЧК він визнав, що у травні 1920 року підняв проти Радянської влади повстання під національним прапором і що за переконаннями він націоналіст-соціаліст, петлюрівець [1, т.3, арк. 903]. Докладно розповів про свій бойовий шлях.

Судовий процес у справі Левченка та інших відбувся у Полтаві у період з 25 лютого по 8 березня 1923 р. У зв'язку з позитивним ставленням населення до «бандитів» після другого засідання (процес проводили у щойно збудованому Народному домі ім. В.Г. Короленка, використовуючи у політичних цілях ім'я відомого письменника-демократа) вхід до зали засідання встановили за перепустками.

Судові репортажі в газеті йшли під заголовком «Дело банды Левченко». Підсудні винними себе не визнавали. Дивно звучать слова репортажу про те, що Левченко, «вернувшись с фронта в Кобелякский уезд, изменил Советской власти» [12, с. 5], адже як воював армії Української Народної Республіки він боровся проти окупаційної влади.

На процесі йому намагалися нав'язати політичну дискусію. Цікавилися його ставленням до боротьбистів. Відповідати на подібні питання він відмовився. Сказав, що екзамінуватися з політграмоти не бажає [12, с. 5].

8 березня 1923 р. о 22 годині Полтавський губерньський ревтрибунал засудив отамана Андрія Левченка і його соратників до розстрілу. По закінченні процесу до Харкова відправили телеграму:

«Харьков
Верхтриб

8 марта двадцать два часа расстрелу крестьяне Левченко Андрей Иванович 26 лет Полено Василий Карнеевич 21 Гречан Дмитрий Вонифатиевич 26 Мигуля Семён Максимович 36 Твердохлеб Илья Прокофьевич 34 Перепелица Иван Петрович 20 Гречан Степан Тарасович 30 статья пятьдесят восемь.

Пред трибунала (подпис) [1, т. 3, арк. 1363].

Повстання придушили. Поразки воно зазнало через недостатню консолідацію нації, нещадний червоний терор і тому, що західні держави, зокрема Польща і Франція, на підтримку яких сподівався С.Петлюра, не хотіли бачити Україну незалежною і не допомагали їй [8, с. 49-55; 24, с. 389-392].

Аналізуючи причини поразки, С.Петлюра писав, що Україна постане лише тоді, коли «Укр. Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря». «Шлях для української державності стелється через Київ» [14, с. 39].

Джерела, література та примітки:

1. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 11405.
2. Голод 1921-1923 років в Україні: 36 документів і матеріалів / АН України, ін-т історії України та ін.: Відповід. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Наук. думка. — 1993.
3. Граб В. Промова священника Зеленцова // Полтавські єпархіальні відомості. — Полтава. — 2002. — Ч. 8.
4. Дневник приказчика / Упорядники Погода Ю.В., Попруга Ю.А. — Полтава. — «Фірма «Барз» Інн» — 2005.
5. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів. — К.: редакція газети «Незборима нація». — «Просвіта» — 1997.
6. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919-1991) / Упорядники Бабенко Л.Л., Бабенко С.С. та ін. — Полтава. — «АСМІ» — 2005.

7. Реверук В. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.) — Полтава. — ЦДІУ ім. В.Г. Короленка. Ред. г. «Полтавський вісник». — 2000.
8. Тютюнник Ю. Й. Автобіографія. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. — 1998. — № 1/2.
9. Якименко М. Соціально-економічне становище українського козацтва напередодні краху російської імперії // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали науково-практичної конференції (28-29 травня 2004р.) — Полтава: ЦДІУ. — 2004.
10. Маймискулов Л. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). — Х.: «Основа»: 1990. Д. Соловей у кн. «Розгром Полтави» (Полтава. — ви-во «Криниця», 1994) повідомляє, що повстанський комітет у Полтаві очолював А.А. Герашенко. Очевидно, М. Гаврилко був одним з організаторів повстанського комітету.
11. Білаш А.В. і Білаш В.Ф. «Дорогами Нестора Махно» — К.: РВЦ «Проза» — 1993.
12. Голос труда від 28.02.1923р. — № 45.
13. ДАПО. Ф.Р. — 1503. оп. 1, спр. 84.
14. Уривок із листа С. Петлюри до Ю. Гуменюка // Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. — Веселка: фундація Родини Фещенко-Чопівських. 1993.
15. Несвицький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917-1922 рр. — Полтава — 1995.
16. ДАПО. Ф.Р. 04 1503, оп. 1, спр. № 39.
17. Обеспеченность пахотной землей хозяйств Полтавской губернии. Дополнение к «Материалам подворной переписи 1900 года». Итоги по губернии. — Полтава — 1907
18. В літературі та слідчих і оперативних документах існують розбіжності щодо назв Партизанського повстанського штабу та Всеукраїнського повстанського комітету. Так, у кн. Маймискулова Л. та ін. «Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922)» ПП штаб іменується «Главным Петлюровским повстанческим штабом», а Всеукраїнський повстанський комітет — «Всеукраїнським центральним повстанським комітетом» [10, с. 250]. Ю. Тютюнник у своїх мемуарах Центрповстанком називає Центральним Українським Повстанським Комітетом [8, с. 52].
19. Граб В. Переслідуваний кооператор (за матеріалами кримінальної справи Михайла Токаревського // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава — «Дивосвіт» — 2005.
20. Реверук В., Кочерга Н. — В.Г. Короленко і організація боротьби з голодом 1921-1923 рр. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2004 р.
21. Історія міліції Полтавщини (матеріали-документи.) Автори-упорядники Погода Ю.В., Цветов О.Б. — Полтава — ТОВ «Фірма «Бриз» Інж. — 2004.
22. Завада І. Ризький договір і Україна. — К.: Вид. центр «Просвіта» — 2000.

23. Після укладання Ризького договору Польський Генштаб продовжував надавати ПП штабу Петлюри військову допомогу, виношуючи плани використання партизанської боротьби для подальшої окупації України [8, с. 49-52]. Петлюра сподівався плани поляків використати у своїх цілях.

24. Марголін А. Украина и политика Антанты. // Революция на Украине по мемуарам белых. — под ред. Попова Н.Н. — Изд-во полит. лит. Украины. — К.: 1990.

25. Кучерук О. Радугіна Т. Симон Петлюра — президент УНР // Урядовий кур'єр — 2006. — 13 травня. — № 88. — с. 11.

БРАТИ МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО (до історії родини видатного українського діяча)

ЯСКРАВА постать Миколи Івановича Міхновського (1873-1924), видатного українського громадсько-політичного діяча, одного із засновників самостійницького руху в Україні, привертає увагу багатьох сучасних дослідників. Серед матеріалів на цю тему, що з'явилися в Україні за часів її незалежності, виділяється монографія відомого історика, професора Запорізького університету Ф.Г.Турченка¹.

Разом з тим до сих пір децю в тіні залишаються фігури рідних Миколи Івановича — батьків, братів, сестри та ін. Деякі ж із близьких йому людей і зовсім невідомі широкому загалу. У той же час формування світогляду щирого патріота та палкого прихильника незалежності України, невтомного працівника задля її розбудови почалося, без сумніву, ще в ранньому віці Миколи, у родинному колі. Звідси й наш інтерес до родини священика Міхновського (1823-1904)².

Щодо дітей Івана Івановича³ та його дружини Олександри Федорівни, то тут у сучасних публікаціях мова йде виключно про трьох синів (Володимира, Гаврила і Миколу) та доньку Надію⁴, котра вийшла заміж за Якова Васильовича Совачова⁵.

Що відомо про старшого сина, Володимира?

Точної дати його народження, на жаль, не встановлено. Вірогідно, вона припадає на початок 1850-х років. За інформацією «Полтавських єпархіальних відомостей», у 1865-1866 навчальному році Володимир учився в 1-му нижньому відділенні Полтавської семінарії, але потім протягом двох років його ім'я в розрядних списках не зустрічалося. Лише з осені 1867 р. Володимир Міхновський знову серед учнів Полтавської Духовної Семінарії, але в тому ж самому класі. Оскільки за складеним нами генеалогічним розписом розгалуженого роду Міхновських інших Володимирів, народжених у період 1840-х — початку 1850-х років, не знайшлося, припускаємо, що навчання сина Івана Івановича перешкоджала довготривала хвороба. Перші чотири класи

(нижче та середнє відділення) Володимир закінчував по другому розряду, в 1870-1871 навчальному році навіть мав повторно складати іспит з латинської мови, але два останні роки вчився відмінно й закінчив семінарію 1873 року⁶ по першому розряду, зі ступенем «студент»⁷.

Майже відразу ж хвороба знову нагадала про себе. Ось що Володимир Міхновський (на той час учитель Гнилицького початкового народного училища Прилуцького повіту) писав у зверненні до Преосвященного Іоана, єпископа Полтавського і Переяславського:

«Тяжкая болезнь, постигшая меня в начале августа 1873 года, лишила возможности вовремя обратиться к Вам, Преосвященнейший Владыко, с нижайшею просьбою о назначении учителем меня в какое-нибудь из тех училищ, о вакационных местах в которых было опубликовано в «Полтавских епархиальных ведомостях». Я едва очнулся 10 сентября. Думаю, что к этому времени места в училищах, прибегнувших к Вашему Архипастырскому покровительству, были замещены, и я не смел беспокоить Вас, Преосвященнейший Владыко, своей запоздавшей бы просьбой. В таких обстоятельствах я поневоле должен был обратиться к Прилуцкому училищному совету с просьбою назначить меня учителем в село Гнилицу. Живя с 15 октября в селе Гнилице и работая в народной школе, я вместе с тем прислушивался к говору, взглядам и требованиям гнилицкой пасты. Плодом моих наблюдений явилось убеждение, что в гнилицком приходе возможно открыть при народной школе вечерние занятия и воскресные чтения. Я уже делал несколько опытов, и они меня радовали. Учебные и письменные принадлежности я заимствовал из училищной библиотеки, которая в моем распоряжении, надеюсь так обходиться и в будущее время. Имея и средства, и силы принести лепту в деле народного образования, припадая к святительским стопам Вашего Преосвященства, нижайше прошу разрешить мне преподавать закон Божий на вечерних занятиях и открыть воскресные чтения»⁸.

Поки що все зрозуміло. А далі Володимир Міхновський звертається до керівника єпархії з другим проханням, яке здається децю лукавим:

«Я также убежден, что толкование евангельского учения с церковной кафедры, повторяемое и мною, кроме священнослужителя гнилицкого прихода, принесло бы свою дозу пользы, но представляют всегда исправно свои поучения для цензуры местному цензору, по невозможности в иные времена года сообщения и потому, что я не всегда

заблагочасно можуть приготувати поучення ... поэтому, припадає к святительским стопам Вашего Преосвященства, осмеливаюсь затруднить Вас и второй просьбой: разрешить мне говорить с церковной кафедры поучения, процензурованные только приходским священником. Местному благочиническому цензору я буду представлять поучения после того, как они будут сказаны, при первой возможности»⁹.

Незабаром дозвіл було отримано і, по суті, молодий вчитель виборів собі право звертатися до простого люду більш-менш вільно, без цензурних утисків. Знаючи патріотичні настрої родини Міхновських, можна з упевненістю припустити, що говорив Володимир Іванович із селянами не тільки про Євангеліє.

Після Пнилиці В.І.Міхновський вчителював у іншому селі цього ж повіту — Гмирянці, яке було розташоване на північ від Прилук, майже на межі з Чернігівською губернією. 27 вересня (9 жовтня) 1877 р. йому було надане священницьке місце при гмирянській Покровській церкві, а 2 (14) жовтня Володимир Міхновський був висвячений у священницький сан¹⁰. Відомостей про цей період життя Володимира Івановича маємо дуже мало. Залишилися тільки згадки про те, що 13 (25) травня та 17-18 (29-30) вересня 1880 р. він обирався секретарем («делопроизводителем») з'їзду духовенства Роменського духовного училищного округу¹¹.

Пробувши майже шість років у Гмирянці, В.І.Міхновський повернувся до Пнилиці, прийнявши 17 (29) липня 1883 р. парафію Покровської церкви¹². З 11 (23) жовтня того ж року він стає викладачем Закону Божого у Пнилицькому народному училищі¹³. Відносини з єпархіальним начальством у Володимира Міхновського в цей період, вочевидь, були добрі. 26 травня (7 червня) 1888 р. він був нагороджений набедреником¹⁴, а в 1890 р. брав участь у VIII-му з'їзді духовенства Полтавської єпархії. На вечірньому засіданні з'їзду 27 квітня (9 травня) священника В.Міхновського було обрано до комісії з фінансової перевірки жіночого єпархіального училища¹⁵, що стало ще одним свідченням високого авторитету Володимира Івановича серед колег.

За рік до цього Пнилицьку парафію відвідав Преосвящений Іларіон. Це відбулося 31 травня (12 червня), одразу ж після приїзду чільника єпархії до Турівки, де його зустрічав І.І.Міхновський. У той день у журналі інспекторської поїздки, яка тривала майже місяць, Преосвящений залишив запис, із якого ми довідуємося про деякі обставини тогочасного життя Володимира Івановича. Виявляється, що в 1889 році священник В.Міхновський уже був удівцем і жив

самотньо (Іларіон називає його «человеком вдовым и необремененным семейством»¹⁶). Під час спілкування о.Володимир пообіцяв Преосвященному вести церковний літопис і продовжувати опікуватися справою народної освіти. І вже 24 листопада (6 грудня) того ж року в «Полтавських єпархіальних відомостях» з'явилося повідомлення про відкриття священником В.Міхновським «внебогослужебных собеседований и чтений», які відбувалися по недільних і святкових днях¹⁷.

5 (17) травня 1892 р. Володимир Міхновський отримав нове призначення — до Миколаївської церкви села Колісників Прилуцького повіту¹⁸, але там він довго не затримався. 4 (16) грудня 1894 р. з невідомої причини священник В.Міхновський був знову переміщений — на цей раз до Троїцької церкви с.Товкачівки того ж повіту¹⁹. Незабаром, 6 (18) березня 1895 р., він був затверджений законовчителем Товкачівського народного училища²⁰. У цьому селі Володимир Іванович прожив майже 13 років, заслуживши в цей період ще одну відзнаку: 30 червня (12 липня) 1899 р. його нагороджено оksamитовою фіолетовою скуфією²¹.

Усі ці зовнішні ознаки тогочасного прихильного ставлення до В.Міхновського з боку повністю зросійщеного єпархіального начальства, вважаємо, лише приховували насправді підозріле і, зрештою, недоброчинне ставлення до священника з патріотичними поглядами. Адже, як справедливо зазначено ще О.Стовбою²², поза увагою церковних ієрархів не могла залишитися діяльність молодшого брата В.І.Міхновського, Миколи, який ще зі студентських часів (тобто з початку 1890-х років) став на шлях боротьби за національну ідею. Обидва сини Володимира Івановича наприкінці XIX ст. увійшли до створеної в Полтавській духовній семінарії «Української громади» (в 1898 році, про який згадує Ю.Коллард²³, Олександр²⁴ учився в останньому, шостому класі семінарії, а Володимир²⁵ — у третьому²⁶).

19 (31) березня 1903 р. під час об'їзду деяких повітів губернії Товкачівку відвідав єпархіальний наглядач церковних шкіл протоієрей Іустин Ольшевський. На зустрічі з Володимиром Міхновським мова йшла про відкриття у селі церковно-приходської школи. Підсумковий звіт, надісланий Преосвященному Іларіону, містив ряд цікавих для сучасного дослідника замальовок. І.Ольшевський писав: «...Церковь стоит здесь на весьма обширном погосте. Кроме главного храма, там же на погосте в виде отдельного здания стоит каменная теплая церковь. Стоит на погосте длинная глинобитная постройка под железом, которую не трудно обратит в теплое

помещение. Есть дом церковно-причтовый, устроенный для священника, но священник в нем не живет, и этот дом закончен. В каждом из этих трех помещений можно бы открыть церковно-приходскую школу: или в теплой церкви, или глинобитной постройке, или в причтовом доме. Священник обещал озаботиться открытием школы, но просил помочь им обзавестись мебелью. Учащиеся для будущей школы найдутся в изобилии, несмотря на существование земского училища. Вероятно, уместнее всего здесь будет женская школа». Архієрей підтримав цю думку: «Желательно, чтобы священник поскорее озаботился открытием женской школы»²⁷.

У період загальноросійської реакції, що настав після подій 1905 року, ставлення офіційних кіл до священників із проукраїнськими поглядами стало набагато жорсткішим. 9 (22) листопада 1907 р. В.І.Міхновського було переведено з рідної Прилуччини, де, за висловом Дмитра Дорошенка, українську національну стихію було помітно на кожному кроці, до Михайлівської церкви в одному з найвіддаленіших сіл Роменського повіту — Хоружівці* (тепер Сумської обл.)²⁸. Зауважимо при цьому, що через 11 днів, 20 листопада (3 грудня), син В.І.Міхновського Володимир Володимирович, також священник, був переведений, навпаки, з Покровської церкви с.Калинівки Роменського повіту до Михайлівської церкви м.Березані Перелславського повіту²⁹ (схоже, подаль від батька...).

У Хоружівці Міхновський пробув майже два роки. Ми не знаємо, що саме спонукало Володимира Івановича до виїзду звідти, але він наполегливо шукав цієї можливості і, нарешті, домовився зі священником Андрієм Богдановським про обмін парафіями. Від 21.09 (04.10).1909 р. В.І.Міхновський почав служити в Спасопреображенській церкві с.Заочіпського³⁰ Кобеляцького повіту, яке розташувалося на р. Орлі, на кордоні з Екатеринославською губернією (тепер територія Дніпропетровської області)³¹.

1915 року Володимир Іванович повернувся до рідних місць. Після смерті Я.В.Совачова (сестри Надії Іванівни тоді вже також не було в живих) 9(22)квітня він приймає колишню батьківську парафію³². Незабаром його затвердили законовчителем Турівського, Урсалівського та Ільїнського народних училищ³³.

* В наш час село набуло історичної слави як батьківщина третього Президента незалежної України В.А.Ющенка.

Подальша доля В.І.Міхновського поки що не з'ясована.

Гаврило Іванович Міхновський (1865-1910)³⁴, на думку Ф.Г.Турченка, був саме тією людиною, яка «надихаюче» вплинула на молодшого брата Миколу, тоді ще гімназиста-старшокласника³⁵. Він закінчив Прилучьку чоловічу гімназію (1886), деякий час навчався у Київському університеті Св. Володимира — з серпня 1886 по 12(24)січня 1888 на історико-філологічному факультеті, а з серпня 1894 по 1(13)травня 1896 — на медичному.

Гаврило був членом київського та бессарабського осередків «Братства тарасівців». У середині 1890-х рр. він працював у Одеській філоксерній комісії, створеній «Обществом сельского хозяйства Юга России» для обстеження бессарабських виноградників та боротьби з їх винищувачем — філоксерою.

На початку ХХ ст. Г.І.Міхновський повернувся на Прилуччину, щоб зайнятися адвокатською діяльністю, і 23.01 (05.02).1903 отримав дозвіл від Прилучького повітового з'їзду «ходатайствовать по чужим делам, производящимся у земских начальников, городского судьи, в уездном съезде и в губериском присутствии». Одночасно з працею приватним повіреним продовжував просвітянську діяльність, підтримував тісний зв'язок із прилучькими гімназистами старшокласниками.

1904 року Г.І.Міхновський зробив безуспішну спробу отримати місце нотаріуса в м.Золотоноші, для чого витримав відповідний іспит. Через рік, 17(30).08.1905, він був призначений нотаріусом м.Пирятина Полтавської губернії.

З 1908 р. здоров'я Гаврила Івановича різко погіршилося. Катастрофічно падав зір, лікарі констатували ураження сітківки обох очей. Наступного року сталося кілька крововиливів у мозок, утруднилася мова, настала атонія кишечника. У ніч на 2(15)березня 1910 р. Г.І.Міхновський помер. Закінчився земний шлях людини, яку Д.Дорошенко згадував серед тих, хто «багато зробив для розвитку української національної свідомості й українського руху, кожен в своїй околиці і особливо впливаючи на молоде покоління».

Та чи є повною інформація про чотирьох дітей священника Міхновського?

Перед нами фрагмент спогадів Мусія Кононенка, що стосується часів учителювання Я.Совачова в Турівці:

«Другого дня я зайшов до батюшки, або, вірніше, до нього на кухню. Там я застав трьох хлопців-поповичів. Один був ще зовсім малий, білоголовий хлопець, почав пильно на мене дивитись...»³⁶

Спробуємо з'ясувати, хто були ці «поповичі».

Для цього, по-перше, встановимо якомога точнішу дату відвідин маленьким Мусієм помешкання священика. Коли хлопчик почав учитися в школі? Кононенко позначає цей період (пов'язуючи його з приїздом нового вчителя) таким чином: «Мабуть, в 1872 році» (с.51). Оскільки ж Яків Васильович почав викладати у Турівці, вважаємо, на рік пізніше, більш достовірною датою початку навчання Мусія виглядає 1873 р. Описуючи далі переддень свого приходу до «батюшки», автор спогадів зазначає, що «надворі валом валив сніг» (с.73). Наступна ж розповідь у книзі присвячена першій сповіді Мусія, яка відбулася на «першому тижні Великого посту» (с.75), тобто за 7 тижнів перед Великоднем. Підсумовуючи наведене з урахуванням того, що Великодень 1874 року припадав за ст.ст. на 31 березня, доходимо висновку, що Мусій відвідав родину священика, найвірогідніше, у січні чи на початку лютого 1874 р.

Звідси, у свою чергу, випливає, що серед «поповичів» не могло бути старшого сина І.І.Міхновського Володимира, якому на той час було більше 20 років, та наймолодшого — Миколи, який народився 19 березня 1873 р. (за ст.ст.) і не мав від народження ще й року. Єдиним, чия присутність «біля печі» не викликає сумнівів, залишається Гаврило. Але хто ж такі решта двоє хлопчиків, яких М.Кононенко вважав синами священика? Невже автор спогадів помилився? Чи, можливо, ми знаємо не про всіх дітей у родині Міхновських? В останньому випадку треба згадати і фразу зі спогадів Г.Совачової. Говорячи про скрутний матеріальний стан діда (І.І.Міхновського) після смерті «бабуни» (тобто Олександри Федорівни), Ганна Вікторівна зауважила: «Діти підростали, треба було всім дати освіту. *П'ять хлопців, материних братів* [підкреслення наше. — О.Р.], було одночасно в університеті»³⁷.

Є й інші свідчення, що заслуговують на увагу. Так, О.Рябінін-Склярєвський, посилаючись на неопубліковані спогади В.Боровика, називав серед учасників з'їзду нелегальної молодіжної організації «Братство тарасівців», який відбувся у Києві на початку 1893 р. (не пізніше квітня, уточнює С.Наумов³⁸), *братів* [підкреслення наше. — О.Р.] [*Івана*] та Миколу Міхновських³⁹. Зафіксована в літературі й інформація Л.Мацієвича, що «Міхновський Микола й *Іван* [знову Іван! — О.Р.] шукали в липні 1904 р. Коцюбинського в Алуці, але не знайшли його»⁴⁰.

Про якого Івана Міхновського йшла мова? Чи не про одного з синів Івана Івановича та Олександри Федорівни? Але як тоді пояснити, що про нього, здається, не залишили жодного слова у своїх спогадах ні Г.Совачова, ні близькі

друзі та колеги М.Міхновського? Чи, можливо, згадуваний Іван Міхновський був більш віддаленим родичем Миколи, а не рідним братом? Ми перевірили цю гіпотезу, але серед багатьох представників різних гілок роду Міхновських потрібного Івана не знайшлося...⁴¹

Тоді, можливо, дослідники були неуважні чи просто не ставили за мету знайти відповідь на це питання? Ключем до розгадки, вважаємо, слугують рядки з опублікованого ще 1931 року щоденника визначного українського громадсько-політичного і культурного діяча Є.Х.Чикаленка (1861-1929). Увечері 24 грудня 1908 р. (за ст.ст.) він разом із М.М.Коцюбинським відвідали В.М.Шемета, де застали й М.Міхновського. Наступного дня, згадуючи емоційну розмову з Миколою Івановичем, Чикаленко занотував: «Ну що, думаю, як він піде слідом за своїми двома братами — вони вмерли божевільними! Ну що, як і третій брат саме оце зараз збожеволіє!»⁴²

Кого ж із братів М.Міхновського мав на увазі Чикаленко? Ми вже знаємо, що наприкінці 1908 р. старший, Володимир, був священиком Михайлівської церкви с.Хоружівки Роменського повіту, а Гаврило працював нотаріусом у Пирятині. Отже, Євгену Чикаленку були відомі двоє інших братів Миколи Івановича, що померли десь у середині 1900-х років. Одного з них, ймовірно, звали Іваном.

А тепер повернемося до згадуваної фрази зі спогадів Г.Совачової. Враховуючи, що Володимир давно закінчив Полтавську духовну семінарію, служив у єпархіальному відомстві і ніяк не міг навчатися в університеті, доводиться висловити припущення про існування ще одного, шостого, сина І.І.Міхновського.

Зауважимо, що й Надія, ймовірно, не була єдиною дочкою турівського священика. Таким чином, попереду пошук архівних матеріалів про невідомих ще нам членів родини І.І.Міхновського.

Примітки:

1. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — К.: Генеза, 2006. — 320 с.: іл.

2. Деякі епізоди з життя І.І.Міхновського увійшли до статті: Ротач Олександр. Служили славі України (сторінки біографій подружжя Василя та Ганни Совачових) // Полтавська Петлюряна: [Число] 6: Матеріали сьомих Петлюрієвських читань. — Полтава, 2005. — С.152-153, 155, 188-189.

3. В.Кривошея неодноразово називав священика Іваном Харитоновичем (див., напр.: Кривошея В. Генеза українського

козацтва: Переяславський полк. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. — С.283).

4. Стовба Олександр. Матеріали до історії роду Міхновських // Український історик. — Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. 1983. — [Число] 2-4 (78-80). — С.84; Кривошея Володимир. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Молдавського. — К., 1996. — С.146-147; Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — С.25. Останній автор помилково називає дочку священника Олімпіадою.

5. Совачов Яків Васильович (бл. 1851 — квітень 1915) — священник Полтавської єпархії. Закінчив Полтавську духовну семінарію (1871), вчителював у Срібнянському і Турівському народних початкових училищах Прилуцького пов. Полтавської губ. Висвячений у священницький сан 29.08 (10.09).1875 і одночасно призначений помічником настоятеля до Михайлівської церкви с.Свиридівки Лохвицького пов., де прослужив до середини вересня 1886. Деякий час очолював парафію Миколаївської церкви с.Мамаївки Пирятинського пов., 08 (20).06.1888 переведений до Трьохсвятительської церкви м.Прилук. Від середини 1890-х до своїх останніх днів — священник Всіхсвятської церкви с.Турівки. Син Совачова, Василь Якович (троюрідний дід автора, 1876-1924), став військовим лікарем, доктором медицини, громадським діячем періоду Української революції. (Більш детально біографія Я.В.Совачова досліджена у статтях: Ротач Олександр. Родина видатного українця: [До історії роду Совачових] // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / Редкол.: Волошин Ю.В., Годзенко В.Д., Лобурець В.Є., Мокляк В.О., Парасочка О.Г. та ін. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — С.445-456; Ротач Олександр. Служили славі Україні... — С.151-156.

6. Наведена О.Стовбою та Ф.Турченкою дата закінчення В.Міхновським семінарії (1874) є помилковою (Стовба Олександр. Згадувана праця. — С.89; Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — С.26).

7. ПЕВ. — Часть офиц. — 1866. — № 3. — 1 февраля. — Приложение. — С.5-7; № 15. — 1 августа. — Приложение. — С.5-8; 1868. — № 16. — 15 августа. — С.585-588; 1869. — № 16. — 15 августа. — С.683-686; 1870. — № 14. — 15 июля. — С.523-526; 1871. — № 14. — 15 июля. — С.410-413; 1872. — № 14. — 15 июля. — С.504-507; 1873. — № 15. — 1 августа. — С.405-407.

8. Там само. — 1874. — № 1. — 1 января. — С.34-36. — [IV. Об открытии воскресно-праздничных бесед].

9. Там само. — С.36.

10. ПЕВ. — Часть офиц. — 1877. — 21. — 1 ноября. — С.621-622.

11. Там само. — 1880. — № 16. — 15 августа. — С.350; № 22. — 15 ноября. — С.471-472.

12. Там само. — 1883. — № 16. — 15 августа. — С.368.

13. Там само. — № 22. — 15 ноября. — С.492.

14. Там само. — 1888. — № 13. — 1 июля. — С.367.

15. Там само. — 1890. — № 11. — 1 июня. — С.350. О.Стовба помилково датує цю подію 1889 роком (Стовба Олександр. Згадувана праця. — С.89).

16. Там само. — 1889. — № 15. — 1 августа. — С.621.

17. Там само. — 1890. — № 4. — 15 февраля. — С.135.

18. Там само. — 1892. — № 11. — 1 июня. — С.451. Це була ротація зі священником Георгієм Манжевським.

19. Там само. — 1895. — № 1. — 1 января. — С.11.

20. Там само. — №№ 6-7. — 15 марта-1 апреля. — С.240.

21. Там само. — 1899. — № 21. — 20 июля. — С.558.

22. Стовба Олександр. Згадувана праця. — С.89.

23. Коллард Юрій. Спогади юнацьких днів: 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). — Торонто: Срібна сурма, 1972. — С.44. Серед наведених автором спогадів правили членів українських нелегальних гуртків зустрічаємо двох Олександрів і двох Володимирів Міхновських: у полтавській семінарській «Українській громаді» перебували сини Володимира Івановича та племінники Миколи Міхновських, а в «Харківській студентській громаді» — «студенти ветеринарії». Хто саме вчився у Харкові, сказати важко, адже Ю.Коллард не залишив жодних пояснень. В.Кривошея висловлює думку, що полтавські й харківські Міхновські — одні й ті самі особи (Кривошея Володимир. Згадувана праця. — С.148). Але нами розшукані відомості й про деяких інших «кандидатів» у «студенти ветеринарії». Ними могли бути: Олександр Васильович Міхновський (нар. бл. 1882), син паламаря із с.Пищиків Золотоніського пов. Василя Васильовича та його другої дружини Фотини Григорівни; Олександр Іванович Міхновський (нар. бл. 1883), син псаломщика з тих самих Пищиків Іоанна Омеляновича та Ксенії Митрофанівни; Володимир Олександрович Міхновський (нар. 31.05/12.06.1868), син священника із с.Мельників Золотоніського пов. Олександра Никифоровича та Параскеви Андріївни, а також, не виключено, інші, ще не встановлені, представники роду Міхновських.

24. Міхновський Олександр Володимирович (бл. 1876 — не раніше 1918) — закінчив Роменьське духовне училище (1892) та ПДС (1899), потім, на думку А.Жука, вступив до Томського чи Дерптського (Дерпт — у 1224-1893 назва м.Тарту, Естонія; з 1893 до 1918 — м.Юр'єв. — Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. — М.: Издательство «Мысль», 1966. — С.409) університету. В.Кривошея, нагадаємо, вважає, що О.В.Міхновський після ПДС вступив до Харківського ветеринарного інституту. Аркадій Кучерявенко, член Полтавського осередку РУП, писав, що «Олександр Міхновський ніколи ніякої участі в Полт. Вільній Громаді РУП не брав. Олександр під час свого перебування в Полт. семінарії був ортодоксом-марксистом і входив у марксистський гурток, де українство тоді вважалося за ересь, або за щось не достойне розумного, порядного і просвіченого хлопця!» (Лист А.Кучерявенка до А.Жука від 17.12.1929. В статті: Жук Андрій. Автобіографія еруптивістів: [Продовження] // Вільна Україна. — США.

— 1962. — Ч.35-36. — С.88). Зауважимо, що важко уявити собі онука Івана Івановича Міхновського марксистом. Схоже, й А.Жук відкидав таку можливість. У своїх примітках до згаданого листа А.Кучерявенка він підкреслив, що на початку лютого 1902 особисто бачив О.Міхновського в штаб-квартирі Полтавської організації РУП у домі Комліченків (Архирейська вул., 8), коли той, разом з іншими семінаристами, забрав для розповсюдження партійну відозву (тобто, нелегальну листівку) на день 19 лютого (дата визволення в 1861 селян із кріпацтва). А.Жук навіть висловив припущення, що Олександр Міхновський мав безпосереднє відношення до видання тієї відозви, а можливо, й був її автором (Жук Андрій. Згадувана стаття. — С.90). Доречно згадати, що саме О.Міхновський привозив у Турівку (не пізніше 1898) свого товариша по семінарії Симона Петлюру, щоб отримати від студента Київського університету Василя Совачова інструкції для діяльності українського семінарського гуртка (Совачева Ганна. Кризь пориви життя: Спогади — війна і визвольні змагання // Наше життя. — Нью-Йорк, США. — 1980. — № 10. — Листопад. — С.15). Про О.Міхновського як співпрацівника РУП в період його перебування на Кубані згадував С.Ерастов-Щербина (В «Революційній українській партії» (зі спогадів С.І.Ерастова-Щербини) // Схід: аналітично-інформаційний журнал. — Донецьк. — 1999. — № 7 (31). — Жовтень-грудень. — С.50). Деякий час О.Міхновський мешкав у Харкові. Збереглися відомості про його участь у комісії, яка керувала роботою українського відділу Харківської громадської бібліотеки (комісію від 1908 очолював Микола Міхновський). На установчих зборах Товариства ім.Г.Квітки-Основаєнненка, що відбулися 04 (17).03.1912, О.Міхновського обрали його членом (Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — С.183, 185). За інформацією В.Кривошеї, в цей же час Олександр Міхновський працював помічником присяжного повіреного у свого дядька. У подальшому він переїхав до Переяслава. За матеріалами з Полтавського облдержархіву (Ф.455. — Оп.3 — Спр.637. — Арк.1-4) О.В.Міхновського 8 (21).03.1916 прийняли до стану присяжних повірених округу Харківської судової палати (лист Ради присяжних повірених зазначеного округу від 23.03.1916 за № 1207). Згідно з постановою загальних зборів департаментів палати від 4 (17).04. на засіданні Лубенського окружного суду, яке відбулося 10 (23).05 того ж року, Олександр Міхновський був приведений до присяги. Одночасно він викладав законодавство та політичну економію у приватному чоловічому комерційному училищі Я.С.Шефтеля (Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год / Издание Полтавского губернского статистического комитета под редакцией члена комитета исп. обяз. секретаря Н.А.Снесского. — Полтава: Типо-литография губернского правления, 1916. — С.300); В.Кривошея помилково назвав його законовчителем (Кривошея Володимир. Згадувана праця. — С.148). Дружні стосунки з Василем Совачовим збереглися в Олександра Міхновського на все життя. Г.Совачова згадувала про його часті відвідини (разом з Миколою Міхновським) їхньої родини у Києві в

1918 (Совачева Ганна. Кризь пориви життя: Спогади — війна і визвольні змагання // Наше життя. — Нью-Йорк, США. — 1981. — № 3. — Березень. — С.14). Подальша доля О.Міхновського невідома.

25. Міхновський Володимир Володимирович (бл. 1879 - ?) — закінчив Роменське духовне училище (1895), потім навчався в ПДС. Згадується в списках учнів семінарії включно до 4-го класу (1899-1900 навч. рік), хоча через два роки в епархіальній хроніці названий таким, що «закінчив курс ПДС». Від 02 (15).12.1902 до 05 (18).07.1903 — псаломщик Успенської церкви м.Оранка Кобеляцького пов., звільнений за власним проханням (ПЕВ. — Часть офиц. — 1903. — №2. — 10 января. — С.36; № 22-23. — 1-10 августа. — С.469). За твердженням В.Кривошеї, В.В.Міхновський також деякий час був студентом Харківського ветеринарного інституту, як активіст РУП перебував під арештом з 01(14).12.1903 по 05(18).01.1904, а у 1906 закінчив Київську духовну семінарію (Кривошея Володимир. Згадувана праця. — С.148). Чи все це стосується однієї особи, — потребує більш ретельного дослідження, але, за повідомленням епархіального часопису, В.В.Міхновський як випускник КДС 06 (19).10.1906 отримав друге місце при Покровській церкві с.Івахників Лохвицького пов. (ПЕВ. — Часть офиц. — 1906. — № 30. — 20 октября. — С.689), 14 (27).10 був висвячений у диякона, а наступного дня отримав священницький сан (Там само. — № 31. — 1 ноября. — С.404, 406). Проте вже у наступному номері часопису з'явилася повідомлення про призначення В.В.Міхновського до іншої парафії — Покровської церкви с.Калинівки Роменського пов. (Там само. — № 32. — 10 ноября. — С.428), а 01 (14).12.1906 він був затверджений законовчителем місцевого народного училища (Там само. — 1907. — № 2. — 10 января. — С.27). Від 20.11 (03.12).1907 В.В.Міхновський — священник Михайлівської церкви м.Березані Переліславського пов. (Там само. — № 35. — 10 декабря. — С.871), пізніше — Преображенської церкви м.Переяслава. Нагороджений набадреником (1913) та 27.09 (10.10).1915 скуфією (Там само. — 1913. — №15. — 20 мая. — С.1055; 1915. — № 21. — 1 ноября. — С.1584).

26. ПЕВ. — Часть офиц. — 1899. — № 19. — 1 июля. — С.500, 507.

27. Там само. — 1904. — № 8. — 10 марта. — С.128-129.

28. Там само. — 1907. — № 34. — 1 декабря. — С.829. У згаданих працях О.Стовби та В.Кривошеї назва села подана неправильно — «Хорунжівка» (з такою назвою існували населені пункти в Глобинському та Кременчуцькому районах Полтавської області).

29. Там само. — № 35. — 10 декабря. — С.871.

30. У епархіальній хроніці та в згадуваній праці О.Стовби назва села помилково подана як «Заочеське».

31. ПЕВ. — Часть офиц. — 1909. — № 29. — 10 октября. — С.744. О.Стовба помилявся, вважаючи, що у Заочіпське отримав призначення син В.І.Міхновського (Стовба Олександр. Згадувана праця. — С.89-90).

32. ПЕВ. — Часть офиц. — 1915. — № 9. — С.759. О.Стовба й услід за ним В.Кривошея помилково вважали, що і в Турівку був призначений син В.І.Міхновського (Стовба Олександр. Згадувана праця. — С.90; Кривошея Володимир. Згадувана праця. — С.148).

33. Там само. — № 22. — 15 новбля. — С.1648.

34. Детальніше життєвий шлях Г.І.Міхновського висвітлено у статті: Ротач Олександр. Пирятинський нотаріус (сторінки біографії Гаврила Міхновського) // Рідний край: Науковий, публіцистичний художньо-літературний альманах. — Полтава. — 2006. — № 2 (15). — С.121-131.

35. Турченко Федір. Микола Міхновський: становлення світогляду // Молода нація: Альманах. — 2003. — № 2 (27). — С.74; Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — С.40.

36. Кононенко Мусій. Спогади / Упорядкування, передмова, примітки та літературне редагування П.П.Ротача. — Полтава: Видавництво «Полтава», 1998. — С.74.

37. Совачева Ганна. Кризь пориви життя: (Спогади) // Визвольний шлях. — Лондон: Українська видавнича спілка. — 1964. — Кн.11 (201). — Листопад. — С.1209.

38. Наумов С.О. Братство тарасівців // Український історичний журнал. — 1999. — № 5 (428). — Вересень-жовтень. — С.40.

39. Рибин-Скляревський Олександр. Михайло Коцюбинський і тарасівці: (З архівних джерел) // Коцюбинський: Збірка статей / За редакцією Ол.Дорошкевича. — Том перший. — Х., К.: Державне видавництво «Література і мистецтво», 1931. — С.266.

40. Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців» // Твори М.Коцюбинського: Том VII: Листування (1886-1906) / Під редакцією С.Козуба. — Х., К.: Державне видавництво України, 1930. — С.37. — (Бібліотека українських класиків).

41. На сьогодні нам відомо про кількох Іванів Міхновських відповідного віку. Перший із них, син священника с.Мельників Золотоніського пов. Олександра Никифоровича Міхновського та його дружини Параскеви Андріївни, народився 13 (25).11.1870 (Державний архів Черкаської області (ДАЧО). — Ф.931. — Оп.1. — Спр.942. — Арк.159). Можливо, це той Іван Міхновський, що успішно закінчив ПДС (ПЕВ. — Часть офиц. — 1893. — № 14. — 15 июля. — С.755) і 7 (19).09.1893 був направлений до Миколаївської церкви м.Іркліва Золотоніського пов. псаломщиком (Там само. — № 19. — 1 октября. — С.952). Утім, вже 14 (26).12.1894 він був звільнений згідно з поданим проханням (Там само. — № 1. — 1 января. — С.15). На початку ХХ ст. І.О.Міхновський вступив до Вищого художнього училища при Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв, а 18.02(01.03).1905 обвинявся у рідному селі з Анною Макарівною Николаєвою із с.Глушилова Вишневолоцького пов. Тверської губ. (ДАЧО. — Ф.931. — Оп.1. — Спр.1250. — Арк.111).

Другий Іван Міхновський, син священника с.Мойсищів Золотоніського пов. Іоана Георгійовича та його дружини Олександри Андріївни, народився 12(24).02.1874 (ДАЧО. — Ф.931. — Оп.1. — Спр.973. — Арк.33). Він закінчив Астраханську духовну

семинарію, 01(13).09.1898 отримав призначення псаломщиком до Іоакімо-Анненської церкви с.Мойсищів (ПЕВ. — Часть офиц. — 1898. — № 28. — 1 октября. — С.713), пізніше був учителем Мойсищівського народного училища (ДАЧО. — Ф.931. — Оп.1. — Спр.1241. — Арк.22). 24.10 (06.11).1905 І.І.Міхновський висвячений у диякона, 30.10 (12.11).1905 став священником і служив спочатку в Архангело-Михайлівській церкві с.Малой Бурімки, а потім у рідних Мойсищах (ПЕВ. — Часть офиц. — 1904. — № 32. — 10 ноября. — С.704, 707; № 33. — 20 ноября. — С.743).

Третій Іван Міхновський, син Мефодія Євдокимовича та Параскеви Василівни Міхновських із Мойсищів, народився 26.05(07.06).1878 (ДАЧО. — Ф.931. — Оп.1. — Спр.973. — Арк.158). Про нього відомо тільки те, що в 1919 він продовжував жити в рідному селі і займався селянською працею (був «хлебопашцем»); 02.01.1919 дружина Тетяна Галактіонівна народила йому сина, також Івана, який незабаром помер (ДАЧО. — Ф.Р-5899. — Оп.1. — Спр.884. — Арк.2, 23).

42. Чикаленко Євген. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. — К.: Темпора, 2004. — Т.1. — С.32.

КРИЗЬ ЕПОХУ ВІЙН І РЕВОЛЮЦІЙ: Н.Я.ГРИГОРІВ — ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

2 008 року виповнилося 125 років від народження та 55 — з дня смерті видатного громадського і політичного діяча, просвітника, науковця Никифора Яковича Григорієва (9.02.1883 — 5.08.1953 рр.). Ці ювілейні дати залишилися майже непоміченими: особистість Н.Григорієва і його активна діяльність, попри досить часті останнім часом згадки в історичній літературі, залишаються ще недостатньо відомими. Водночас очевидно є необхідність повернення із забуття імен українських національних діячів як важливої складової відновлення історичної пам'яті українського народу. Відтак метою цієї публікації є ближче знайомство з постаттю Н.Григорієва та шанування його пам'яті.

Никифор Якович Григорієв народився 9 (22) лютого 1883 р. у містечку Бурти Черкаського повіту Київської губернії (тепер — с.Бурти Шполянського р-ну Черкаської обл.) у бідній багатодітній родині сільського вчителя. Від початку його доля складалася непросто: за перші три роки свого життя він втратив десятеро братів, сестер та матір; батько вчителював у сусідніх селах і вдома бував рідко, мачуха ж не могла приділити йому достатньо уваги, займаючись господарством¹.

Не дивно, що хлопчина рано подорослішав і вже у ранньому віці сприймав світ по-дорослому, покладаючись лише на свої спостереження і відчуття, формуючи власну систему цінностей та переконань. Так ще у дитинстві до нього прийшло усвідомлення соціально-економічного і національного гноблення українських селян та інтелігенції на прикладі власної родини².

Водночас Никифор завдяки своєму батькові змалку збагнув, що приналежність до вищої соціальної верстви має визначатися не лише рівнем заможності, а й рівнем освіти³. Щойно опанувавши грамоту, він не задовольнявся навчальною програмою буртинської церковнопарафіяльної школи, а самостійно вдосконалював свої знання. Зокрема, самотужки опанував польську та латинську мови, перечитав немало історичної і художньої літератури⁴. Таким чином Никифор

дизнався про минуле України, що старанно приховувалося настановами імперської освіти. Справжнім потрясінням для нього було усвідомлення, що Україна, за яку колись воювали козаки, — не міфічна вигадка з творів Г.Сенкевича та М.Гоголя, а його батьківщина⁵.

До наступного кроку у формуванні національної свідомості Никифора підштовхнуло знайомство з брошурою Є.Чикаленка «Розмови про сільське хазяйство. Чорний пар та плodoзмін», що стала справжньою сенсацією для учнів сільськогосподарської школи м. Городища, де він навчався у 1895-1900 рр. «Ми, «мужицькі діти», почували себе на десятому небі... — пригадував він через багато років, — раз такі книжечки (науково-популярні — О.С.) пишуться «нашою простою мовою», то ця мова годиться не лише для буденних «мужицьких справ», а й для вчених, вселюдських⁶. Відтоді Никифор уже свідомо обирав українські книги для читання, серйозно замислювався над становищем свого народу, класовими відносинами і навіть робив перші спроби відстоювати свої права⁷.

Перебування Н.Григорієва у Києві (1902-1904 рр.), де він опинився у пошуках роботи, стало чи не найважливішим кроком у його самовизначенні. Вирішальну роль у цьому відіграв секретар Київського сільськогосподарського товариства, економіст, демократ-народник Т.І.Осадчий. Він став учителем Никифора у найширшому розумінні, піднявши його суспільний кругозір на новий рівень. Під впливом системи ідей та знань Т.Осадчого Н.Григорієв став переконаним матеріалістом, почав вивчати суспільствознавчі дисципліни, захопився політикою, схилиючись до позицій соціалістів-революціонерів. А найважливіше — Т.Осадчий прищепив Никифору як переконання основоположний народницький життєвий і суспільно-етичний принцип: національно свідомо освічена людина зобов'язана присвятити життя служінню своєму народові, що ототожнювався із селянством. Онтологічні передумови для засвоєння цієї настанови у Н.Григорієва уже цілком визріли: працюючи по закінченні сільськогосподарської школи на посаді конторника і помічника управителя маєтку, він виразно усвідомив своє бажання допомагати селянам та робітникам⁸.

Т.Осадчий влаштував Н.Григорієва на роботу до бібліотеки Київського товариства грамотності, де той мав доступ до широкого кола літератури, пізніше — у статистичний відділ управління Південно-Західної залізниці, де була можливість навчатися на дворічних курсах для службовців. Також Никифор прослухав у Київському університеті Св. Володимира курс лекцій з історії й теорії моралі, простудював низку спеціальних праць⁹.

Під дією цих чинників у світогляді Н.Григорієва сформувалися і набули імперативного характеру основи етичного соціалізму, переконаним прихильником, а згодом і теоретиком якого він став. Доречно навести його власне розуміння соціалізму, яке він проніс через усе життя: «Соціалізм — це такий громадський лад, який спільними зусиллями всіх членів громади забезпечує кожній людині рівне право, рівну волю, рівну можливість праці й заробітку для задоволення своїх життєвих потреб нарівні з іншими, змогу... захищатися від всякого насильства, поневолення, поневіряння, упередження, визиску, бідності, голоду, темноти, злиднів і т.п.»¹⁰.

Пропагована Т.Осадчим ідея служіння простому народу стала життєвим кредо Н.Григорієва. Поряд з неприйняттям системи освіти і науки, що служила режиму самодержавства, це спонукало його відмовитися від університетської освіти. Він склав іспит на вчителя російської мови у повітових і міських школах і подав прохання про надання посади у повітовій школі¹¹. Свій вчинок Н.Григорієв аргументував так: «З народу ми вийшли, з ним і підємо; понесемо йому ті знання, які здобули. Не треба нам для цього буржуазно-царської кваліфікації. Нас кваліфікують самі наслідки праці серед народу і для народу. Все, що маємо, здобуто працею народу. Йому належать і наші знання, й наша сила»¹².

Розпочавши педагогічну діяльність 1904 р. у вищій початковій школі повітового містечка Сквиря на Київщині, Н.Григорієв, за його словами, «з радістю неофіта взявся за виховання молодого покоління й перебудову соціальних відносин». Саме це незабаром спричинило конфлікт із начальством і, як наслідок, — переведення Н.Григорієва до Бердичева¹³, де почався період його активної громадської і культурно-просвітницької діяльності.

Наприкінці 1904 р. він заснував у Бердичеві філію київського Товариства грамотності (єдиного легального товариства, яке провадило національно-просвітницьку роботу) та публічну бібліотеку. Навколо них гуртувалася місцева інтелігенція, що з початком революції восени 1905 р. зорганізувалася в Учительський союз повіту. Перший з'їзд союзу відбувався у помешканні Н.Григорієва; під його впливом ухвалив резолюції з вимогами української школи. На початку 1906 р. він був звинувачений у «революційному дусі, настринчуванні учителів проти начальства» і переведений до м. Літина на Поділлі¹⁴.

Незважаючи на адміністративні утиски, Н.Григорієв ішов все далі у своїй громадській, культурно-просвітницькій діяльності, свідомо її політизував. У Літині він разом з колегою,

російським есером К.Томіліним створив Товариство грамотності, бібліотеку-читальню, а також нелегальні курси випускників повітових шкіл для вивчення суспільно-політичних наук, де сам викладав історію українського визвольного руху. При бібліотеці він організував нелегальний гурток вчителів для «занять самоосвітою», що став осередком культурно-політичної пропаганди¹⁵.

Через рік «за неспокійну і підозрілу поведінку» Н.Григорієв був знову переведений на нове місце роботи. Та за короткий період роботи у Літині поряд з набуттям важливого досвіду педагогічної, культурно-просвітницької, громадської діяльності відбулася кристалізація його національно-політичних переконань та громадянської позиції, розширення соціального світогляду. Це було зумовлено низкою суб'єктивних чинників, зокрема переосмисленням творів ідеологів російського народництва О.Герцена, М.Бакуніна, М.Чернишевського, а також М.Драгоманова, І.Франка, М.Коцюбинського, Б.Грінченка та ін., й об'єктивних — суспільно-політичними процесами 1905-1907 рр. У своєму автобіографічному нарисі він писав: «З р. 1906 я політично усвідомив себе як українець. Це вже була не романтика, не симпатія до «свого», а знання самого себе, знання своїх прав і обов'язків... я відчував себе і свою націю рівними з іншими не лише теоретично, а й практично»¹⁶. Водночас Н.Григорієв визначився і зі своєю партійною приналежністю, ставши на позиції українських есерів¹⁷.

На нове місце роботи, до Кам'янця-Подільського, він приїхав, за свідченням його колеги, громадського діяча В.Приходька, «людиною цілком свідомою національно»¹⁸. При цьому політичні погляди Н.Григорієва вирізнялися: його чітко сформована позиція і обсяг вимог — «боротися за його (українського народу — О.С.) не лише культурну, а й політичну самостійність, вершком якої є власна державність у формі демократичної республіки»¹⁹ — ще не стали поширеними серед українських культурно-просвітницьких діячів.

Н.Григорієв одразу був помічений місцевою інтелігенцією й запрошений на організаційні збори подільської «Просвіти», під час яких став її членом, а згодом — членом управи. 1910 р., з утворенням у Кам'янці філії Товариства українських поступовців, Н.Григорієв увійшов і до його управи, а 1915 р., коли нелегальні гуртки об'єдналися в подільську групу ТУПу, очолив її²⁰. Він відігравав вагомий роль у діяльності обох організацій, що спрямовували усе місцеве українське життя. Зокрема, кам'янецька «Просвіта» утримувала публічну бібліотеку, розповсюджувала україномовні видання, влаштувала літературні вечори, вистави тощо²¹. Н.Григорієв особисто

організовував відзначення урочистих подій і впорядковував літературні та літературно-музичні вечірки, які були важливим напрямком культурно-просвітницької роботи серед молоді. Водночас, знаючи, що за ним стежить жандармерія, він нелегально читав українською мовою лекції на соціально-політичні, історичні, літературні теми²².

У Кам'янці почався довгий і успішний шлях Н.Григорієва — публіциста й літератора-просвітника: він готував кореспонденції, літературно-критичні статті до газет «Подольские известия», «Подольскіи», «Подольские новости», журналів «Маяк», «Світло», «Рідний край» та ін. Причому писав лише з метою поширення знань і національно-культурної пропаганди, принципово не отримуючи гонорарів.

У цей період відбулося становлення Н.Григорієва і як педагога-методиста та популяризатора наукових знань. Викладаючи у вищій початковій школі російську мову й історію, на дворічних педагогічних курсах та у комерційній школі — всесвітню і російську історію, на літніх курсах для вчителів — педагогіку і методику навчання рідної мови, він виробив оригінальну методику викладання окремих предметів та національно-патріотичного виховання, що викладена у його праці «Про навчання дітей рідної історії»²³. За роки вчителювання він також підготував низку шкільних підручників і науково-популярних праць: «Історія українського народу», «Історія України в народних думках і піснях», «Поділля: Географічно-історичний нарис», «Всесвітня історія», «Мораль (Природа, зміст, історія та норми її)» та ін., які було видано у 1918-20-х рр.²⁴ Прикметно, що більшість з них витримала не одне видання і залишається актуальною і сьогодні.

У зв'язку з новою масштабною антиукраїнською кампанією навесні 1914 р. знову почався наступ місцевої адміністрації на подільський український осередок, в результаті якого було закрито кам'янецьку «Просвіту»²⁵. За час свого існування вона чимало встигла зробити, і багато в чому завдячуючи працездатності та наполегливості Н.Григорієва, адже лєвова частка її щоденної, копійної, виснажливої праці лежала саме на його плечах²⁶.

Під час Першої світової війни з осені 1915 р. Н.Григорієв служив у російській армії (в запасному батальйоні у Кременчуці, пізніше — на інтендантській службі у Керчі, з осені 1916 р. до березня 1917 р. — у Броварах) і там конспіративно провадив культурно-просвітницьку роботу²⁷.

Чималий досвід громадської діяльності та політичні переконання Н.Григорієва, що ґрунтувалися на засадах української державності і докорінної перебудови суспільних

відносин, сприяли його швидкому перетворенню у 1917 р. на політика загальнонаціонального рівня, провідного діяча українського національно-визвольного руху, зокрема Української партії соціалістів-революціонерів. Важливий поштовх його політичній кар'єрі дав Український національний конгрес 6-8 квітня 1917 р., на якому він був обраний до Української Центральної Ради²⁸.

Уже під час Конгресу Н.Григорієв заявив про себе як один з найрішучіших прихильників автономії України, запропонувавши власну стратегію і тактику її національно-державного будівництва²⁹. Він розглядав автономію як форму самостійності України в конкретний історичний період, запропонувавши формулу «самостійність по суті, а не по формі»³⁰. Висунута ним вимога автономії була тактично розрахованим варіантом прагматичної української політики за конкретних обставин 1917 р., який він сформулював як «приховання дійсних максимальних цілей (тобто самостійності — О.С.) і висунування мінімальних (автономія — О.С.), щоб, здобуваючи організаційні можливості, гуртувати силу і в міру її розвитку розширювати свої вимоги, ставити російські уряди і громадянство перед готовими фактами. Усамостійнюватись фактично самоорганізацією, а не словесною заявою»³¹.

Основним завданням українського політикуму Н.Григорієв вважав підготовку ґрунту для боротьби за незалежність, в тому числі шляхом створення боєздатної та національно свідомої армії. Він був одним із активістів Товариства імені гетьмана Павла Полуботка, керівником його культурно-просвітницької роботи³².

В усій роботі Н.Григорієва в Українській Центральній Раді простежується характерна особливість — незалежно від його тактичних маневрів, в тих чи інших політичних обставинах він відстоював принцип самодостатності та самодіяльності українського народу, вважаючи, що джерелом влади є народ. Звідси впливав інший його принцип, якого він послідовно дотримувався у своїй політичній діяльності, — «не народ для держави, а держава для народу»³³. З цими настановами корелювали його концептуальні політико-ідеологічні розробки, насамперед концепція трудової демократії, заснованої на системі рад³⁴.

Спробою реалізації цих положень стала діяльність Н.Григорієва на чолі Ради солдатських депутатів Київського

Н.Григорієв офіційно увійшов до УПСР під час її установчого з'їзду 4-5 квітня 1917 р., а на III з'їзді 21-24 листопада 1917 р. — до її ЦК (Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К., 1999. — С.260).

військового округу, а пізніше — Київської ради солдатських депутатів³⁴. Причому протягом тривалого часу (до листопада 1917 р.) йому вдалося запобігти процесу «більшовизації» Київської ради, забезпечувати її повноцінне функціонування та підтримку нею Центральної Ради³⁵.

Позицію Н.Григорієва щодо більшовицького руху найкраще сформулював він сам, заявивши під час Жовтневого перевороту від себе, УПСР та Ради солдатських депутатів: «Ми не підтримуємо більшовицького руху, бо вважаємо неприпустимим боротися на своїй території за чужі інтереси»³⁶. Більшовизм він розглядав як шовіністичну течію, принципово ворожу українській державності. І це яскраво засвідчив його виступ на Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України у Києві (4-6 грудня 1917 р.), в якому задекларовано необхідність остаточного відмежування від більшовицької Росії³⁷. Відразу після проголошення IV Універсалу в одній зі своїх статей він писав: «Хто б у Петрограді не правив, а Україні волі не дають... тому нема чого нам на них і поглядати. Нехай наш народ сам собою править, нехай має свою ні од кого не залежну державу. Сам собі пан і хазяїн»³⁸.

Готовність до рішучих дій Н.Григорієв засвідчував і своєю політичною діяльністю: за умов глибокої внутрішньої та зовнішньополітичної кризи 18 січня 1918 р. він увійшов до складу Ради народних міністрів³⁹. У цій ситуації на очолене ним міністерство освіти покладалося одне з найскладніших завдань — підвищення національної свідомості народу і підтримка Центральної Ради, тож «участь в міністерстві в той час вимагала не лише фахової здібності, а й політичної свідомості, завязаності в боротьбі з большевиками й революційної сміливості»⁴⁰.

За гетьманату П.Скоропадського, не маючи можливості діяти публічно, Н.Григорієв повернувся до справи, яку добре знав. У квітні 1918 р. він став завідувачем відділу освіти Київського земства, що входило до Всеукраїнського союзу земств на чолі з С.Петлюрою⁴¹. Також брав участь у виданні тижневика «Народна справа» — органу Київської губернської народної управи⁴².

Активною у цей час була його партійна діяльність. Після розколу УПСР (IV з'їзд 13-16 травня 1918 р.) Н.Григорієва обрали головою керівного органу правих і центристів — Організаційного комітету, що почав функціонувати з липня 1918 р. і згодом перетворився на Центральне Бюро УПСР (центральної течії)⁴³.

Важливим напрямом роботи Організаційного бюро стала участь в Українському національному союзі. За свідченням учасника установчих зборів Союзу, одного з його керівників М.Шаловала, Н.Григорієв теж брав участь у них і затвердженні програми Союзу⁴⁴. Підтримавши необхідність повстання,

Організаційне бюро обрало трійку для його організації — Н.Григорієв, М.Шаловал, І.Лизанівський⁴⁵.

З початком збройного повстання 15 листопада 1918 р. Директорія доручила Н.Григорієву створити й очолити службу преси і пропаганди. Відтак він став організатором і першим керівником Інформаційного бюро армії УНР⁴⁶ та редактором «Новин» Інформбюро, що виходили у містах перебування передових частин армії⁴⁷.

9 лютого 1919 р., солідаризуючись зі своїми партійними товаришами, не згодними зі змінами політики Директорії (догодження Антанті), Н.Григорієв склав повноваження керівника Інформаційного бюро армії УНР⁴⁸. Курс на союз із Антантою і відповідні зміни у політичному та соціально-економічному житті країни він оцінював украй негативно, вважаючи, що вони спричинили втрату Директорією підтримки народу. «У Вінниці кінчається Українська революція», — стверджував він згодом.

Фактично перейшовши в опозицію до Директорії, Н.Григорієв працював у подільському видавництві «Дністер», пізніше виїхав до Галичини для налагодження видання книг і закупівлі підручників для подільських шкіл⁴⁹.

Зі зміною політичного курсу Директорії, 10 червня 1919 р. Н.Григорієв увійшов до уряду Б.Мартоса, обійнявши посаду товариша міністра народної освіти, а згодом — виконуючи його обов'язки⁵⁰. Активна робота Н.Григорієва у міністерстві і зміна з часом політичної кон'юнктури на користь есерів зумовили продовження його роботи в уряді І.Мазепи, сформованому 27 серпня 1919 р., але вже на посаді міністра освіти, яку він з перервою займав до травня 1920 р.⁵¹

Очоловане Н.Григорієвим відомство активно працювало над багатьма суспільно корисними проектами, зокрема продовжило започаткований І.Огієнком курс на українізацію освіти. Для цього міністерство намагалось запровадити обов'язкове виславлення українською мовою, організувати курси українознавства для вчителів, забезпечити школи якісними українськими підручниками, збільшити фінансування навчальних закладів, педагогічних професійних об'єднань, організувати охорону пам'яток історії та культури України тощо⁵². Проте через перманентну політичну і соціально-економічну кризу більшість проектів так і не вдалося реалізувати.

У цей час Н.Григорієв не полишав журналістики і видавничої справи: був редактором інформаційного видання «Ставка» (м.Фастів), згодом — «Українська Ставка» (м.Вінниця); за його «найближчої участі» виходив офіційний орган УПСР

«Трудова республіка», пізніше — «Трудова громада» (редактор — В.Голубович)⁵⁵.

Поряд з тим Н.Григорієв не відмежовувався від загальнополітичних проблем, що поставали перед проводом УНР і її народом, зокрема перетворенням Директорії на режим одноособної влади С.Петлюри. Як політик, до цього він поставився вкрай негативно. Та як суспільствознавець, намагався простежити генезу цього політичного феномену. Прикметно, що, виділяючи цілу низку факторів виникнення «петлюрівщини», її творцем він вважав не так самого С.Петлюру (на його думку — щирого патріота, борця за українську державність⁵⁴), як загальний культурний та суспільно-політичний стан українського народу⁵⁵.

Найбільшою помилкою політики С.Петлюри Н.Григорієв вважав Варшавський договір 1920 р., розцінюючи його як національне приниження українців⁵⁶. На знак протесту 12 травня 1920 р. він подав у відставку⁵⁷.

Не обіймаючи вже державних посад, влітку 1920 р. він разом з В.Сочинським відновив у Кам'янці-Подільському товариство «Дністер» і працював у ньому редактором⁵⁸. У цей період він був також заступником голови губернiального сільсько-господарського кооперативного союзу⁵⁹, з осені 1920 р. — співробітником щоденної газети «Слово», яка вела антипольську агітацію⁶⁰.

Оскільки ще влітку 1920 р. ЧК видала наказ про арешт Н.Григорієва, увесь цей час він був змушений переховуватися. Складна національно-політична боротьба й особисті обставини спонукали його написати п'єсу-фарс «За ідею», в якій з іронією і відвертим сарказмом відображено події громадянської війни⁶¹.

Наприкінці листопада 1920 р., коли поразка УНР стала dokonаним фактом, її політичній еліті довелося емігрувати. Н.Григорієв як приватна особа також виїхав до Польщі разом з дружиною Ганною Петрівною і сином Мирославом.

Швидко переконавшись у «безвиглядності польсько-українських перспектив», Н.Григорієв вирішив переїхати до ЧСР — місця головного осідку УПСР, з якою пов'язував свою подальшу політичну діяльність. Він одним із перших увійшов до створеної М.Шаповалом у жовтні 1920 р. Празької групи УПСР, яка почала підготовку до боротьби з радянським урядом України й РКП(Б)У на платформі повної незалежності і соборності України⁶².

У травні 1921 р. на протывагу Закордонній делегації УПСР на чолі з М.Грушевським, що перейшов на пробільшовицькі позиції, М.Шаповал і Н.Григорієв заклали в Празі Головний політичний комітет Закордонної організації УПСР, що виконував функцію керівного ядра Закордонного комітету

УПСР⁶³. Створена ними організація стала однією з найвпливовіших українських політичних сил в еміграції міжвоєнного періоду. Це було пов'язано і з особистим внеском її керівників та ідеологів — М.Шаповала та Н.Григорієва, які вдвох утворили інтелектуально потужний креативний тандем, здатний виробляти та ефективно реалізовувати суспільно важливі політичні і культурні проекти. При цьому Н.Григорієв, як і у «подільський період» свого життя, взяв на себе більшу частину практичної організаторської роботи, вирішуючи адміністративні, фінансові, господарські проблеми заснованих установ.

Магістральним напрямом політичної діяльності Н.Григорієва стало створення єдиного національного фронту на еміграції. Він став одним з перших розробників цієї концепції, сформулювавши основні засади об'єднання українських національно-демократичних сил за кордоном у 1921 р.⁶⁴ А 1923 р. він долучився до публічного обговорення утворення єдиного національного фронту, розпочатого публікацією В.Винниченка «Єдиний революційно-демократичний національний фронт»⁶⁵. Певною мірою розвиваючи ідеї В.Винниченка і М.Шаповала, Н.Григорієв фактично надав цій концепції у її есерівському варіанті завершеного вигляду. Він сформулював п'ять основних принципів політичної платформи об'єднання: соборність, національно-соціальна революція як спосіб визволення, демократія (не фіксуючи відтінку) як спосіб державного управління, визволення власними силами, дотримання свого і чужого суверенітету⁶⁶.

Ще у травні 1921 р. М.Шаповал і Н.Григорієв заклали Український громадський комітет в ЧСР (далі — УГК), що об'єднав значну частину української політичної еліти на еміграції, аби «нести допомогу у всіх її видах для українських громадян, що перебувають у Чехословацькій республіці», і захищати інтереси української спільноти⁶⁷. А відтак — став одним із практичних кроків у створенні єдиного національного фронту на еміграції. Про масштаби і результативність роботи УГК свідчить те, що він надав різноманітну допомогу приблизно 43 тис. осіб⁶⁸. Н.Григорієв як заступник голови УГК виконував значну частину організаторської роботи, долучившись до створення структур УГК, спрямовуючи та забезпечуючи їх повноцінне функціонування.

Головним завданням культурницької роботи в еміграції, розрахованим на історичну перспективу, лідери УПСР вважали «виховання молодого покоління на основах європейської освіти і збудування за кордоном основи української культури»⁶⁹. Н.Григорієв особисто доклав чимало зусиль до організації першої

української вищої господарської школи за кордоном — Української господарської академії — та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Займаючись переважно вирішенням адміністративно-господарських та фінансових питань вищів, він також викладав у них всесвітню й українську історію⁷⁰.

Свій досвід організаторської роботи Н. Григорієв використав, очолюючи Українську селянську спілку в ЧСР (1924 р.)⁷¹, а згодом — ставши ініціатором створення та першим головою Українського Комітету в ЧСР (13.02.1926 р. — 6.08.1927 р.)⁷², що продовжив справу УГК. Він брав участь і в створенні та діяльності Союзу українських організацій в ЧСР (17 квітня 1926 р.) як його секретар⁷³.

Н. Григорієв відіграв значну роль у становленні науково-дослідницьких установ на еміграції. Він був одним з організаторів, керівників і провідних співробітників Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту) у Празі (далі — УСІ), створеного восени 1925 р. Впродовж його існування Григорієв входив до Кураторії (очолював її 1926 р., 1933-1938 рр.), дирекції й наукової колегії. Як і в створених раніше УГК закладах, на нього покладалися керівництво адміністративно-господарськими, фінансовими справами, вирішення різноманітних організаційних питань⁷⁴. Водночас він очолював відділ народознавства (1925-1927 рр.), а також обидві автономні установи УСІ — Український національний музей-архів (1923-25 рр.; квітень 1927 р. — кінець 1932 р.), що виконував надзвичайно важливу роль у розвитку української культури та історії, збереженні її надбань в еміграції, та Український робітничий університет (лютий 1929 р. — квітень 1931 р.) — перший український позастанціональний виш з дистанційною формою навчання⁷⁵.

Причому саме завдяки наполегливості, особистій ініціативі Н. Григорієва, його, без перебільшення, титанічним зусиллям Музей-архів та Робітничий університет плідно працювали, незважаючи на припинення фінансування та утиски чеської влади, що почалися з 1929 р. Під його керівництвом Музей-архів зібрав і зберігав велику кількість унікальних пам'яток історії та культури українського народу, частину з яких Н. Григорієв дістав завдяки особистим зв'язкам або ж придбав за власний коштів⁷⁶.

В УСІ розкрився талант Н. Григорієва як науковця, дослідника загальносоціологічних теоретичних проблем і суто українознавчих — української ментальності, історії, культури, господарства, політики. У цей період він розробляв кілька тем, що стали предметом його ґрунтовних наукових досліджень (і, поза сумнівом, є важливим внеском до вітчизняної науки):

теорія держави; українська національно-державна традиція, соціально-політична історія України й історія суспільних рухів в Україні; теоретичне дослідження поведінки і світогляду індивідуума та національного менталітету українців⁷⁷.

Певним підсумком наукової роботи і визнанням досягнень та авторитету Н. Григорієва як вченого-суспільствознавця стало присвоєння йому наукового ступеня доктора соціології honoris causa за одностайним рішенням наукової ради УСІ 12 грудня 1929 р. Тоді ж його затвердили професором кафедри історії, якою він керував з листопада 1925 р.⁷⁸

Н. Григорієв долучився до становлення та розвитку української видавничої справи у ЧСР. Він був одним із фундаторів видавництва «Вільна спілка» (1921), що видавало однойменний збірник, та партійних видань УПСР — «Бюлетень Секретаріату Головного Комітету Закордонної організації УПСР» (1928-29), «Бюлетень Секретаріату Комітету УПСР» (1929), «Бюлетень Секретаріату Головного Комітету» (1930), «Вістник УПСР» (1931). Був співзасновником авторитетного партійного часопису «Трудова Україна» (1933-38), його редактором, видавцем та найактивнішим автором.

Н. Григорієв очолював видавниче товариство «Нова Україна» (1922-28 рр.), що видавало однойменний журнал (чи не найпопулярніший український емігрантський часопис) і чимало художньої і публіцистичної, науково-популярної літератури.

Він став одним із засновників і редакторів незалежної газети «Українська кореспонденція» (1930), що інформувала європейську громадськість про польську політику пацифікації на західноукраїнських землях. За його редакції виходили органи УНМ-А — «Вістник Українського національного музею-архіву» і журнал-збірник матеріалів «Минуле України», а також «Вістник Українського Робітничого Університету». У той же час він виступав й у ролі одного з найактивніших авторів згаданих часописів та видавництв.

Як і раніше, багато уваги Н. Григорієв приділяв теоретичній розробці концепції єдиного національного фронту на еміграції та її практичному втіленню, спрямовуючи на це всю свою громадсько-політичну діяльність. На середину 1930-х рр. він сформулював головні принципи його створення: 1) мета — самооборона і взаємодопомога в справах, які усвідомлюються як загальнонаціональні: захист нації «назовні», боротьба за її державно-національне, соціально-економічне визволення, підготовка зовнішніх обставин для його досягнення, зокрема через інформування світової спільноти про становище українського народу, його національно-визвольний рух; 2) основу консолідаційної акції мають складати провідні

українські політичні сили, визначні громадські діячі, авторитетні фахівці з різних галузей для різнобічного захисту національних інтересів; 3) мінімальна політична база — українська національно-державна самостійність, соборність і демократія; 4) відмова від усіх класових, територіальних, ідеологічних розходжень і боротьба спільними зусиллями з партійним партикуляризмом, нелегітимними «центрами», «урядами», «проводами» українського народу на еміграції⁷⁹.

Як бачимо, Н.Григорієв висував мінімум вимог, прагнучи у такий спосіб залучити до об'єднання якомога більше українських демократичних сил. Через це його позиція (цілком прийнятна й обґрунтована з точки зору історичної і політичної перспективи) не раз ставала причиною конфліктів у Закордонному Комітеті УПСР⁸⁰.

Після смерті М.Шаповала на партійній конференції 5 липня 1932 р. Н.Григорієва було обрано керівником Головного політичного комітету⁸¹. Очоливши УПСР, він спрямував зусилля на організаційний розвиток партії, зміцнення її позицій як однієї з найвпливовіших в українському русі та консолідації українських національно-демократичних сил на еміграції⁸².

Уже на початку 1934 р. вдалося налагодити співпрацю з УСДРП, разом з якою, на думку Н.Григорієва, УПСР мала створити організаційний кістяк національного соціалістичного антибільшовицького фронту в еміграції. До них приєдналися представники галицьких Української соціал-радикальної й Української соціал-демократичної партій⁸³. Також УПСР тісно співпрацювала з американськими Українським народним союзом і «Обороною України»⁸⁴.

Н.Григорієв виступив одним з ідеологів об'єднання національно-демократичних сил східноєвропейських народів в еміграції, що у жовтні 1926 р. оформилося як «Соціалістична Ліга народів Сходу» (згодом «Нового Сходу») з метою солідарної боротьби за звільнення цих народів від окупаційних режимів (СРСР і Польщі) та інформування світової громадськості про їх становище⁸⁵. Він також став одним з ініціаторів Всеукраїнського національного конгресу (членом його Підготовчого комітету), що у 1934-36 рр. отримав новий імпульс внаслідок налагодження контактів у соціалістичному середовищі⁸⁶.

Як консолідаційну акцію Н.Григорієв розглядав створення і діяльність Народної української ради (1929-36 рр.), що мала стати своєрідною протизагою «українським урядам» на еміграції (представництва УСРР, УНР, ЗУНР) та об'єднати свідомих, авторитетних українців від різних політичних сил для спільного захисту культурних, соціально-економічних і державних інтересів своєї нації на засадах самостійності, соборності і

трудової демократії⁸⁷. Реалізацією цих завдань займався вищий виконавчий орган Ради — Секретаріат на чолі з Н.Григорієвим. Зокрема, Секретаріат здійснив низку заходів із захисту прав української нації на міжнародному правовому полі⁸⁸.

Неможливо не згадати про політологічні студії Н.Григорієва 30-х рр., присвячені аналізу міжнародних відносин міжвоєнного періоду. Показово, що вже у 1936 р. він схилився до думки про ймовірне об'єднання СРСР з німецьким блоком⁸⁹. В останні місяці 1938 р. політик був упевнений у шоркому початку світової війни і в тому, що основними супротивниками у ній будуть західноєвропейські держави, з одного боку, і Німеччина у ймовірному союзі з СРСР — з другого. Про це він неодноразово заявляв у своїх публічних виступах. Зокрема, у листопаді 1938 р. він спрогнозував, що війна почнеться у 1940 чи 1941 р., поштовхом до неї стане підписання німецько-радянського пакту, і наголошував, що німецький нацизм і російський комунізм мають однакову імперіалістично-шовіністичну сутність⁹⁰.

Його погляди на завдання українського політичного руху з огляду на наближення світової війни відображені у партійних резолюціях УПСР, що декларували необхідність консолідації українських сил на основі самостійності, соборності і трудової демократії, а також відкинення орієнтацій на чужі сили⁹¹. Орієнтація на власні сили стала характерною особливістю політичної платформи УПСР, не кажучи вже про самого Н.Григорієва, який ще в 1920-х рр. заявляв: «На випадок конфлікту між нашими ворогами, нам шлях самостійний — ні з тими, ні з другими, до своєї власної мети»⁹².

До початку нової світової війни український рух, на думку Н.Григорієва, мав вести роботу у двох напрямках: 1) внутрішній — об'єднання національних демократичних сил для вироблення спільної політичної платформи (самостійна соборна Українська республіка) і плану дій для її реалізації; 2) зовнішній: здобуття підтримки міжнародних демократичних сил шляхом пропаганди суті і завдань української національно-визвольної політики⁹³. Вважаючи необхідними дії в обох напрямках й усвідомлюючи значення міжнародної підтримки, Н.Григорієв насамперед орієнтувався на українські сили. «Єдине й головне наше завдання, — звертався він із закликом до українців практично у кожному публічному виступі, — гуртувати свої сили, бо без них ніколи, ніде й ні з ким нічого не здобудемо»⁹⁴.

Саме на реалізацію цих настанов була спрямована його активна культурно-просвітницька та громадсько-політична робота серед української й американської аудиторії США та Канади, куди він переїхав восени 1938 р. з окупованої Чехо-Словаччини⁹⁵.

З 1938 р. фактично без перерв до 1940 р. і в 1942-1943 рр. Н.Григорієв їздив містами США і Канади, читаючи лекції «проти нацизму і за демократію»⁹⁶. «Місце України в теперішній війні, — наголошував він, — не з диктатурами, які захопили територію України (комунізмом чи нацизмом — О.С.), а з демократіями»⁹⁷.

З метою популяризації українського руху Н.Григорієв видав кілька спеціальних праць: англomовні збірки документів і матеріалів «Війна та українська демократія» й «Війна, Канада, українці і світ після війни», у яких вміщено уривки з його найбільш знакових виступів та інтерв'ю⁹⁸, брошуру «Democracy. Its Channels And Tasks» («Демократія, її витoki та завдання») та підготовлені у 1930-х рр. науково-популярні праці «Основи націоналізму», «Українська національна вдача», «Соціалізм та національна справа»⁹⁹. На особливу увагу заслуговує його праця «Підстави української незалежної політики», основною ідеєю якої (як і всіх виступів Григорієва) є позиціонування української нації як противника будь-якої диктатури, прибічниця демократичних свобод, і насамперед — права нації на самовизначення¹⁰¹.

З політичної та політологічної точок зору перспективним була теоретичні напрацювання Н.Григорієва щодо повсякденного устрою Європи на засадах рівності і свободи¹⁰². Цікавою є його ідея утворення «об'єднаних держав Європи», подібного за своєю суттю до сучасного Європейського союзу¹⁰³. При цьому важливе місце у «вільній спільноті народів Європи» політик відводив Україні. Не зупиняючись на тезі «у вільній Європі має бути вільна Україна», він висунув ідею виняткової історичної місії України — «світового посередника, зв'язкового й примирителя західно-східних культур та індустріально-аграрних інтересів всього євразійського континенту»¹⁰⁴.

Одразу по приїзді до США Н.Григорієв здобув увагу американської і канадської громадськості і медіа, що засвідчує оригінальність його поглядів, їх відповідність світоглядним засадам демократичного суспільства. Його діяльність привернула увагу і вищого керівництва США: ще у вересні 1942 р. військово командування США запропонувало йому співпрацю і службу в армії, що засвідчувало не лише зацікавленість у ньому як кваліфікованому спеціалістові з проблем політики і стратегії, а й довіру до нього з американських урядових колах¹⁰⁵.

Незважаючи на власне скрутне фінансове становище та особисті проблеми, Н.Григорієв увесь час допомагав своїм співвітчизникам у Європі: на громадських засадах співпрацював з гуманітарними організаціями на кшталт Українського робітничого союзу, підтримуючи їх технічно і фінансово, пропагуючи необхідність збільшення допомогової акції для

українців у Європі¹⁰⁶. Головне, допомога має бути реальною і адресною, вважав він, сам не цурався допомагати у будь-яких, навіть дрібних, на перший погляд, справах. Він підтримував й українських письменників, які зверталися до нього через сина Мирослава (громадського діяча, художника та журналіста). — У.Самчука, І.Багряного, Т.Осьмачку, організовуючи публікації їхніх творів в Америці¹⁰⁷.

По завершенні війни Н.Григорієв продовжував популяризувати український національний рух в надії на отримання міжнародної підтримки самостійницьким прагненням свого народу. У лютому 1945 р. він став одним з керівників видавничого товариства «Українська громадська пора — Ukrainian Community Times» (Детройт), що видавало україномовну політичну і науково-популярну літературу й однойменний періодичний орган, а також співпрацював з іншим українським видавництвом у Штатах — «Громадське життя»¹⁰⁸.

1945 р. Н.Григорієв заснував громадське об'єднання «Союз трудової демократії», що мав згуртувати активні українські демократичні сили на еміграції для скоординованої громадської діяльності. Його платформа поєднувала в собі притаманні західному суспільству демократичні цінності і питомо народницько-есерівські імперативи. Водночас Союз задекларував, що підтримуватиме всі акції, які сприятимуть здобуттю українським народом незалежності і створенню власної суверенної держави в стічних межах¹⁰⁹. Попри те, що український демократичний табір у США був досить слабким і поступався значно впливовішим консервативним і комуністичним силам, Н.Григорієву вдалося заснувати там національно-демократичний осередок навколо Союзу трудової демократії і «Української громадської пори», який став однією з провідних сил українського поступово-демократичного табору Північної Америки¹¹⁰.

Водночас Н.Григорієв намагався організувати «Український культурний осередок в Америці» на зразок пражського — Інститут української культури, часопис, бібліотека, музей-архів, українські радіопрограми тощо¹¹¹. Основою осередку мала стати закладена ним 1946 р. «Американсько-українська кооперація», до якої згодом, за його задумом, приєдналися б українські громадсько-культурні осередки Європи¹¹². Паралельно Н.Григорієв працював над створенням видавничого товариства для друку українських книг великого обсягу, спеціальної навчальної і наукової літератури та організацією власного приватного видавництва для друку політичної і просвітницької літератури для молоді, зокрема освітнього журналу¹¹³.

З початком Холодної війни наприкінці 1946 р. Н.Григорієв вирушив у річне турне Канадою «від Монреаля до Ванкувера» з лекціями для українських громад і студентів українських університетів, переважно з метою культурно-просвітницької роботи та агітації проти більшовицько-комуністичного режиму і викриття його адептів в Америці¹¹⁴.

На прохання керівництва Українського інституту П.Могилу в Саскатуні він протягом 1948 р. був директором мережі канадських українських шкіл при інституті¹¹⁵. Водночас намагався налагодити в Канаді роботу свого видавничого товариства, видання журналу і створити сітку українських книгарень¹¹⁶. Принциповою позицією Н.Григорієва-видавця було друкувати українську літературу про українців і для українців. Багато матеріалу для його видавництва надсилав та ілюстрував його син Мирослав, перебуваючи в західнонімецькому Авсбурзі. Зокрема, він підготував макети книг «Тигролови» І.Багряного (у перекладі англійською), «Українська інтелігенція на Соловках» С.Підгайного, «Підстави нашого відродження» І.Мазепи, твори М.Хвильового у двох томах, різні інформаційно-просвітні видання¹¹⁷.

Ще на початку 1948 р. до Н.Григорієва звернулася адміністрація федеральної американської радіостанції «Голос Америки» з проханням допомогти у створенні її українського відділу¹¹⁸. У жовтні 1948 р. йому запропонували посаду керівника українського відділу «Голосу Америки»¹¹⁹, що ще раз підтвердило його авторитет в американських медіа. Радіостанція мала демократичне спрямування і шукала не лише професіонала, а й людину з відповідною громадянською позицією. Ф.Мансвот, який рекомендував Н.Григорієва «ГА», переконуючи його очолити відділ, писав: «Ваш демократизм — поза сумнівом. Антибільшовизм — випробуваний. Кваліфікації такі, що з ними важко комусь конкурувати»¹²⁰.

Менш ніж за рік Н.Григорієв завершив організацію українського відділу «ГА», який з листопада 1949 р. почав регулярне мовлення¹²¹. Аналіз щоденного розкладу його програм за керівництва Н.Григорієва (1949-1952 рр.) приводить до висновку, що його працівники здійснювали колосальну роботу як за об'ємом, так і за значенням. Достатньо назвати теми окремих програм початку 1950-х рр., аби показати діапазон піднятих «Голосом Америки» проблем: «Методи радянської індустріалізації», «Чекісти і людське життя», «НЕП і колективізація в Україні», «Цифри голоду в Україні», «Українське мистецтво під диктатурою», «Руйнування історичних цінностей в Києві», «Самогубство Скрипника», «Українська інтелігенція на Соловках» і т.д.¹²²

Обіймаючи посаду керівника української служби «ГА», Н.Григорієв мав більше можливостей для лобювання інтересів українського руху і в урядових колах США, зокрема Української ради в Європі як координаційного центру еміграційного українського демократичного руху¹²³. Цілком очевидно, що саме на цій посаді йому вдалося найбільше зробити для реального створення єдиного національного українського фронту у широкому розумінні.

Життя Н.Григорієва обірвалося 5 серпня 1953 р. у Нью-Йорку після важкої операції. Своєрідним показником значення його ролі в українському національно-демократичному русі стала велика кількість посмертних згадок про нього у пресі, приналежній до різних політичних таборів. Змістовний некролог надрукувала навіть авторитетна «The New York Times»¹²⁴. І це не випадково, адже, як наголошувалося у ще одному некролозі, «смерть вірного сина українського народу глибоко зворушила все поступове українське громадянство»¹²⁵.

Підсумовуючи огляд життя і діяльності Н.Григорієва, можна стверджувати, що він проявив себе як один з найактивніших учасників української національно-визвольної боротьби першої половини ХХ ст., послідовно пройшовши всі її етапи від регіонального культурно-просвітницького руху до найвищих державних установ Української Народної Республіки та політичного проводу української еміграції.

Він зумів реалізувати свій особистісний потенціал у багатьох сферах суспільного життя, зарекомендувавши себе як зріла і впливова постать всеукраїнського масштабу. Свій значний досвід політичної і громадської діяльності та потужний інтелектуальний потенціал він використовував насамперед для відстоювання національно-політичних і соціально-економічних інтересів України відповідно до власних політико-ідеологічних принципів. У його політичних поглядах і діяльності (а останнє він розглядав як безпосереднє продовження першого) визначальними були демократизм, націоналізм, суттю якого була боротьба за державний суверенітет України, і соціалізм, який він трактував як вищу моральну мету і засіб звільнення людської особистості та всієї України від будь-якого поневолення.

Плідною була культурно-освітня діяльність Н.Григорієва. Значною мірою завдяки його роботі як одного з керівників українського еміграційного осередку в Чехо-Словаччині постало нове покоління українців з виразним національно-політичним світоглядом та європейською освітою. Водночас він проявив себе і як талановитий публіцист, редактор багатьох різнопланових видань та серйозний дослідник-

суспільствознавець і політолог, що збагатив вітчизняну науку своїм значним доробком.

До певної міри пройденій Н.Григорієвим життєвий шлях є відображенням долі цілого покоління борців за Українську державу першої половини ХХ ст., сповненої багатства випробуваннями і втратами. Та Н.Григорієв став одним з небагатьох, хто не лише гідно пройшов цей шлях, а й залишив нащадкам чималий спадок, що стане у пригоді нинішнім і майбутнім будівничим Української держави.

Примітки:

- ¹ Григорієв Н. Шлях до волі (рукопис). — Родинний архів Н.Григорієва. — С.7.
- ² Григорієв Н. Творці мого «Я» // Трудова Україна. — 1933. — Ч.3. — С.8.
- ³ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.3-5.
- ⁴ Там само. — Арк.81-82.
- ⁵ Там само. — Арк.117.
- ⁶ Григорієв Н. Творці мого «Я» // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 5. — С.15.
- ⁷ Там само. — С.16.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.118; Григор'єв Н. Спогади «руйніника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. — Львів, 1937. — С.213-215.
- ⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп.1. — Спр.65. — Арк.174-175.
- ¹⁰ Його ж. Соціалізм та національна справа. — Скрантон, 1938. — С.3.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк.1.
- ¹² Григорієв Н. Творці мого «Я» // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 6. — С.13-14.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.197-199.
- ¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк.1-2.
- ¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.215-216.
- ¹⁶ Там само. — Арк.211-212зв.
- ¹⁷ Там само. — Арк.208.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 3830. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк.118зв.
- ¹⁹ Григорієв Н. Творці мого «Я» // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 7. — С.14.
- ²⁰ Там само. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.227-230зв.
- ²¹ З подільської Просвіти // Рада. — 1907. — 9 червня; 31 липня.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 3830. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк.121.
- ²³ Гр. Наш. Про навчання дітей рідної історії. — К., 1917. — 38 с.
- ²⁴ Гр. Наш. Історія українського народу. Підручник для початкових шкіл та перших класів гімназій. — К., 1919; Григорієв-Наш. Поділля: Географічно-історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 1919; Григор'єв Н. Історія України в народних думках і піснях. — К., 1918; Його ж. Історія України, виложена народними думками та піснями. Вип. 1. Часи доісторичної і книжкої доби. —

Кам'янець-Подільський, 1919; Його ж. Історія України, виложена народними думками та піснями. Вип. 2. Козаччина. — Кам'янець-Подільський, 1919; Григорієв Н. Всесвітня історія. Ч. 1. Стародавній світ. — Кам'янець-Подільський, 1920; Гр. Наш. Мораль (Природа, зміст історії та норми її). — Прага-Львів-Львів, 1922.

- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк.283-285.
- ²⁶ Там само. — Ф. 3830. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк.119-121.
- ²⁷ Там само. — Ф. 3839. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк.55.
- ²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С.64.
- ²⁹ Григорієв Н. Коло автономії // Нова Рада. — 1917. — 25 квітня.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк.16.
- ³¹ Григор'єв Н. Спогади «руйніника»... — С.87.
- ³² Григорієв Н. З часів революції й боротьби за самостійну Україну. — Ченстоха, 1921. — С.20.
- ³³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С.230.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф.3562. — Оп.1. — Спр. 27. — Арк.73.
- ³⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С.108, 379-380; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щуць О.Й. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987 — С.96; Іхля ж. Ради України в 1917 р. (липень-грудень 1917 р.). — К., 1974. — С.114-126.
- ³⁶ 1917 год на Киевщине. — С.324.
- ³⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С.509; 1917 год на Киевщине. — С.438.
- ³⁸ Григорієв Н. Через що Україна мусіла оповістити себе самостійною? // Народна воля. — 1918. — 27 січня.
- ³⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С.114-115.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3865. — Оп. 1. — Спр. 34а. — Арк.192.
- ⁴¹ Григорієв Н. Спогади проф. Н.Я.Григор'єва про В.К.Винниченка // Українські вісті. — 1951. — квітень.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк.6зв.
- ⁴³ Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції 1917-1920. — Т. 4. — С.7.
- ⁴⁴ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (спогади). — Нью-Йорк, 1958 — С.8.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3865. — Оп.1. — Спр.34а. — Арк.193.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 3839. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк.55.
- ⁴⁷ Животко А. Українська партія соціалістів-революціонерів і преса // Трудова Україна. — 1934. — Ч. 12. — С.17.
- ⁴⁸ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Т. 6. — Скрантон, 1965. — С.186.
- ⁴⁹ Бева Т. Н.Я.Григорієв — політик і вчений. — К., 2002. — С.72-73.
- ⁵⁰ Вістник УНР — 1919. — 1 липня; Директорія. Рада народних міністрів УНР 1918-1920. Документи і матеріали. — К., 2006. — Т. 1. — К., 2006. — С.363.
- ⁵¹ Директорія, Рада народних міністрів УНР. — Т. 2. — С.153.
- ⁵² Там само. — Т. 1. — С.473-474, 483; Пижик А.М. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. — К., 1998. —

С. 12-16, 20-21; Баженов Л. *Alma Mater* подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський — центр історичної регіоналістики XIX — початку XX століття). — Кам'янець-Подільський. 2005. — С. 72.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3; Спр. 16. — Арк. 650.

³⁰ Григорій Н. Недовірки // *Нова Україна*. — 1925. — Ч. 7-8. — С. 28; Його ж. З приводу злочинства // *Там само*. — 1926. — Ч. 5-6. — С. 53.

³¹ Гр. Наш. Петлюрівщина. — Прага. 1927. — С. 14-18.

³² ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 173-218; Гр. Наш. Петлюрівщина. — С. 10-13; Гр. Наш. Народна влада на Україні. — С. 18.

³³ Директорія. Рада народних міністрів. — Т. 2. — С. 153.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3830. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 115; Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 4.

³⁵ Мицюк О. Доба Директорії УНР. — Львів. 1939. — С. 88.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3560. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 63в.

³⁷ Н. Г. За Ідею. Жарт в одній дії і трьох картинах (Сюжет позичений). — Прага-Берлін. 1923.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.

³⁹ Від Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном / *Борітеся — поборете!* — 1920. — Ч. 9. — С. 5.

⁴⁰ Григорій Н. Сучасні завдання українського визвольного руху // *Вільна спілка*. — 1921. — 36.1. — С. 17-26.

⁴¹ В. Винниченко. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // *Нова Україна*. — 1923. — Ч. 1. — С. 56-71.

⁴² Григорій Н. Єдиний національний фронт // *Вільна спілка*. — 1923. — 36. 2. — С. 89-90; Його ж. На переломі // *Там само*. — 1926. — Ч. 5-6. — С. 16.

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 30зв.; Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1-1зв.; Спр. 13. — Арк. 22.

⁴⁴ Там само. — Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 3; Спр. 470. — Арк. 4-6.

⁴⁵ Організація українства на чужині // *Громадський вісник*. — 1921. — Ч. 1. — С. 1; Шаповал М. Завдання української еміграції // *Нова Україна*. — 1926. — Ч. 1-2. — С. 5-6.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 8-29; Спр. 553. — Арк. 1-2; Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 18-19.

⁴⁷ Там само. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 105; Ф. 3839. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 31. 45.

⁴⁸ Там само. — Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 751. — Арк. 62; «Український Комітет» // *Нова Україна*. — 1926. — Ч. 1-2. — С. 164.

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3992. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1-3, 59-65; Спр. 3. — Арк. 11-13; Союз українських організацій в Ч.С.Р. // *Нова Україна*. — 1926. — Ч. 1-2. — С. 163; Союз українських організацій в ЧСР // *Там само*. — 1926. — Ч. 3-4. — С. 149.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3793. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 30-30зв.; Спр. 202. — Арк. 1. 2. б. 11.

⁵¹ Там само. — Ф. 3794. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2; Ф. 3801. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 12; Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 8.

⁵² Там само. — Ф. 3793. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 21-21зв.; Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 165; Бюлетень Українського національного музею-архіву // *Нова Україна*. — 1926. — Ч. 1-2. — С. 180; З життя і праці Музею-Архіву // *Вісник Українського національного музею-архіву*. — 1928. — Ч. 1. — С. 30.

⁵³ Сухобокова О. Фундатор вітчизняного суспільствознавства // *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Збірник наукових робіт*. — Харків. 2008. — Ч. 5. — С. 119-124.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 7. 11; Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 9-12.

⁵⁵ Там само. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 5, 15-34, 67-69, 76-111, 135-142; Серед консолідаційної метушні // *Трудова Україна*. — 1934. — Ч. 2. — С. 20-24.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 22, 42, 50, 107.

⁵⁷ Чергова конференція УПСР // *Трудова Україна*. — 1932. — Ч. 7-8. — С. 44.

⁵⁸ Об'єднання УПСР // *Трудова Україна*. — 1933. — Ч. 4. — С. 23; Під знаком консолідації соціалістичних сил // *Там само*. — 1933. — Ч. 11-12. — С. 22-24; Резолюції конференції УПСР 27-28 жовтня 1933 // *Там само*. — 1934. — Ч. 1. — С. 9.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 76-78; Соціалістичний контакт // *Трудова Україна*. — 1934. — Ч. 1. — С. 11-12; Український соціалістичний конгрес // *Там само*. — 1934. — Ч. 12. — С. 31.

⁶⁰ Н. Г. В справі консолідації й Національного конгресу // *Там само*. — 1935. — Ч. 1. — С. 13.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3948. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1-5; Бюлетень Секретаріату Головного Комітету Закордонної Організації УПСР. — 10 липня. 1929. — С. 1.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 4008. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4; З діяльності Закордонного відділу Підготовчого Конгресового комітету // *Вісник Українського національного конгресу*. — 1936. — Ч. 1. — С. 16-18.

⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 3875. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 161; Ф. 4004. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 30-30.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4004. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 45-58; Спр. 36. — Арк. 1-2.

⁶⁵ Н. Григорій. Головний ворогобник // *Трудова Україна*. — 1937. — Ч. 5. — С. 2.

⁶⁶ War Likely, Ukrainian Educator Declares // *Democracy and Chronicle*. — 1938. — November, 13th.

⁶⁷ Резолюції конференції УПСР 27-28.10.1933 р. // *Трудова Україна*. — 1933. — Ч. 1. — С. 6-9; Конференція УПСР // *Там само*. — 1935. — Ч. 11-12. — С. 10-11; Головні напрями нашої тактики // *Там само*. — 1938. — Ч. 2. — С. 3.

⁶⁸ Григорій Н. «Всюку шаташся язичі» // *Нова Україна*. — 1927. — Ч. 1-2. — С. 20.

⁸² ЦДАВО України. - Ф. 3562. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 18; Спр. 16. - Арк. 133; Спр. 18. - Арк. 112; Спр. 39. - Арк. 57; Спр. 42. - Арк. 193-196; Н. Григорійв. Ми - треті //Трудова Україна. - 1937. - Ч. 4. - С. 2-4; В 20 річницю оповіщення самостійності //Там само. - 1938. - Ч. 1. - С. 1-2; Григорійв Н. Констати української міжнародної політики / Там само. - 1933. - Ч. 7. - С. 21-23.

⁸³ Перед можливостями //Трудова Україна. - 1938. - Ч. 2. - С. 2.

⁸⁴ Родинний архів Н. Григорієва. - Звернення Н. Григорієва до консула США у Мюнхені. 10 квітня 1947 р.

⁸⁵ *Beater of Victory cheered on birthday* //The evening telegram. - 1943. - March 22nd.

⁸⁶ Ситуація на початку війни (Промова, виголошена Н. Григор'євим на народному мітингу в Бостоні 4.02.1940 р. // Вперед. - 1940. - 28 лютого.

⁸⁷ *The War And Ukrainian Democracy. The compilation of documents from the past and present by N.Y. Hryhorijiv. - Toronto, 1945; War, Canada, the Ukrainians and World after war. Reports of the Canadian Press on lectures of Prof. N. Hryhorijiv on the above subjects from February to August 1943 in different cities and towns of Canada.* - б.м., б.р.

⁸⁸ Родинний архів Н. Григорієва. - Лист Н. Григорієва до Г. Аалена, виконавчого директора «Голосу Америки». 21 жовтня 1948 р.

⁸⁹ Григорійв Н. Соціалізм та національна справа. - Скрантон, 1938; Основи націоналізму. - Вінніпег-Манітоба, 1940; Українська національна справа. - Вінніпег-Манітоба, 1941.

⁹⁰ Його ж. Підстави української незалежної політики. - Детройт-Мішіген, 1939.

⁹¹ Його ж. Демократія - третя незалежна світова сила // Український голос. - 1942. - 7 жовтня; Лекція проф. Григор'єва в Торонто «Яким буде світовий порядок після війни і що трапиться з Україною?» // Там само. - 1943. - 31 березня; *Trade pacts seen answer will be basis of peace in Europe says Ukrainian* //The Albertan. - 1943. - August 17th.

⁹² *Europe Will Be Democratic, Writer Predicts* //The Prince Albert Daily Herald. - 1943. - June 18th.

⁹³ Н. Григорійв-Наш. Підстави української національно-державної політики. - Прага-Берлін, 1923. - 27 с.; Його ж. Наша позиція самостійна. - Прага, 1927; Григорійв Н. Українці в світових справах / Народна воля. - 1940. - 17 лютого; Його ж. Підстави української незалежної політики. - С. 44-45.

⁹⁴ Родинний архів Н. Григорієва. - Лист В. Вандербілта, командуючого USNR і В. Горіана, директора USNR до Н. Григорієва. 9 вересня 1942 р.

⁹⁵ Родинний архів Н. Григорієва. - Лист Н. Григорієва до невістки. 14 квітня 1946 р.; Лист Н. Григорієва до Л. Романюка. - 10 серпня 1946 р. Детройт; Лист Н. Григорієва до дружини. 18 серпня 1946 р. Детройт.

⁹⁶ Там само. - Лист Н. Григорієва до сина. 3 травня 1947р. Принс Альберт.

⁹⁷ Там само. - Лист Н. Григорієва до родини. 17 березня 1946 р. Детройт; Лист Н. Григорієва до М. Григорієва. 29 грудня 1946р. Бостон.

⁹⁸ Григорійв Н. Союз трудової демократії в Америці. - Детройт, 1945. - С. 5-7.

⁹⁹ Родинний архів Н. Григорієва. - Григорійв Н. Одвертий лист до української демократії в Європі. 1945; Григорійв Н. Зовнішня репрезентація українських політичних настроїв у Америці. 1946 р.

¹⁰⁰ Там само. - Лист Н. Григорієва до дружини. 25 листопада 1945 р. Детройт.

¹⁰¹ Там само. - Лист Н. Григорієва до сина. 24 січня 1946 р.

¹⁰² Там само. - Лист Н. Григорієва до дружини. 29 червня 1946 р.; Лист Н. Григорієва до родини. 21 липня 1946 р.; Лист Н. Григорієва до сина. 10 серпня 1946 р. Детройт; Лист Н. Григорієва до сина. 15 вересня 1946 р. Детройт.

¹⁰³ Там само. - Лист Н. Григорієва до сина. 18 листопада 1946 р. Детройт; Лист Н. Григорієва до дружини. 15 грудня 1946 р. Торонто; Лист Н. Григорієва до сина. 3 травня 1947 р. Принс Альберт.

¹⁰⁴ Там само. - Лист Н. Григорієва до Є. Бачинського. 23 листопада 1947 р. Саскатун; Лист Н. Григорієва до родини. 24 жовтня 1948 р. Саскатун.

¹⁰⁵ Там само. - Лист Н. Григорієва до дружини. 24 лютого 1947 р. Судбуру; Лист Н. Григорієва до Івана Ухова (Аргентина). 1 лютого 1947 р. Торонто.

¹⁰⁶ Там само. - Лист М. Григорієва до Н. Григорієва. 22 березня 1947 р. Аусбург.

¹⁰⁷ Там само. - Лист Н. Григорієва до сина. 17 лютого 1948 р.

¹⁰⁸ Там само. - Лист Н. Григорієва до Ф. Мансвето. 19 листопада 1948 р. Саскатун.

¹⁰⁹ Там само. - Лист Ф. С. Мансвето до Н. Григорієву. 5 жовтня 1948 р. Вашингтон.

¹¹⁰ Там само. - Лист Н. Григорієва М. Шавалі. 14 листопада 1949 р. Нью-Йорк.

¹¹¹ «Голос Америки» про українські справи: *Articles broadcast by the Ukrainian Unit IBS. 1949-1952.*

¹¹² Документи, виявлені проф. В. І. Сергіїчуком у родинному архіві Т. Олексюка в Лос-Анджелосі. - Лист Я. Зозулі до Т. Олексюка. 5 лютого 1951 р. Нью-Йорк; Лист М. Шлимкевича до Т. Олексюка. 7 лютого 1951 р. Елізабет; Лист до К. К. і М. І. - 11 лютого 1951 р.

¹¹³ N.Y. Hryhoriev, 70, *Led Voice Service* //The New York Times. - 1953. - August, 7th

¹¹⁴ Вільне слово. Бюлетень органу української соціалістичної партії. - 7 серпня 1953. - Ч. 6. - С. 1.

Георгій ШИБАНОВ,
заслужений діяч мистецтв України
(Чорнухи, Полтавщина)

ВІН ДЯКУВАВ ЗА «ШМАТОЧОК УКРАЇНИ...»

(Згадуючи Марка Антоновича)

ПІД час великих соціальних потрясінь і катаклізмів драматичного ХХ століття, викликаних революціями, війнами, голодоморами, політичними репресіями, значній частині українських діячів науки, культури, мистецтва, які не могли сприйняти тодішнього тоталітарного режиму, страждали від нього, довелося рятуватися втечею до Західної Європи, за океан, шукаючи там кращої долі. Тільки завдяки неймовірним зусиллям, нерідко важкій праці вони змогли реалізувати себе на чужині.

Прикро, що і нині через важкі умови життя, безробіття, низький матеріальний статус Україну продовжують залишати талановиті науковці, лікарі, інженери, мистці. Якщо до 1991 року наші співгромадяни емігрували через політичні мотиви, то у нинішній час відтік «мізків» засвідчує неблагополуччя в економіці держави, затягування у часі розв'язання наболілих соціальних проблем. Політична ситуація в Україні протягом останніх років є нетривкою, і це також поселяло в думках людей песимізм, зневіру у стабільному і гармонійному розвитку держави.

Коли ж нарешті зупиняться хвилі масової еміграції українців з рідних теренів? Доки вони поневірятимуться по світах? Про це не раз думав, перебуваючи у березні-квітні 1998 року далеко від рідної землі — у Канаді. Тут я шукав сліди Нестора Городовенка (1885-1964), такого ж вимушеного вигнанця з Батьківщини, який прибув наприкінці 1948 року до цієї північноамериканської країни з Німеччини зі своєю дружиною Анастасією.

Давно омріяна поїздка до Канади здійснилася за сприяння тодішнього голови правління Фондації імені О.Ольжича Миколи Плав'юка, котрий виявив щиру зацікавленість до моєї дослідницької праці.

У пам'яті надовго залишилися незабутні поїздки по містах провінцій Онтаріо, Квебек, зустрічі з представниками наукової, культурно-мистецької громадськості, різних релігійних конфесій української діаспори Лондона, Монреаля, Торонто, Гамільтона. Серед них були настояр Іван Зінчик, біолог, перекладач Євген Рослицький, професор-сквородинознавець Євген Калюжний, просвітянка Тетяна Носко-Оборінов, історик Василь Маркусь, настоятель собору св. Софії у Монреалі, доктор Ігор Кутащ, колишній співак хору Городовенка у Німеччині Макар Сушко і його дружина, відома діячка жіночого руху в Канаді Оріся Сушко, голова монреальської філії УНО Іван Стельмашук та ін.

Особливо незабутніми враженнями була наповнена моя кількогодонна зустріч з істориком Марком Антоновичем, який нині вже відійшов у Вічність.

Він мешкав в одному із затишних кварталів Монреаля, по вулиці Оксфорд. Я з нетерпінням чекав дня, коли ми поїдемо до представника великої родини Антоновичів, яка так багато зробила для української науки і культури. Дід Марка Антоновича Володимир Антонович (1839-1908) був істориком, етнографом, археографом, археологом. Батько Дмитро Антонович — також відомий історик мистецтва, один із засновників Революційної Української Партії (РУП). За часів Директорії — глава української дипломатичної місії у Римі, згодом ректор Українського Вільного Університету у Мюнхені (Німеччина).

І ось ми їдемо до останнього із могікан національної інтелектуальної еліти діаспори. Мені важливо було зустрітися з Марком Антоновичем і тому, що я хотів почути його спогади про Нестора Городовенка, з яким він часто зустрічався у своєму помешканні. У хорі «Україна», котрий був спеціально створений 1950 року Українським Національним Об'єднанням Канади (УНО) для Нестора, співала дружина Антоновича.

Зі всіх публікацій про Городовенка, що з'являлися періодично у виданнях української діаспори Канади, США, Німеччини, найгрунтовнішу монографічну статтю про нього надрукував у газеті УНО «Новий Шлях» (31 серпня 1974 р., Вінніпег) Марко Антонович, чітко визначивши належне місце Городовенка в історії національної музичної культури. У цьому йому допомогли особисті контакти з видатним хормейстером.

На той час високоосвічених людей з числа українських іммігрантів у Монреалі було не так багато, а тому Городовенко охоче навідувався до Антоновича, щоб під час бесід із вченим отримати віддушину, якої йому так не вистачало на чужині.

В Україні про засновника уславленої «Думки» Нестора Городовенка, який через ідеологічний тиск змушений був

назавжди залишити Батьківщину, не дозволялося згадувати жодним усним і друкованим словом. Його ім'я майже п'ятдесят років було під суворою забороною радянської цензури. Через це Городовенко не листувався з друзями, які залишилися в рідному краї, щоб, за його словами, не наражати їх на небезпеку.

На жаль, не написав Городовенко і спогадів про своє творче життя, насичене яскравими подіями, про багаторічну працю з «Думкою», хоч як про це не просили співаки його хорів у Німеччині, в Канаді. Коли б він узився за написання спогадів, то вийшла б не одна книга. Нестор добре володів словом, маючи неабиякий літературний хист. Варто почитати листи Городовенка до його найближчих друзів Івана Багряного, Григорія Китастого — скільки в них образності, мудрих думок, висловлювань людини, збагаченої великим життєвим досвідом! Деякі із цих листів вдалося розшукати. У цьому мені допомогли Галина Багряна, Олександр Скоп.

Перед тим, як приїхати до Марка Антоновича, голова монреальської філії УНО Іван Стельмащук зателефонував йому і запитав про самопочуття. Тоді вчений дещо занедужав, але на зустріч погодився охоче.

Була середина березня. Випало багато снігу, посилювався мороз. Проїхавши в інший кінець кількомільйонного міста, котре іноді називають другим Парижем, ми стали на порозі гостинного дому Антоновичів. Його господар зустрів нас радо і привітно. Трохи стомлене інтелігентне обличчя вченого враз просіяло:

— О, дуже, дуже радий бачити гостя з Полтавщини, — промовив він, тепло вітаючись. І запросив сісти у крісло навпроти нього.

Я мав із собою кілька листівок з видами Полтави і подарував їх Марку Антоновичу. Це дуже розчулило його, і він, розглядаючи знайомі силуети пам'яток міста Чураївни й Івана Котляревського, із захопленням промовив:

— Спасибі вам, пане Георгію, за те, що привезли мені «шматочок» України...

І далі розпитував про життя на Батьківщині, а потім згадав про свою поїздку на початку 90-х до рідного Києва, коли Україна стала незалежною, про зустрічі з колегами, про ту радість, яка наповнювала його серце: долаючи труднощі, Україна нарешті розбудовує нове життя! Вільно стала дихати й інтелігенція. Ідеологічний тиск на неї відходив у минуле.

Майже всюди у помешканні Антоновичів — шафи з книгами. Книжки лежали стосами і на підлозі. Подекуди видно ще не розкриті пакки, прислані сюди з України, з інших країн. Вони також наповнені книжками. На стінах — роботи майстрів з рідної землі, місцевих авторів. Звичайне інтелектуальне

середовище вченого, якого доля закинула у чужий край. Антонович постійно цікавився науковим і культурно-мистецьким життям України, був, як мовиться, у курсі справ.

Марко Антонович залишив рідний Київ зі своїми батьками у далекому 1923 році. Спочатку жили у Чехії, де він студіював єгиптологію. Згодом перебралися до Німеччини. Найбільше Марка Антоновича цікавила історія України. Її громадсько-політичних рухів у другій половині XIX століття. Немало видав Антонович і літературознавчих праць. Переїхавши до Канади, він тривалий час був співредактором журналу «Український історик». До 1997 року очолював Українську Вільну Академію Наук (УВАН) у Нью-Йорку, навколо якої згуртував велику плеяду українських вчених з різних країн світу.

Він також розповів, що буваючи у Нью-Йорку, завжди заходив до українського кафедрального собору св. Володимира, в якому тривалий час служив настоятелем наш земляк, відомий церковний і громадський діяч української діаспори США, протоієрей Володимир Базилевський (помер наприкінці 1997 року).

Прошу Марка Антоновича поділитися спогадами про Городовенка, талант якого він високо цінував.

— Нестор Теофанович дуже страждав від того, що був відірваний від України, — сказав вчений. — Його всюди переслідувала ностальгія. У Канаді Городовенка розуміли не всі, і це його дуже пригнічувало. Він часто згадував рідну Лохвицю, свою багаторічну напружену працю у «Думці», котра стала його «найулюбленішою дитиною». Це був великий майстер своєї справи, — наголосив Марко Антонович, — ісперевершений інтерпретатор і популяризатор української пісні, котрий, як і Олександр Кошиць, приніс їй світову славу.

Далі Марко Антонович розповів, що Городовенко ніколи не скаржився на свою долю. Та всі, хто його оточував, добре розуміли, що творилося на серці у Нестора. України йому бракувало завжди, бо там залишилися його слава, його незабутня «Думка».

Городовенко часто розповідав Антоновичу про свою дружбу з великим знавцем народної творчості Максимом Рильським, який, прощаючись з ним у Києві, сказав: «Несторе, співай завжди українську пісню. Вона нас виведе з неволі...» Це Городовенко робив до останньої хвилини свого життя. Так, коли під час своїх виступів у березні 1964 року у Канаді до шпиталю, що на околиці Монреаля (тут провів свої останні місяці улюблений маестро) завітали провідати його співаки капели бандуристів імені Т.Шевченка під орудою земляка Григорія Китастого (1907-1987), Нестор їм сказав:

— Помирати я вже не боюся. У «Думці» переспівав (Городовенко знав напам'ять майже дві тисячі українських пісень) всі свої партитури, починаючи з років моєї молодості.

Тоді Городовенко хвалився Федорові Федоренку, Іванові Китаєстому, Йосипові Панасенку, що сопранові партії його хору «Україна» звучать, «як одна струна». Він навіть не мав таких у Києві, у «Думці».

Городовенко був великим життєлюбом, неповторною особистістю, продовжував згадувати Марко Антонович. Усі, хто його знав, відчували, що це справді видатна людина свого часу. А його розповіді про дореволюційне село, коли вечорами гурти хлопців і дівчат співали на кожній вулиці... Це було щось неповторне. Послухавши Нестора Теофановича, ніби потрапляєш у тогочасну атмосферу сільського життя, багатого на народну пісенність, на давні звичаї. Він вийшов із цього сільського середовища, всотавши його народну культуру. Ми просили Городовенка — сучасника Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Олександра Кошиця, щоб він написав спогади про ті далекі роки, про свою молодість. Городовенко знав також багатьох письменників, діячів культури, мистецтва, був активним учасником суспільно-громадського життя тієї епохи. Його розповіді про пережите можна було слухати годинами...

Городовенко був цікавим Маркові Антоновичу і як живий свідок драматичних перипетій національного відродження, котрий відчув на своїй творчій долі катастрофічні наслідки його «розстрілу», розпочатого сталінським режимом наприкінці 20-х років минулого століття. Тоді українській культурі було завдано непоправної шкоди.

Завдяки неймовірним зусиллям, кипучій енергії, великому патріотизмові Городовенкові вдалося зберегти національний репертуар «Думки» у найчорніший період української історії ХХ століття — до кінця 30-х років. Більш як на вісімдесят відсотків тоді він складався з творів Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Олександра Кошиця, Станіслава Людкевича, Порфирія Демущького, Якова Степового та інших українських композиторів. І в цьому є незаперечні заслуги Городовенка перед національною музичною культурою. Він боронив її від партійних функціонерів, котрі все більше втручалися в творчу діяльність його «Думки», щоб спрямувати її у виключно агітаційно-пропагандистське русло.

Після того, як за вказівкою НКВД Городовенка вигнали з «Думки», вона почала втрачати український дух, яким повнокровно жила з 1919 року, з часу її заснування. Ним її запліднив великий українець Нестор Городовенко.

Перебуваючи в еміграції у Німеччині, а потім у Канаді і виступаючи зі своїми хорами у їх містах, Городовенко всюди намагався підкреслити українську присутність. На чужині йому вдалося відновити весь репертуар колишньої «Думки», а також збагатити його новими творами українських композиторів.

Далі Марко Антонович пригадав і великий концерт, підготовлений Городовенком, під назвою «Пісні від Сяну до Дону». Він зібрав фольклорні розписи з різних куточків України, і це справило неповторне враження на слухачів того незабутнього концерту. Про нього довго згадували серед української громади міста.

Досить помітною подією в житті української громади Монреаля у 1955 році став також концерт духовної музики на Плато Голл, в якому хор Городовенка високомайстерно виконав твори Моцарта, Верді, Бортнянського, Лисенка. Цей концерт був цікавим і тим, що низка творів зарубіжних і вітчизняних авторів тоді прозвучала у Канаді вперше. Укотре Городовенко продемонстрував свою високу диригентську майстерність: аматорський хор він зробив майже професійним. А цього досягти було досить складно.

Основний кістяк хору складався з української робітничої молоді, що прибула до Канади з Європи у 1948-1949 роках. Вона була зайнята важкою фізичною працею, і на репетиції залишалися лише вечірні години. Через це у Городовенка іноді виникали конфлікти зі співаками. Він дуже сердився за спізнення на співанки, за їх пропуски. Співаки терпеливо засвоювали науку Городовенка. Рідна пісня на своїх могутніх крилах переносила їх у рідний край, до якого завжди рвалися їхні серця. Завдяки неймовірним зусиллям, хормейстерській наполегливості, вмінню захопити людей своєю творчою стихією — пристрасною любов'ю до рідної пісні Городовенкові вдалося із цього, як він говорив, «сирого матеріалу» зробити чудовий хоровий колектив, який посів важливе місце в історії музичного мистецтва української діаспори Канади у 50-60-х роках ХХ сторіччя.

Аж тут, у Монреалі, я довідався від Марка Антоновича і про те, що Городовенко розповідав йому про нещасливу для нього зустріч зі Сталіним у березні 1936 року під час Першої декади українського мистецтва у Москві. Після її закінчення урядом був влаштований у Кремлі прийом для артистів, на якому виступала і «Думка».

На цьому прийомі була нагода поговорити з «батьком народів». Городовенко тоді нібито поскаржився йому:

— У нас, товаришу Сталіне, тепер дуже звужений репертуар. Не дозволяють виконувати духовні твори видатних композиторів...

— А ви співайте без слів. — Іронічно відповів Сталін і відійшов убік, давши зрозуміти Несторові, що розмову закінчено.

За спогадами адміністратора хору «Україна» (Німеччина) Валентина Кохна про уславленого хормейстера, які він мені надіслав до Чорнух (15 січня 1999 р., Норт-Порт, Флорида, США), на тому прийомі Сталін дав вказівку Лаврентієві Берії «зняти шаровари з Городовенка». Про це Нестор розповідав Кохну незадовго до своєї смерті, коли той приїждив попрощатися з ним.

Під час прийому у Кремлі групу українських артистів нагородили державними нагородами, у тім числі й Городовенка. Йому вручили орден «Знак Пошани». Та це було звичайним лицемірством тодішньої влади. Зі своїм українським духом Городовенко вже не вписувався в реалії того часу, і невдовзі його усунули від керівництва «Думкою». Це сталося у вересні 1937 року.

Відтоді над Городовенком нависла «сокира» НКВД. Будь-якої хвилини його могли заарештувати. Існують версії, що за клопотанням Миколи Бажана Городовенка від арешту врятував Микита Хрущов, який на початку 1938 року прибув на роботу з Москви до Києва.

...Швидко спливали години нашої бесіди з Марком Антоновичем. Щоб не втомлювати вченого, щиро подякувавши за цю незабутню зустріч, ми залишали його привітний дім. На прощання вчений подарував мені свою працю «О. Кониський і Т. Шевченко» з автографом, яка вийшла окремим виданням 1972 року у Мюнхені.

Час від часу я згадую свою поїздку до Канади, вмикаю магнітофонний запис і прослуховую ту незабутню розмову з Марком Антоновичем. Він говорив тихо, з київською вимовою, і здавалося, що ми розмовляли з ним не в далекому морозному Монреалі, а в рідній Україні, яка завжди жила у його серці...

СИМОН ПЕТЛЮРА І ЙОГО ДОБА В ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНІЙ ПРАКТИЦІ ПОЛТАВСЬКИХ ЕКСКУРСОВОДІВ

ТІЛЬКИ в 1991 році справа, за яку боровся і поклав своє життя Симон Петлюра, стала реальністю і Україна нарешті здобула незалежність. Важкою і тернистою була дорога правди про цього видатного полтавця до тисяч туристів, які щороку відвідують визначні та пам'ятні міста Полтави. Перед екскурсоводами міста стояло складне, але дуже важливе завдання: прилучити людей різного віку, професій і уподобань до такого святого поняття, як Батьківщина, зачепити у кожній душі «струни гордості» за свій народ, за його героїчне минуле, очистити від нашарувань тоталітаризму імена справжніх патріотів свого краю, своєї Вітчизни.

Помиляються ті, що зводять екскурсію тільки до форми організації відпочинку: насправді функції екскурсії набагато ширші і глибші. Екскурсія не тільки розширює світогляд людини, а й виконує дуже важливу справу патріотичного, ідейно-політичного і морально виховання наших сучасників. Як справедливо зазначала відома прогресивна діячка минулого Софія Русова, «національне виховання виробляє в людині не подвійну хистку мораль, а міцну цільну особу...» І в цьому сенсі постать визначного державника Симона Петлюри повинна стати національним скарбом.

З перших років незалежної України перед екскурсоводами Полтави постало важливе, благородне завдання: спростувати стереотипи радянської пропаганди щодо імені і діянь нашого земляка і його доби. В екскурсійних розробках різних краснавчих тем по Полтаві були повністю відсутні найменші згадки про справжні, а не перекручені події Української революції 1917-1921 років та матеріали про вшанування пам'яті її учасників. Зараз це звучить дивно, але такий доленосно-важливий період в житті України на довгі роки «видав» з розповіді екскурсоводів про тисячолітню історію Полтави. З пам'яті полтавці (як і всієї України) викреслили ім'я славного полтавця Симона Петлюри та героїку визвольних змагань українського народу за незалежність. Натомість в екскурсіях звучав часто пропагандистський матеріал про Косіора, Постишева і їм подібних, роздмухувалась роль комуністів братів

Петра і Анатолія Литвинович та їхніх друзів-червоноармійців, які загинули «у бою з петлюрівцями» в 1919 році. Насправді ж один брат працював в ЦК, інший — повітовий воєнкомом. За завданням парторганізації були направлені в Миргород, де, не витримавши здирства більшовиків, люди стихійно повстали проти грабіжників. Під час придушення повстання Литвинович загинули. А Петлюра в той час був у Києві.

Опрацювання численних архівних документів, систематизація спогадів старожилів-учасників тих подій, публікації нових матеріалів перекреслювали залишену для історії односторонню інформацію, написану більшовиками, зокрема про селянський повстанський рух на Полтавщині, який трактувався як «бандитський», дали змогу полтавським екскурсоводам відійти від усталених стереотипів і правдиво почати оповідь про складні періоди нашої історії, згадати імена багатьох учасників, що загинули в нерівній боротьбі з ворогами молоді Української держави, котрі з небувалою жорстокістю нищили все, що носило дух українства.

Неправдою було б сказати, що одразу для всіх екскурсоводів Полтави домінуючими складовими розповіді про Полтаву і полтавців стали державницька позиція і вірність національним принципам, але процес пішов.

Відкриття на будинку колишнього Інституту народної освіти меморіальних дощок, присвячених відомим вченим і педагогам, справжнім енциклопедистам доби Українського відродження В.М.Верховинцю, В.О.Щепотьєву та Г.Г.Ващенку, стало для полтавських екскурсоводів стартовим майданчиком, щоб повернути «в свої широкі маси» імена цих патріотів через роки забуття, блудливого оббріхування і зневаги до пантеону славних імен Полтави. І нинішня будівля Педагогічного університету стала новим екскурсійним об'єктом в оглядовій екскурсії по місту для висвітлення важливої теми про винищення цвіту української наукової та творчої інтелігенції, які з тавром «український націоналіст» були викреслені з духовного життя України за їхню подвижницьку працю для збереження національної самосвідомості українців. Так потроху полтавські екскурсоводи «підходили» все ближче і ближче до імені С.В.Петлюри. В розповідях окремих з них, незважаючи на відсутність цього матеріалу в офіційних текстах міської екскурсії (затверджених свого часу відділом пропаганди і агітації міському Компартії України), з'являються окремі згадки і стислі біографічні довідки про С.Петлюру. Використовуються, зокрема, матеріали Петлюрівських читань, що дали великий масив інформації про Петлюру і його добу. У «Полтавському віснику», число 19 за 1999 рік з'являється перша публікація полтавського

екскурсовода Аліма Рясного з промовистою назвою «А перемога таки буде за ним», в якій наш колега ще раз привернув увагу громадськості до імені великого сина України, висвітлив окремі віхи біографії С.Петлюри. Публікація саме цієї статті нашого колеги (жодною мірою не принижуючи ролі інших публікацій шановних авторів) стала для багатьох екскурсоводів Полтави своєрідним «моментом істини», і в їхніх розповідях частіше зазвучала тема «Петлюра і Полтава» на рівні авторських імпровазіцій, бо в той час вона ще не стала, так би мовити, «офіційним рядком» в біографії Полтави (маю на увазі так званий «контрольний» текст екскурсії по місту, що був задіяний в екскурсійній практиці Полтавського бюро подорожей та екскурсії). Знадобилося ще кілька літ, щоб на світ з'явився новий текст, підготовлений згідно з методикою ведення екскурсії, в якому було висвітлено всі раніше «закриті» теми (козацтво, Голодомор, боротьба за незалежність та інші). Цей текст містив в собі повний і чіткий виклад того, «що?» і «як?» повинен на конкретній екскурсії розповісти кожен екскурсовод. До появи цього тексту безпосередній стосунок мав і автор цих рядків.

У 2003 році Державна туристична адміністрація і Український інститут туризму Федерації профспілок України оголосили Всеукраїнський конкурс на кращу оглядову екскурсію по місту, враховуючи реалії сьогодення. Участь в конкурсі взяв і я. Так сталося, що написана мною екскурсія «Рідне місто моє» зайняла III місце серед кращих екскурсій України. Саме в цій екскурсії вперше з'явилася тема «видатний полтавець С.В.Петлюра». Цю тему автор розкрив біля екскурсійного об'єкту «Полтавська духовна семінарія», де свого часу вчився Симон Петлюра.

Разом з іншими борцями за незалежність України пройшов увесь хресний шлях боротьби за свободу і славетний полтавець. Українська історія надзвичайно багата яскравими постатями, що відіграли непересічну роль в становленні держави Україна. Зараз в розповідях полтавських екскурсоводів в той чи інший спосіб звучить слово про видатного політика і державця, нашого земляка С.В.Петлюру. Особливо повно і пристрасно цю тему розкривають на своїх екскурсіях Роман Волошин, Тамара Рядова, Тамара Кулінич та інші. У благородній справі виховання у громадян патріотизму і поваги до історичного минулого українського народу, формування його національної свідомості серед цілої низки заходів, присвячених виконанню Указу Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників» знайде своє місце і екскурсійна робота з населенням, що сприятиме утвердженню в суспільній свідомості об'єктивної оцінки чільних діячів УНР, їхньої ролі в історії.

ХРЕСТ НА ВИСОКИМ КУРГАНІ НАГАДУЄ...

Ця трагедія сталася 18 травня 1921 р. у с. Мусіївка Хорольського району. Каральний загін чекістів вивів за околицю 20 схоплених як заручників місцевих селян і розстріляв їх. За часів радянської влади про таке не можна було й згадувати. Однак із пам'яті тутешнього люду воно не стерлося, передавалося потай із покоління в покоління. А нещодавно, через 86 років після того кривавого злочину, навколишні селяни зібралися на тому скорботному місці, щоб увічнити пам'ять загиблих предків...

Півколом стали біля високого давнього кургану. Під його підніжжям і полягли ті 20 нісільки не винних земляків. На цій сивій могилі тепер, як і належить за нашою давньою традицією, здійнявся високий дубовий хрест з меморіальною дошкою, де викарбувані прізвища загиблих.

Священик місцевої церкви отець Георгій відслужив панахиду по невинно страчених. Роман Литвин прочитав присвячений пам'яті загиблих тут прадіда Івана Антоновича і діда Антона Антоновича Литвинів свого вірша. У ньому говорилося: наймирніших людей – хліборобів — ні за що ні про що назвали ворогами й позбавили життя.

Нащадки 11 загиблих прибули того дня до цього скорботного місця. Так, заслужений лікар України Михайло Пустовойт із сім'єю приїхав із Харкова, щоб ушанувати пам'ять про діда — 75-річного Федора Горбаня. Жив той у сусідньому хуторі Бойки, вважався одним з особливо досвідчених і трудолюбивих господарів. Такими ж працьовитими виростив і трьох дочок, а ті передали цю рису своїм нащадкам.

Харків'яни Ніна Козуб з чоловіком Олексієм, полтавці Микола Бойко з дочкою Оленою прибули вклонитися праху розстріляного тут діда Зіновія Андрійовича Дація.

Від імені всіх родичів Ніна Порфирівна подякувала мешканцям села, сільському голові Григорію Решті, керівництву СТОВ «Мусіївське» за збережену пам'ять про предків, за матеріальну допомогу в спорудженні пам'ятного знака. Розповіла про великотрудне життя цієї звичайної селянської родини. Одну із дочок страченого Зіновія Дація застрелив охоронник, коли вона йшла навпростець через зібране колгоспне поле (подумав, що дівчина збирає колоски), другу

вбили грабіжники в Донбасі. Євген Бутенко — відомий в області краєзнавець, дослідник періоду громадянської війни у Посуллі. У своєму виступі він розповів про ситуацію, що склалася тоді у цих місцях. Вона особливо загострилася тому, що радянська влада почала посилену викачку хліба. Причому прислані з Росії продзагони часто вигрібали все зерно, взамін нічого не даючи селянам. Ті почали боронитися. Радянська влада назвала повстанців бандитами, хоча насправді такого наймення заслуговували продзагонівці і чекісти, адже саме вони, як грабіжники, забирали вирощений важкою працею селян хліб.

— У Посуллі тоді діяло 9 різних збройних об'єднань повстанців, у яких налічувалося до 1500 чоловік, — зазначив Бутенко. — На них більшовицький уряд кинув великі війська, широко застосував жорстоку середньовічну практику взяття заручників. Було встановлено навіть правило: за загибель одного радянського активіста чи воїна розстрілювати 9 чоловіків і одну жінку. Таким жорстоким червоним терором повстання було придушене.

Велика заслуга у появі пам'ятного знака належить мусіївському краєзнавцеві, колишньому агроному Михайлові Івановичу Бойку. Це він зібрав спогади багатьох односельців про ту сумну подію, знайшов документи, де вона відображена, загорівся прагненням увічнити пам'ять про загиблих і запалив ним оточуючих. У своєму виступі ентузіаст нагадав присутнім подробиці трагедії. За два дні до неї хуторами навколо Мусіївки їздили два радянських активісти з Хорола, вирішували якісь питання щодо заготівлі зерна. У с. Бурлаки вони потрапили на весілля й добре випили. А коли пізно поверталися назад, то під с. Бойки їх перестріли, вбили і вкинули у глинище. Невідомо, хто те вчинив: повстанці чи грабіжники. Наступного дня налетіли карателі, робили повальні обшуки, допитували і старих, і малих, але конкретних винуватців так і не знайшли. Тоді забрали 20 заручників, вивели за село і всіх розстріляли.

— Одарку Сурмач з Парнюків схопили тільки за те, що побачили біля її хати лопату зі слідами глини, яку вона колись копала, щоб полагодити хату. Не зглянулася і на її трьох малих дітей, осиротили, — повідав Михайло Іванович. — Никифорові Парнюку було 80 років. Але на вік не зважали. Йому помстилися за те, що його син Іван очоловав тутешній повстанський загін. Він загинув у бою, могила його збереглася. Відомі й поховання більшості розстріляних. Їхні тіла забрали родичі і віддали належну останню шану.

І подібні розправи були масовим явищем у той час. Творці їх сподівалися, що нечуванним терором, страхом знищать правду й народну пам'ять. Але народну пам'ять знищити неможливо.

ХРОНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ НАУКОВИХ ПЕТЛЮРІВСЬКИХ ЧИТАНЬ У ПОЛТАВІ

Перші читання відбулися 26 серпня 1992 року

Другі — 15 серпня 1993 року

Треті — 5 листопада 1994 року

Четверті — 25 травня 1996 року

П'яті — 25 травня 2001 року

Шості — 22 серпня 2002 року

Сьомі — 25 травня 2004 року

Восьмі — 23 травня 2006 року.

У читаннях, що вже стали надбанням нашої новітньої історії, брали участь відомі громадські і політичні діячі: Микола Плав'юк, б.п. проф. Микола Степаненко (США), д.і.н. проф. Володимир Кучер, д.і.н. проф. Юрій Шаповал, д-р Євген Сверстюк, письменники Антін Середницький (Польща), Дмитро Нитченко (Австралія), Павло Мовчан, Микола Шудря.

*Адреса оргкомітету
Петлюрівських читань:*

*36000, м. Полтава, пров. Піонерський, 4
Полтавське обласне об'єднання
ВУТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка.
Тел.: 8 (05322) 7-31-45, 8 (0532) 56-41-45.*

*Голова Директорії УНР, Головний отаман армії УНР С. Петлюра,
м. Кам'янець-Подільський, серпень 1919 р.*

ЦДКРФДА 0-235681.

*Встановлення Хреста у пам'ять закатованих чекістами селян
у с. Мушівка Хорольського району, 2007 р.*

*Заслужений діяч мистецтв України Г.М.Шибанов (справа)
із славним дідом української діаспори Марком Антоновичем. Монреаль (Канада), 1998 р.*

Штрихи новітньої Петлюріани.

Панахида по С.Петлюрі. Полтава, травень 1989 р.

*Під час проведення перших Петлюрівських читань у Полтаві.
Зліва направо: Микола Кульчинський, Петро Ротач,
Микола Степаненко (США), Павло Мовчан, Микола Плав'юк.
26 серпня 1992 р.*

*Члени оргкомітету Полтавської Петлюріани
проф. Дмитро Степовик, Тарас Пустовіт,
Віталій Ханко, Микола Кульчинський, 1994 р.*

Відкриття меморіальної дошки Симону Петлюрі на приміщенні колишньої Полтавської духовної семінарії (нині навчальний корпус Полтавської державної аграрної академії). Виступають: голова Полтавського обласного ВУТ «Просвіта» ім. Т.Шевченка, народний депутат України М.Г.Кульчицький (фото вгорі), голова Полтавської обласної державної адміністрації В.М.Асадчев. Серпень 2006 р.

Передмова	3
Дмитро Павличко На могилі Симона Петлюри	5
Тарас Пустовіт Полтавські штрихи життя й діяльності Симона Петлюри від 1902 року	6
Микола Степаненко Подвизництво Івана Франка в оцінці Симона Петлюри	10
Валерій Рекрут Симон Петлюра і кооперація Поділля: довіра, взаєморозуміння, підтримка та співпраця (доба Директорії УНР)	21
-Редакцією зроблено заходи притягати до участі в виданні всі визначні сили літератури українські без огляду на партійність» (Листи Симона Петлюри до Андрія Ніковського) Публікація Олени Єфремової та Тараса Пустовіта	36
Юрій Шаповал Симон Петлюра: Пароль української незалежності чи юдофобія? ..	48
Володимир Кравченко То хто ж такий Симон Петлюра і чи потрібен він Україні?	54
Замість переднього слова	62
Любов Михайлія Спогади. Публікація Миколи Чабана	63
Сергій Гладкий Кооперація і право у роки визвольних змагань українського народу (1917-1920)	69
Людмила Вабенко Боротьба з «петлюрівщиною» в Українській автокефальній православній церкві на Полтавщині у 1920-1930-х роках	86
Наталія Кузьменко, Наталія Шумейко Лист до голови ВУЦВК (з фондів Полтавського краєзнавчого музею)	96
Мирослав Аліман Дмитро Шульга та споживчі товариства Полтавщини у перші десятиліття ХХ ст.	100
Василь Граб Справа отамана Андрія Левченка	122
Олександр Ротач Брати Миколи Міхновського (до історії родини видатного українського діяча)	136
Ольга Сухобокова Крізь епоху війни і революцій: Н.Я.Тригорів — видатний діяч українського національного руху	150
Георгій Шибанов Він дивував за «шматочок України...» (Згадуючи Марка Антоновича)	174
Валерій Волосков Симон Петлюра і його доба в туристсько-екскурсійній практиці полтавських екскурсоводів	181
Валентин Посухов Хрест на високім кургані нагадує... ..	184

На обкладинці: будинок родини Петлюр у м. Полтаві (вул. Загородня, 20), фото 1920-х років; Головний отаман військ УНР С.Петлюра у 1919 р.; під час освячення та відкриття пам'ятного знаку С.Петлюри у Полтаві. 23 травня 2007 р.

Наукове видання

ПОЛТАВСЬКА ПЕТЛЮРІАНА

Число 7

Відповідальний за випуск і редактор — *Пустовіт Т.П.*
Мовний редактор і коректор — *Антипович Г.І.*
Комп'ютерна верстка — *Макаренко Л.В.*

*Виготовлено в ТОВ «РІК»
м. Полтава, тел.: 8 (0532) 509699*

*Віддруковано в ТОВ «Інтерграфіка»
м. Полтава, тел.: 8 (0532) 506353*

Здано до набору 01.03.08 Підписано до друку 30.03.09
Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура «BookmanС». Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 11,63. Обл.-вид. арк. 8,72.
Тираж 1 000 прим.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2180 від 06.05.2005 р.